

Нодирбек АБДУЛАХАТОВ,
ЎКТАМЖОН ЭШОНБОБОВ

КЎҲНА МАРҒИЛОН ЗИЁРАТГОҲЛАРИ

«ФАРҒОНА» нашриёти,
2007 йил

Тақризчилар:

А. МЎМИНОВ,
тарих фанлари доктори
А. АШИРОВ,
тарих фанлари номзоди
М. КОМИЛОВ,
тарих фанлари номзоди

Масъул муҳаррир:
Аширбек МЎМИНОВ,
тарих фанлари номзоди

Нодирбек Абдулаҳатов, Ўктамжон Эшонбобоев
КЎҲНА МАРГИЛОН ЗИЁРАТГОҲЛАРИ
«ФАРҒОНА» нашриёти, 2007 йил. – 304 б.

*Мазкур рисола Маргилон шаҳридаги кўҳна муқаддас
зиёратгоҳлар ва уларнинг тарихи, муқаддас жойлар билан
боғлиқ халқона қарашлар, афсоналар, ривоятлар ҳамда
зиёратгоҳларда ўтказиладиган турфа хил расм-русмлар ва
урф одатлар ҳақида ҳикоя қилади.*

ISBN 978-9943-347-07-6

© Нодирбек Абдулаҳатов
© «ФАРҒОНА» нашриёти – 2007

МУҚАДДИМА

Истиқлол шарофати туфайли ўзбек халқи сиёсий, иқтисодий, маънавий ва ҳуқуқий уйғониш даврига қадам қўйди. Халқимиз тарихий хотирасининг уйғониши, миллий маданиятимизнинг поёнсиз манбаларига бўлган қизиқишнинг ўсиши мустақил Ўзбекистонда амалга оширилаётган ислохотларнинг энг муҳим қирраларидан биридир.

Бугунги кунда аجدодларимизнинг кўҳна тарихи тикланаётганлиги мустақиллигимизнинг ажойиб самарасидир. Ўзбекистон халқлари тарихида муҳим рол ўйнаган буюк алломалар Аҳмад ал-Фарғоний, Имом ал-Бухорий, Аҳмад Яссавий, Нажмиддин Кубро, Жалолиддин Мангуберди, Бурҳониддин ал-Марғиновий, Имом Мотуридий, Абдуҳолиқ Ғиждувоний, Баҳоуддин Нақшбанд, Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор сингари улуғ зотларга бўлган эҳтиром давлат миқёсидаги юбилей тантаналари асосида нишонланиб келинмоқда.

Шу билан бирга аجدодларимиз қолдирган бой маънавий меросга, уларнинг ҳаёти ва ижодий фаолиятига бўлган қизиқиш юртимизда йилдан йилга ортиб бормоқда. Зеро, мустақиллик, энг аввало, ўзликни англаш демақдир. Ҳар бир халқ ўз мустақиллигини қўлга киритар экан, ўз ўтмиши, урф-одатлари ва қадриятларини тиклаш ҳамда уларни сақлаб қолиш учун қайғуради. Мустақиллик туфайли ўзбек халқи қўлга киритган энг катта неъматлардан бири – бу маънавият соҳасида рўй бера бошлаган истиқлолий жараёнлар бўлиб, зеро, ҳар қандай жамиятдаги ижтимоий-сиёсий воқеалик, аввало, унинг маънавий жиҳатдан мушоҳада этилиши билан изоҳланади. Қўлга киритилган миллий истиқлол миллий ўзликни англашгагина эмас, балки унинг бутун ҳаётий фаолиятига, хусусан маънавий турмушига сифат жиҳатидан янги тус берди. Айниқса, бу ҳолат унинг нодир ҳазинаси, яъни маънавий меросига бўлган эътиборда

яққол кўзга ташланади. Дарҳақиқат, маданий-маънавий меросимиз, асрий анъаналар – ўтмишдан авлодаждодларимиздан бизларга етиб келган, бутунги ҳаётимиз учун хизмат қилаётган энг катта бойлик маънавий бойлик, буюк ҳазинадир.¹

«Маънавият, – деган эди Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримов, – тақдирнинг эҳсони эмас. Маънавият инсон қалбида камол топиши учун қалбан ва виждонан, ақл ва қўл билан меҳнат қилиши керак. Бу ҳазина инсонга ҳаётда барқарорлик бағишлайди, унинг қарашлари шунчаки бойлик орттириш йўлида кун кўришга йўл қўймайди, фожиалар вақтида омон сақлаб қолади ва моддий қийинчилик кунларида иродани мустаҳкамлайди»².

Бинобарин, маънавият миллат, халқнинг тарихий жараёнларда ижтимоий тараққиётга эришувига кафолат беради. Зеро маданият, санъат, маданий мерос ҳар қандай жамият, миллат, халқнинг ўқ илдизи, тамал тошидир; маънавият миллатни ижтимоий-сиёсий, иқтисодий бўҳронлардан сақлаб қолишнинг муҳим шартидир.³ Албатта, бу ўринда халқимизни асрлар давомида эъзозлаб келаётган муқаддас зиёратгоҳларининг миллий маънавиятимизда тутган ўрни нақадар муҳим эканлигини таъкидлаб ўтиш зарур. Зотан, муқаддас зиёратгоҳлар халқимизнинг миллий-маънавий бойлиги бўлиб, бу Исмоил Сомоний, Чор Бакр, Чашмаи Аюб, Шоҳизинда, Рухобод, Имом ал-Бухорий, Баҳоуддин Нақшбанд, Гўри Амир, Хожа Аҳрор, Паҳлавон Маҳмуд, Ҳазрати Имом, Занги ота, Султон Саодат, Ҳаким ат-Термизий сингари халқимизнинг машҳур муқаддас зиёратгоҳларида ўз ифодасини топган.

Марғилон ўзининг уламолари, шоиру машойихлари ва қадимий осори атиқалари билан машҳур бўлган шаҳарлар жумласидандир.⁴ Шундай экан, Марғилондаги меъморчилик обидаларининг ўзига хос томонларини кўриб чиқар эканмиз, мазкур шаҳарнинг қадим замонлардан бери тараққий этган

¹ Туленов Ж. Ғафуров З. Мустақиллик ва миллий тикланиш.Т., 1996. – 189 б.

² Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли.Т.: Ўзбекистон 992.- 72 б.

³ Ҳамидов Ҳ. Ўзбек анъанавий кўшиқчилик маданияти тарихи.Т., 1996.- 3 б.

⁴ Qomus al-a'lom, 6 jild. Istanbul, 1316(1898milodiy). - 4264 b.

маданий масканлардан бири бўлганлигини ва теран меъморчилик ҳамда шаҳарсозлик тарихига эга эканлигини таъкидлаб ўтмоқ лозимдир. Зеро, Марғилон меъморчилик мактаби бутун Ўрта Осиё меъморий анъаналарини ўзига сингдириш билан бирга қадимий Фарғона водийсига хос маҳаллий маданият асосида юзага келганлигини ундаги сақланиб қолган кўҳна меъморий обидалар кўрсатиб турибди.

Ҳазрат Али каррамаллоҳу ваҗҳаҳунинг «Авлиёларни эслаш Худонинг раҳматини ёғдиради» деган ҳикматларини ёдга олган ҳолда биз ушбу китобда кўҳна Марғилон заминида дафн этилган, ислом оламида машҳур ва мўътабар улуғ сиймолар ва уларнинг муқаддас зиёратгоҳлари ҳақида сўз юритишга жазм қилдик.

МАРҒИЛОН ЗИЁРАТГОҲЛАРИ

Ислом динида авлиёлар ва уларнинг мозорларини муқаддас зиёратгоҳ сифатида зиёрат қилиш одатининг нақадар кенг тус олганлигини «Табақот ус-суфия», «Рисолат-ул Қушайрия», «Кашф-ул-махжуб», «Тазкират-ул-авлиё», «Нафаҳотул-унс мин ҳазаротил-қудс», «Насаим-у-л маҳабба мин шамоимил-футувва», «Мажмауъ-л-авлиё», «Равзату-с-солийкин», «Раппаҳоту айни-л-ҳаёт», «Миръотул мамолик», «Равзату-с-солийкин», «Сафинат –ул-авлиё» сингари асарларда ўз ифодасини топган. Айниқса «Қандия», «Китоб ул-қанд фи тарихи Самарқанд», «Таърихи Муллозода дар зикри мазороти Бухоро», «Самария», «Даҳмаи шоҳон», «Исмҳои бузургони Бухорои Шариф», «Зикри мазороти Самарқанд», «Ҳазрат Башир тарихи» каби китобларда келтирилган маълумотлардан кўриш мумкин.

«Ҳазрати Султон тарихи ва Ҳазрати Башир маноқибини» китобида авлиёлар тўғрисида жумладан шундай дейилади:

«Каромати авлиё ҳақдур, кишиларким Аллоҳ учун кечаю кундуз ибодат қиладилар, ҳалол еб, ҳалол ичадилар, ҳалол киядилар, ваъдаларига вафо қиладилар, беваю бечораларга ёрдам қиладилар. Одамларни тўғрилиқка чақирадилар. Қўллари дунё ишида бўлса, диллари Аллоҳда бўлади. Бундай зотларга Аллоҳ субҳонаҳу ва таоло валюяти туфайли булар ўзларидан неча-неча

чақирим узоқдаги инсонларни аҳволини биладилар ва уларга ўз ўринларида турган ҳолатларида ёрдам беришга ҳаракат қиладилар. Инсонларнинг оғир ишларига ёрдам қиладилар. Фарқ бўлишдан, оловда куйишдан, бевақт ўлимдан сақлашга ҳаракат қиладилар. Аллоҳ субҳонаҳу ва таолонинг иродаси билан ёрдам қилурлар. Мана шундай зоти шарифларни авлиёуллоҳ (авлиёлар) дерлар. Булар қиёмат кунинда ҳам одамлардан кўра Аллоҳнинг наздида ҳурматли бўладилар. Аллоҳнинг ҳукми билан инсонларга ҳам ёрдам қиладилар.»¹

Муқаддас жойларни зиёрат қилиш кишилар руҳиятига катта таъсир кўрсатган. Кишиларнинг хулқ маданиятини юксак савияда бўлишида муқаддас зиёратгоҳлар ва уларни зиёрат қилиш этикети яъни ахлоқ-одоб меъёрлари бўлиб хизмат қилган. Бинобарин «Оч қолсанг бозорга, тўқ бўлсанг мозорга бор» деган халқнинг қадимги мақолида кишиларни турмушнинг оғир-енгилига қандай тарзда муносабатда бўлишга чорлаб келганлар.

Шу боис, муборак ҳадислардан бирида: «Мен сизларни қабрларни зиёрат қилишдан қайтарар эдим, кейин фикримга келди, огоҳ бўлинглар ва қабрларни зиёрат қилинглар, чунки, зиёрат қилмоқ қалбларни юмшатади, кўзларни ёшартиради, охиратни эслатади», дейилган². Зеро, муқаддас жойларни зиёрат қилиш одамларни ҳаром-ҳариш йўллардан узоқ юришга, инсофли, диёнатли бўлишга, ўздан фақат яхшилик қолдириш сингари ҳайрли ишларга ундаб келган. Уларда тарбия, одоб-ахлоқ, ўзаро дўстона муносабатлар, қариндош, ота-она ва фарзандларининг ҳақ-

¹ Чориев А. Ҳазрати Султон тарихи ва Ҳазрати Башир маноқиби.- Т.: ШАРҚ, 1996. 248-б.

²Ислом энциклопедия. Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти.- Т.: 2004. 93-б

ҳуқуқлари, меҳр-оқибат, ҳалоллик, адолат сингари инсоний қадриятлар улуғланган.

Мозор ичига кираётганда ўнг оёқ билан салом бериб кириш ва ўтганлар ҳақиға бағишлаб дуойи фотиҳа тортиш, зиёратдан сўнг орқасига ўтирилмасдан чиқиш сингари ахлоқлий одатлар туфайли аҳолини қадимдан муқаддас жойларни зиёрат қилишда маълум бир ахлоқ тартибларига амал қилишлари ва бу билан боғлиқ қарашлар ўз навбатида зиёратгоҳлар тўрисидаги ахлоқ меъёрларини ишлаб чиқишига замин яратди.

Марғилон шаҳрининг қадимий меъморий обидалари ҳақида сўз юритганимизда, биз, аввало, элшунос олима Антонина Константиновна Писарчикнинг бу борада олиб борган тадқиқотларига тўхталиб ўтмоқчимиз. Зеро, унинг самарали меҳнати туфайли Марғилон шаҳрининг ўтмиш тарихи хусусида келтирган маълумотлари ҳозирга қадар ўз аҳамиятини йўқотмай келмоқда.¹

1938 йили Ўзбекистон ҳукуматининг кўҳна ёдгорликларни ҳимоя қилиш қўмитаси(Узкомстарис) томонидан Фарғона водийсининг миллий меъморчилик мактаби ва унинг ўзига хос анъаналарини ўрганиб чиқиш мақсадида унча катта бўлмаган илмий экспедиция уюштирган эди. Мазкур экспедиция аъзоси бўлган этнограф А. К. Писарчик бир мунча вақт Марғилон шаҳрида бўлиб

¹ Батафсил маълумот учун қаранг: Писарчик А. К. Полевой отчет по экспедиции в Ферганскую долину 1938. Ўзбекистон Республикаси Маданият ва спорт ишлари вазирлиги Маданий мерос объектаарини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш бош бошқармасининг архиви. № 1491; Писарчик А. К. Строительные материалы и приемы мастеров Ферганской долины// Среднеазиатский этнографической сборник.- М.: 1954; Писарчик А. К. Некоторые данные по исторической топографии городов Ферганы// Сборник статей посвященных искусству. С., 1956.

ундаги меъморий обидаларни атрофлича ўрганиб, бу борада жуда қимматли маълумотларни йиғишга муяссар бўлган.

Шу ўринда таъкидлаб ўтиш жоизки, А. К. Писарчик Марғилон шаҳридаги миллий-меъморий обидаларни тадқиқ этиш давомида қуйидаги йўналишларга алоҳида эътибор қаратган эди.

1. Марғилоннинг қадимги мудофаа деворлари ва дарвозалари;
2. Марғилондаги қадимги мадрасалар меъморчилиги;
3. Марғилондаги масжидларнинг меъморчилиги;
4. Марғилондаги қадимги зиёратгоҳлар меъморчилиги;
5. Марғилондаги миллий услубда қурилган хонадонлар меъморчилиги;
6. Марғилондаги миллий услубда қурилган ҳаммомлар меъморчилиги.

Олима А. К. Писарчик миллий услубда барпо этилган меъморий ёдгорликларни тадқиқ этишда ўша даврдаги мохир меъмор усталарнинг бой тажрибаси, уларнинг оғзаки хотираларига таянган ҳолда иш олиб борган. Шу сабабдан, А. К. Писарчик Фарғона водийсидаги миллий меъморчилик намуналари ҳисобланган кўплаб ёдгорликларни бунёд этган усталар ҳақида кўплаб маълумотлар келтирган.¹ Унга кўра, XIX асрда яшаб ўтган марғилонлик уста Муҳаммад Мўсонинг фарзандларидан тўққиз нафари мохир усталар бўлиб этишганлар. Унинг уста Мадусмон, уста Мамасиддиқ, уста Юсуфали исмли ўғиллари Марғилондаги кўплаб масжид ва мозорларни қуриш ишларида бош-қош бўлганлар. Ҳатто уста Мамасиддиқ Фарғона шаҳрида бино қилинган генерал-

¹ Абдулаҳатов Н. А. К. Писарчик Марғилон ҳақида// “Марғилон шаҳри ўтмиши, бугуни ва эртаси” мавзусидаги Республика илмий семинар материаллари. Фарғона., 2007. 148-б.

губернатор уйининг (ҳозирда театр биноси) қурилишида фаол иштирок этган.

А. К. Писарчик, шунингдек Марғилонда яшаб ўтган уста меъморлардан уста Турдимат(1850-1908), уста Исҳоқ(1858-1933), уста Ҳайдарали(1850-1923) ҳамда усталардан Маҳмуд Азим, уста Ҳақимжон, Мирзо Алихўжа, Хўжали Солиевлар томонидан қурилган меъморий обидалар ҳақида ҳам қимматли маълумотлар келтиради. ¹

Тарихий манбаларда кўрсатилишича, X асрдаёқ Марғилон Фарғона водийсининг савдо ва маданият марказларидан бири бўлган. IX асрнинг иккинчи ярми ва X асрнинг биринчи чорагида яшаб ўтган араб сайёҳи ва географ олими Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Муҳаммад ал-Форсий ал-Истаҳрийнинг (850-934 йй.) «Китоб масолик ул-мамолик» («Мамлакатларга бориладиган йўллар ҳақида китоб») номли 20 бобдан иборат географик асарида Арабистон, Мағриб, Миср, Сурия, Ироқ, Эрон, Мовароуннаҳр, шунингдек, Ҳиндистоннинг чегаралари иқлими, маъмурий бўлиниши, машҳур шаҳарлари, уларга олиб боридиган йўллар, аҳолиси ва унинг машғулоти, машҳур кишилари, савдо-сотик ва бошқа масалалар баён этилган бўлиб,² унда Марғилон шаҳри тўғрисида қуйидаги маълумотлар учрайди. Истаҳрий Фарғона водийсини Юқори Несиъя ва Қуйи Несиъя сингари вилоятларга ажратган. Шу сабабдан, Марғилонни Юқори Несиъя вилоятига мансуб шаҳарлар жумласидан эканлигини айтади. ³

X асрнинг кўзга кўринган йирик географ олимларидан Абулқосим ибн Ҳавқал ан-Нисбий, (туғилган йили

¹ Писарчик А. К. Полевой отчет по экспедиции в Ферганскую долину. 1938. Кўрсатилган асар . 45-б.

² Аҳмедов Б. А. Ўзбекистон халқлари тарихи манбалари. -Т., 1994. 85-б

³ Китаб Масалик ал-мамалик ал-Истаҳри// Материалы по истории киргизов и киргизии.- М.: Наука, 1973. С. 31.

номаълум. 976 йил атрофида Бағдодда вафот этган.) Истахрийнинг «Китоб масолик ул-мамолик» («Мамлакатларга бориладиган йўллар ҳақида китоб») фойдаланилган ҳолда худди шу ном билан асар ёзган бўлиб, у бу ҳақда шундай ёзади: «Мен – унинг китобидаги бир эмас, бир неча хариталарни тузатдим; сўнгра, ушбу китобни ёзишга қарор қилдим; Истахрий китобида учраган хатоларни тузатдим; китобга бир талай хариталарни илова қилдим ва уларни изоҳлаб бердим »¹

Дарҳақиқат, Ибн Ҳавқалнинг «Китоб масолик ул-мамолик» («Мамлакатларга бориладиган йўллар ҳақида китоб») асари Истахрий асаридан кўп жиҳатдан фарқ қилган. Масалан, Истахрийнинг асарида Мовароуннаҳр тўғрисида 18 бет маълумот келтирилса, ибн Ҳавқалда шу бобнинг ўзи 33 бетни ташкил қилади.² Марғилон тўғрисидаги маълумотлари ҳам Истахрийнинг маълумотларидан фарқ қилади. Унга кўра, Марғилон Юқори Несиъя эмас балки, Қуйи Несиъя вилоятига кирувчи шаҳарлар жумласидан бўлган.³

Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Абубакр ал Мақдисийнинг (947-1000 йй.) «Аҳсан ат-тақосим фи маърифат ал ақолим» («Иқлимларни ўрганиш учун энг яхши қўлланма») асарида ҳам Марғилон тўғрисида маълумотлар келтирилган. Бу ҳақда академик В.В. Бартольд ўзининг «Мўғуллар даврида Туркистон» номли асарида қуйидагиларни келтирган эди:

¹ Крачковский И. Ю.Арабская географическая литература. IV том. М - Л, 1957. С.198.

² Бетгер Е. К. Извлечение из книги «Пути и страны» Абу-л-Касыма Ибн-Хаукаля// Труды САГУ. Т. 1957 №4. С.13.

³ Ўша асар, 26-б.

«Мақдусий Фарғонада масжиди жомеъли 40 шаҳар ҳам қишлоқ борлигини баён этиб, 31 шаҳар номини зикр қиладир ва уларни уч даражага ажратади:

1. Миёнрудий шаҳарлари (Насробод, Минора, Рангад, Шикит, Заркан, Хайрлам, Башбашан, Ушитикон, Зандарамииш, Ўзанд);

2. Несиъя шаҳарлари(Ўш, Куба, Баранг, Марғинон, Риштон, Ванкат, Кенд);

3. Вағзи шаҳарлари (Боканд, Косон, Боб, Сарак, Ашт Тобкар, Аввал, Дираркард. Навкад, Мискан, Биган, Тисхан, Чидгил, Савдо);.

Муаллифнинг биринчи даража шаҳарлар қаторида Норин билан Қорадарё орасидаги шаҳарларни, иккинчи даражага Фарғонанинг жануб қисмидагиларни, учинчи даражага Сирдарёнинг шимолидагиларни киритганлиги маълум бўлади.

Қуйи Несиъя шаҳарлари янада кўпроқ бўлган. Бунда Зандарамиишдан бошқа яна Марғинон, Баранг, Ўштиқон ҳам Андукон шаҳарлари бўлганлиги зикр этиладир. Булардан бурунги учтасининг кичикроқ шаҳарлар бўлгани Мақдусий тарафидан ҳам айтилгандир. Ўштиқонда масжиди жомеъ бозор ичида, Барангда шаҳардан ташқарида – Самарқанд томонда, Марғинонда бозордан ташқарида бўлган. Бу сўнги шаҳарнинг дарвозаси ёнидан бир дарё оққан».¹

XI – XIII асрларга келганда Марғилон Ўрта Осиёнинг энг буюк шаҳарларидан бирига айланади. Соҳибқирон Амир Темур ва темурийлар даврига келиб Марғилон Фарғона водийсидаги мавжуд Андижон, Ўш, Хўжанд, Исфара, Косон, Акси, Марғинон сингари етти қасаба(шаҳар)лардан бири сифатида эътироф этилган бўлса,² Қўқон хонлиги даврида

¹ Бартольд В. В. Мўғуллар даврида Туркистон. Самарқанд. 1931. 111-б.

² Заҳриддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома.- Т.: ШАРҚ, 2002. 35-б.

Асака, Сўх, Косон, Балиқчи, Ўш, Марғилон сингари олти саркорликнинг бири сифатида машхур бўлди.¹

Ҳозирга қадар Марғилон шаҳрининг қадимги минора ва деворлари ҳамда дарвозалари ҳақида аҳоли орасида турли хотиралар сақланиб қолган. Агар биз уларни атрофлича ўрганмоқчи бўлсак, шаҳарнинг кўҳна тарихига доир муҳим маълумотларни топишимиз мумкин. Масалан, Марғилоннинг қадимги миноралари ҳақида.

Марғилонлик ёши улуг отахонлар билан суҳбат курган кезларимиз улар Марғилондаги баланд миноралар бир неча чақиримдан кўзга ташланиб турганлигини айтадилар. Албатта, баъзилар уларнинг сўзларига ишонқирамай кулоқ солсаларда, биз бу сўзлар ривоят эмас, ҳақиқат эканлигига ишонамиз. Бинобарин, тарихий манбаларда Марғилоннинг баланд миноралари ҳақида маълумотлар учрайди.²

Тақдир тақозоси, яъни асирлик туфайли дунёнинг кўп мамлакатларини кезиб чиққан рус зобити Филипп Ефремов 1782 йили Фарғона водийси орақали Қошғарга ўтиб кета туриб, Марғилон шаҳрини кўришга муяссар бўлади. Ф. Ефремов кейинчалик ўз эсдаликларида Марғилон бозорида айлана шаклдаги баландлиги 40 сажен(85,3 м), эни 2,5 сажен (5,3 м)дан иборат тош минора мавжудлиги ҳақида маълумотлар келтиради.³

Савдо ишлари юзасидан 1808 йили Марғилонга келган сибирлик татар савдогари Муртозо Файзуддин ҳам бу ерда кўриқчиларнинг қадимги минораси қад кўтариб

¹ Набиев Р. Н. Из истории Кокандского ханства.- Т., 1973. С.109.

² Абдулаҳатов Н, Эшонбобоев Ў. Марғилон ҳақида сўз.- Ф.: Фарғона. 2006. 14-б.

³ «Десятилетнее странствование» Филиппа Ефремова (70-е гг. XVIII в.)// Источники Узбекистана в источниках.- Т.: 1988. С. 128.

турганлигини таъкидлайди.¹ Мазкур минора ҳақида маълумотлар 1812-1813 йилларда Қўқон хонлигига ташриф буюрган ҳиндистонлик Мир Иззатулло ва рус зобити Филипп Назаровнинг кундаликларида келтириб ўтилган. Мир Иззатулло Марғилонда пишиқ гиштдан баланд ва мустаҳкам қурилган минора мавжудлигини айтар экан,² рус зобити Ф. Назаров минора 50 чақиримдан кўриниб туришини таъкидлайди.³

Ривоятларга кўра, ушбу минорани қорахонийлар сулоласининг ҳукмдори Қизил Арслонхон қурдирган экан. Ушбу ривоятни А.К. Писарчик андижонлик моҳир бинокор уста Юсуфали Мўсаев(1870-1948)дан ёзиб олганлигини айтади. Уста Юсуфалининг сўзларига кўра, Қизил Арслонхон ҳукмдорлиги даврида 11 та шаҳарга шундай минора қуришга фармон беради. Бироқ, уста улар ичидан Бухоро, Вобкент, Ўзган, Андижон ва Марғилондаги мавжуд бешта минорани санаб бера олган, холос. Шундай бўлса-да, уста Юсуфали Марғилон шаҳридаги Қизил Арслонхон томонидан XII аср бошларида қурилган минора XIX аср бошларига қадар сақланиб турганлигини айтиб, минора баландлиги 25 қулоч, яъни 37,5 метрдан баланд бўлганлигини таъкидлайди. Унга кўра, бир қулочи саккиз қиррали курсисига тўғри келиб, қолган 24 қулочи миноранинг ғўласимон танасини ташкил этган. Минора ўша давр меъморчилик услубига кўра, тепаси гумбазли давра кафаса – кўшк билан боғланган. А. К.

¹ Писарчик А. К. Некоторые данные по исторической топографии городов Ферганы // Сборник статей посвященных искусству. С., 1956. С. 148.

² Путешествие Мир Иззет уллы в Кокандского ханство (1812) // История Узбекистана в Источниках.- Т.: Фан, 1988. С.159.

³ «Записки о некоторых народах и землях Средней Азии» Филиппа Назарова (1813-1814) // История Узбекистана в Источниках.- Т.: ФАН, 1988. С. 170.

Писарчикнинг фикрига кўра, Марғилоннинг қадимий минораси жомеъ масжиди олдида қурилган бўлса керак.¹

Уста Юсуфали сўзлаган ривоятда келтирилишича, Марғилондаги кўҳна минора Умархон даврида Исо додхоҳ исми юқори мансабдаги амалдорнинг буйруғига биноан бузиб юборилган экан. Ўша вақтларда Исо додхоҳ Марғилон ҳокими бўлиб, у минорани бузишни Мулла Азамат домла исми устага топширади. Уста минорани обдон кўздан кечириб чиққач, Исо додхоҳга шошилтирмаслик шарти билан кўҳна обидани секин асталик билан бузмасдан еча бошлайди. Нақл қилишларича, Мулла Азамат домла миноранинг ҳар бир усулини қоғозга туширган ва кейинчалик бу билимини амалда қўллаб, шогирдларига ҳам ўргатган экан.

Маълумотларга кўра, Мулла Азамат домла XIX асрнинг биринчи ярмида яшаб ўтган Фарғонанинг энг машҳур бинокорларидан бири бўлган. Ривоятларга кўра, Мулла Азамат домла кўплаб илмларнинг соҳиби даражасига етишган, ўз даврининг етук алломаси сифатида доврўт қозонган буюк меъмор саналган.² Дарҳақиқат, халқ меъморчилигида бинокорлик илми ва санъатини чуқур эгаллаган, лойиҳа ва нақшлар чизиб ижод этадиган моҳир мутахассисларни меъмор, боний, муҳандис деб улуғлашган. Кенг маънода муҳандис деб ҳандаса-геометрия илмининг билимдони, геометрияни техникага, иншоотлар конструкциясига тадбиқ этувчи мутахассис муҳандис назарда тутилган.

¹ Писарчик А. К. Некоторые данные по исторической топографии городов Ферганы. Кўрсатилган асар. 150-б.

² Писарчик А. К. Строительные материалы и приемы мастеров Ферганской долины// Среднеазиатский этнографической сборник.- М.: 1954. С. 249.

Ўрта асрлар меъморчилигида энг мураккаб ва муҳташам сарой кўшкларни, мадраса ва масжидларни ўз лойиҳаси асосида бунёд этган мубоширлар кўпинча муҳандис ёки меъмор деб аталгани маълум. Аслида муҳандис ва меъмор унвонлари катта тажрибали, маълум ва машҳур бинокор усталарга нисбатан кўпроқ қўлланилган.¹ Масалан, Марғилоннинг қадимги меъморий обидалари ҳақида катта билим ва тажрибага эга бўлган уста Юсуфали Мўсаевни олайлик. У Фарғона водийсида 40 га яқин ҳаммом қурган бўлса, уларнинг барча лойиҳа ва чизмаларини ўзи чизган .²

Марғилоннинг меъморлари шаҳарни ташқи душмандан мудофаа қилувчи шаҳар девори ва дарвозахоналарини таъмирлашда халқнинг асосий ишонган усталари саналган. Нақл қилишларича, бундан тўрт аср муқаддам Марғилонни ўраб турувчи пахсадан ишланган деворларининг баландлиги 12 м, эни эса 3 метрдан иборат бўлган.³ Гарчанд ўрта асрлар манбаларида Марғилоннинг мудофаа деворларида ҳақида сўз юритилмаса-да, бироқ, шаҳарнинг қамал қилиниши тўғрисидаги маълумотлар бу масалада фикримизга ойдинлик киритиши мумкин. Жумладан Шайбонийлар ҳукмдори Абдуллахон II (1533-1598)нинг Жуйбор хожаларига юборган мактубларининг бирида Марғилон шаҳрининг қамали хусусида ҳам сўз боради:

«Зомин ёнига келиб тушганимиздан кейин ёғий Бикойбий билан Дўсимбий қушчини Марғилонда қамал қамал остига олганлиги ҳақида хабар олинди. Шу сабабдан ёнимизда турган барча амир ва мулозимларга илгор сифатида ҳаракат қилишга

¹ Зоҳидов П. Ш. Меъмор олами.- Т.: Қомуслар бош таҳририяти. 1996. 224-б.

² Ўша асар. 151-б.

³ Писарчик А. К. Некоторые данные по исторической топографии городов Ферганы. Кўрсатилган асар. 157-б.

ижозат берилди. Ёзгий бундан хабар топиб, қамални бўшатди ва юзини Қошғар сари қаратди...»¹

Агар биз ушбу маълумотга эътибор бергудек бўлсак, демак, душман Марғилоннинг мудофаа деворлари мустаҳкам бўлганлиги боис ҳам, уни қамал қилишдан ўзга чораси қолмаган. Шундай экан, шаҳарнинг баланд деворлари ҳақидаги ривоятлар замирида ҳақиқат мавжуд. Фақатгина биз кўрган кўзимизга ишонганимиз туфайли йўқолиб кетган шаҳар деворларига фақат ривоят сифатида ёндашиб келмоқдамиз. Яна бир қизиқ маълумот. Ҳофиз Таниш ал-Бухорийнинг «Абдуллонома» асарида келтирган маълумотларига кўра, Марғилон қалъасининг деворлари тез-тез бўлиб тургувчи ҳужумлардан жиддий шикаст топган эди. Шу сабабдан Абдуллоҳон II 1583 йили Марғилон қалъасини таъмирлашга фармон беради:

«Фаридуннишон, Искандар ва Сулаймоноийн хоқон Ардахшон дарасидан чиқиб, манзилига тушди. У манзилда олдиндан киши келиб хабар бердики, Мўмин султон биродари Маҳдий султон, Маргинон, Андижон ва тобе ерларнинг сипоҳларидан кўп жамият тўплаб, эҳтимом камарини белга боғлаган ҳолда Маргинон теварагида ўлтирибдилар. Дўстимбий ва Бегибийлар қалъа ичида истехкомланиб, мудофаага тайёрланиб, жанг нагмасини чалар эдилар. Охири онҳазратнинг олдиндан юборган илгорини эшитиб, Маргинондан Андижон томонга қочдилар.

Бу воқеани шарҳи шу: Мўмин султон Дарвишхон болаларини олиб, биродарлари билан биргаликда, Ўратепадан Андижонга жўнади. Дилини фитнага қўйиб тинчликдан кечди. Онҳазрат Ўратепа вилоятини Хўжанд билан қўшиб Тошкент ва Туркистонга қўшиб қутли нишон Дўстим султоннинг биродарига топшириб, ҳукм қилди: «Миёнколда бундан

¹ Аҳмедов Б. Тарихдан сабоқлар.- Т.:Ўқитувчи. 1994. 230-б.

ортиқ турмай, жамий фарзандлари билан Ўратенага бориб, у ўлкадан хабардор бўлсин». Шунинг учун, султон фармонига амал қилиб, Ўратенага борди ва у жойда қарор топди. Ўша ерда мана буларни эшитди: Маҳдий султон Исфара ва Маргинонни ўз кишиларига берган эди. Улар қўрқиб ўз бошларини олиб қочиш йўлини тутдилар. Шунинг учун амр қилди: «Онҳазрат фармони билан Ўратенага борган Бегибий ва Дўстимбий қушичлар Маргинон томонга бориб ўзларини у жойга етказсинлар ва агар қўлдан келса, Маргинон қалъасини маҳкам қилсинлар». Жаноб амир султон фармонига мувофиқ, Маргинон томонга йўналдилар. Қалъани душманлардан холи топиб, унинг ичига кириб, уни тузатишга киришдилар. Маҳдий султон эса уларнинг аҳволидан огоҳ бўлиб, амирлар билан қайтиб келди ва жасорат йўлини тутиб, хорлик тунрогини давлат пешносига сочиб амирларни қамал қилди»¹.

Вақтлар ўтиши билан бу деворлар нураб борган. Шу сабабдан XIX асрнинг бошларига келиб Марғилон деворлари ҳақида маълумотлар ҳам турлича эканлигининг гувоҳи бўламиз. Масалан, Муртазо Файзуддин Марғилон деворсиз шаҳар эканлигини тилга олса, Мир Иззатулло Марғилон шаҳрининг мудофаа деворлари яроқсиз ҳолатга келиб қолганлигини таъкидлаб ўтади.

Шаҳар деворининг бундай яроқсиз ҳолатга келиб қолиши Марғилон аҳлини шубҳасиз, ташвишга солиб қўйганлиги боис Шералихон(1842-1845)нинг хонлиги даврида кенг кўламда таъмирлаш ишлари олиб борилган. Натижада шаҳар девори шу қадар чўзилиб кетган эканки, гўё-ки, ҳар бир дарвозагача бўлган масофа 8 қақиримни ташкил қилган

¹ Ҳофиз Таниш ал-Бухорий. Абдулланом. Иккинчи китоб.- Т.: ШАРҚ, 2000. 124-б.

экан.¹ Марғилон шаҳрининг деворлари XX аср бошларига қадар қисман сақланиб қолган. Чунки, рус тадқиқотчиси В. И. Масальскийнинг келтирган маълумотига кўра, XX аср бошларида қачонлардир шаҳарни ўраб турган шаҳар деворининг қолдиқлари баъзи жойларда кўзга ташланиб турган.² Кейинчалик бу девор қолдиқлари ҳам сақланмаганлиги туфайли қадимги деворлари ҳақидаги хотиралар ҳам ўз-ўзидан унутилиб кетган кўринади.

XX аср бошларидаги Ермозор қалъаси деворининг қолдиқлари. Марғилон шаҳрининг деворлари шу услубда қурилган.

¹Писарчик А. К. Некоторые данные по исторической топографии городов Ферганы. Кўрсатилган асар. 157-б.

² Масальский В. И. Туркестанский край. СПб. 1913. С. 705.

Халқимизда «Шаҳар бедарвоза бўлмайди» деган ажойиб нақл қадимдан сақланиб қолган. Чиндан ҳам қадимда ҳар бир шаҳарнинг ўз дарвозаси мавжуд бўлган. Жумладан, ўрта асрларда Фарғона водийсидаги йирик шаҳарларининг ҳар бирида 3-4 тадан дарвозалари бўлганлиги ҳақида ёзма манбаларда маълумотлар учрайди. Масалан, X асрда яшаб ўтган араб географи ал-Истаҳрий Ахсикентнинг бешта дарвозаси ҳақида маълумотлар ёзиб қолдирган.¹

А. К. Писарчик 1938 йили Марғилоннинг қадимги шаҳар дарвозалари ҳақида суриштирув ишларини олиб борган маҳал кекса ёшли марғилонликлардан тўрт аср муқаддам қурилган кўрғон деворлари тўғрисидаги маълумотларни ёзиб олишга муяссар бўлган эди. Қизиғи шундаки, ахборотчилар ўз навбатида шаҳар кўрғони тўғрисида маълумот келтирар эканлар, қадимда Марғилоннинг жанубий, шимолий, ғарбий ва шарқий томонидан кирилувчи тўрта дарвозаси мавжуд бўлганлигини таъкидлаб ўтганлар.² Гарчанд Марғилоннинг ўрта асрларга доир шаҳар дарвозалари тўғрисида бундан ортиқ маълумотларга эга бўлмасак-да, бироқ, қисман Мирзо Бобурнинг «Бобурнома» асаридаги 1498-1499 йилларда Фарғонада юз берган воқеалар баёнида Марғилон шаҳрининг дарвозалари ҳам тилга олинган:

«Суннат вақти эрдиким, Марғинон кўрғонининг эшигига келдим. Али Дўст тағойи дарвозанинг орқасида туриб, дарвозани очмай, аҳд илтимос қилди. Аҳд ва шарт қилгондин сўнг дарвозани очиб, дарвоза орасида мулозимат қилди.»³ Афсуски, ўрта

¹ Китаб масалик ал-мамалик ал-Истаҳри//Материалы по истории киргизов и Киргизии. Выпуск I.- М.: Наука, 1973. С. 30.

² Писарчик А. К. Полевой отчет по экспедиции в Ферганскую долину 1938. Кўрсатилган асар . 17-б.

³ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома.- Т.: ШАРҚ, 2002. 68-б.

асрларда Марғилон шаҳрида неча дарвоза ва улар қандай ном билан аталганлиги номаълум. Биз, асосан, кейинги XIX асрда унинг 12 та дарвозаси мавжуд бўлганлиги ҳақида маълумотларга эгадирмиз.¹

Қизиғи шундаки, Марғилон шаҳри дарвозалари ва уларнинг номланиши тўғрисидаги маълумотлар ҳам турличадир. Биз бу ўринда А. К. Писарчик ва В. Д. Жуковлар келтирган маълумотларни қиёслаб қўрсатишимиз мумкин. Ваҳоланки, иккала олимлар ҳам Марғилон дарвозалари тўғрисидаги аҳоли орасидаги хотираларини бир вақтда яъни 1938-1939 йилда ёзиб олган эдилар.

XIX аср охири XX аср бошларидаги Қўқон шаҳрининг дарвозаси. Марғилон дарвозалари ҳам шу кўринишда бўлган.

¹ Абдулаҳатов Н, Эшонбобоев Ў. Марғилон ҳақида сўз.- Ф.: Фарғона. 2006. 12-б.

А. К. Писарчик келтирган маълумотларга кўра, Марғилон дарвозалари қуйидагича аталган:

1) Маъоз ибн Жабал; 2) Нодирмат; 3) Тошлок; 4) Хотин арик; 5) Баҳрин; 6) Гулчаман; 7) Машад; 8) Эшон дарвоза; 9) Олтиариқ дарвоза; 10) Сармозор; 11) Суқтепа; 12) Чимён.¹

В. Д. Жуков келтирган маълумотларга кўра, Марғилон дарвозалари қуйидагича аталган:

1) Ёрмозор; 2) Ёйилма; 3) Янгиқўрғон; 4) Тошлок; 5) Нодирмат; 6) Шаҳрихон; 7) Ёзёвон; 8) Шомирза; 9) Болтақўл; 10) Қўқон; 11) Машат; 12) Сурхтепа.²

XIX асрда яшаб ўтган Жунайид Мулло Аваз Муҳаммад Хўқандийнинг «Тарихи жаҳоннамои» асарида келтирган маълумотларига кўра, юқорида тилган олинган дарвозалар номидан бошқа яна Марғилон шаҳрининг Садкак дарвоза ва Киргил дарвоза сингари дарвозалар ҳам мавжуд бўлган. Мулло Аваз Муҳаммад Хўқандий 1862 йили қипчоқларнинг Марғилон шаҳрини қамал қилиши чоғида ушбу икки дарвоза яқинида бўлиб ўтган воқеаларни қуйидагича тасвирлайди:

«Куз фасли балки тўхсон (қиш фаслининг боши –Н.А.) дохил бўлгон вақтда Мирзо Аҳмад қушбеги амир лашкар бўлуб келиб, шаҳар (Марғилон) ичига қамолуб ётуб олди. То саратон ойи бўлунгон вақтда шаҳри Марғилон қипчоқияга фатҳ нусрат бўлди. То онгача шаҳар қамалган. Қипчоқия лашкари сувни шаҳарга келтурмасдан бошини боғлаб қўйган ва ҳам шаҳарга ҳар тарафдан галла киргузмайдур. Унинг ичида катта қўшун ва сарбоз ва уларнинг отлари кўп эди. Ўшал қимматчилик қаттиг кунларда тўрт бог беда бир танга, ва бир чакса гурунч тўрт

¹ Писарчик А. К. Некоторые данные по исторической топографии городов Ферганы. Кўрсатилган асар. 157-б.

² Жуков В. Д. Отчет о работе второго отряда археологической экспедиции на строительстве Большого Ферганского канала// Труды института истории и археологии. Том IV.- Т.: Издательство Академии Наук. 1951. С. 73.

танга, ва ҳар чакса ун, икки тангадан то икки ярим тангагача кўтарилгон эди.

Фуқаро бева-бечоралар ахволлари мушкулга тушиб қолган эди ва қушбегини ўзи чиқиб урушмайди. Ҳар кун Мулло Алиқули амир лашкарни ўзи жангга чиқиб одам юборди. Эркак киши борму деб. Мирзо Аҳмад қушбеги сарбозларни ва ҳам тўрт-беш адад понсадларни даштга чиқарди. Тўпчиларни буюрди, чоғлаб пайваста отуб тур деб. Хайримухаммад ва Жума доругага амир қилди ва Киргил дарвозасидан понсадбоши Мулло Султон додхоҳ Азаматни ҳам буюрди. Мозор ичларидаги ҳамма мерганларни сардорлари Мулло Абдураҳим фангозлик ҳам шул мерганларни ишга солиб турубдур. Қипчоқия тарафига Мулло Алиқул амир лашкар фармони билан бир кун илгари Наманган тарафдин Мингбой додхоҳ етиб келуб, Садкак дарвозасини шул кун келуб қамаб ул ҳам Маргинонга тўф отуб қистаб турубдур. Хуллас ўшал кун қаттиг уруш бўлди. Қипчоқия мардлигини кўрсатиб қўйди. Шунча кўб сарбоз ботир милтиққа тутуб турибдур. Сахро юзи оташ бўлуб кетти. Аввало шунча отуб тургон сарбоз ичига қипчоқия бир ўзини урдик, сарбозларни бўйнини, отини тақимига босиб олуб судраб олуб амир лашкарни кўзига тўғри қилди. Қочолмасдан қолган сарбозларни қўлини орқасига боғлаб, тамомисини мисол гусфанд(қўй) сўйуб ташлади. Баъзилари мазорни ичларига қочуб кируб кетти. Сўнгра амир лашкар амр қилди. Мозор чифларида ётган мерганларни пайваста отуб турган ўқларидан қўрқмасдин Бекмуҳаммад қўрчибоши мазорнинг ичларига босиб кируб мерганларни баъзиси қатл бўлуб ва баъзилари чаҳорбоғларини ичига қочиб кируб кеттилар. Ўшал Мулло Абдураҳим Ҳазрат (Киргил)мазорнинг тефаларига шоти қўйиб чиқиб, шотини тортуб олуб, ўшал жойдин ушлаб олуб тушамиз деб келган қипчоқларни ўқ билан нобуд қилди. Охири ўлдурурмиз деб аҳд паймон қилиб олуб тушуб амир лашқарга тобишурубдурлар. Бўлак понсадлар бир мунча урушуб охири шаҳар дарвозасига яқин келуб олдилар. Ўшал кун Отақул

юзбоши эди. Қипчоқиянинг шамширини остида қолуб катта ярадор бўлди. Икки жойдан бири юзи пешонасидан яна бири бўйнидан ярадор бўлди.» Қипчоқларга банди бўлган жойида они баҳодир йигитлари ҳамла қилуб ажратиб олуб қочдилар.

Ўшал кундаги жангда ҳамма билдиларки, қипчоқия билан урушуб ҳеч ким обрў ололмас эканлигини билиб ду бора жангига ҳеч ким чиқмади ва шаҳарда қамалуб туриб отишти. Аммо Маргинон аҳллари қимматчилик тўғрисидин кўб қийналдилар. Ғариб бечораларни нола ва зориси ҳаддин ошти. Охири Ҳазрат шайхул ислом домлага келуб арз қилдиларки, Мирзо Аҳмад Қушбеги чиқиб урушсун. Агарда уҳдасидин чиқолмаса юртни бўшатуб қўйсун. Бул қадар кўб қўшун ва тўф, тўфхона ва сарбоз ва отлар бир жойда бекор ётуб еб юртни қимматчилик қилди. Бечора фуқароларни ҳоллари ҳоллари жуда мушкулдадур. То эрта билангача қарайдурмиз ва ало ўзига югурамиз ва дарвозахонани қипчоқияга очуб беруб бошлаб келамиз. Агарда агар уламолар фуқароларга ёрмандлик бермасалар оларга ҳам югурамиз дедилар. Шайхул ислом бўлак қози ва амин ва амалдор ва қўрбоши ҳаммасини ҳузурларинда ваъда қилдилар. Бугун қушбеги билан сўзлашиб эртага эрта билан жавобини сизларга айтаман деб филжумла таскин топуб эртаси эрта билан намоз бомдоддин чиқиб тамом фуқаро ва ғариб гурабо, етим ва тул ожизаларгача йиглаб дод фарёд ва гул ва гулгуласи фалакка чиқиб, Қози гузарида шайхулисломга қараб югуриб, иш бемаза булудургон вақтда тўсатдан Қушбеги калон сарбоз, аскар ва тўф, тўфхонанинг орасига ўзини олиб ҳашар қиймат билан Қози гузарига етуб келиб қолди. Кўчанинг икки атрофидаги тамом томларга ва ҳар эшикга одамлар тўлдилар. Мирзо Аҳмад қушбеги ўз кўзи билан кўрдикки, фуқаролар яхши насиҳат билан тўхтамайдилар ва балки қайси жойда Худоёрхонга тобеъ аскар ва сипоҳ кўпсанг ур деб ҳамла қиладургон феъли бор. Хўб аниг фаҳмлади, ноилож шунинг учун

қипчоқия билан урушмоқға кетуб турибман деб жўнаб Хўқанд дарвозасига қараб жўнаб қолди».¹

Маълумотларга кўра, шаҳарнинг ҳар бир дарвозаси махсус соқчилар томонидан доимо қўриқлаб турилган. Кейинчалик XIX асрнинг охирига келиб, ушбу масъулиятли вазифа маҳаллий миршаблар зиммасига юклатилган. Ўша даврларда Марғилон Қаландархона, Сафилтўда, Тошмозор, Машад сингари даҳалардан иборат бўлиб, уларнинг таркибида 200 дан ортиқ маҳаллалар мавжуд бўлган.² Ушбу маъмурий ҳудудлар тўрта волост бошқарувчиси ва тўртта маҳаллий қозилар томонидан идора этилган. Шаҳар осойишталигини таъминлашни 361 нафар элликбошиларга топширилган эди.³

¹ Набиев Р. Н. Истории Кокандского ханства.- Т.: Фан, 1973. С.354.

² Губаева С. С. Этнический состав населения Ферганы в конце XIX – начале XX в.- Т.: Фан, 1983. С.23.

³ Ханкельдыев Н. Маргилан.- Т.: Узбекистан. 1968. С. 11.

XIX аср охири ва XX аср бошларидаги Фарғона водийсидаги маҳаллий миришаблар.

Марғилон шаҳрида сақланиб қолган меъморий обидалар XVIII асрдан XX аср бошларига қадар бунёд этилган масжид ва мадрасаларнинг биноларидир. Фарғона вилоятининг 1898 йилда келтирилган статистик маълумотларига кўра, Марғилонда 57 та мадраса, 21 та қорихона, 433 та мактаб мавжуд бўлиб, уларда жами 8136 нафар талаба илм олган.¹ Ушбу мактаб ва мадрасаларнинг ҳар бири ўз даврининг нодир меъморий обидалари сифатида машҳур бўлган.² Жумладан, Гўри Аввал, Исмоил Махсум мадрасаси, Холмуҳаммад Додхоҳ мадрасаси, Шарифбой мадрасаси, Чуқур мадраса, Хожа Порсо, Ёр Оталиқ мадрасаси, Кўкмозор мадрасаси, Хонақоҳ мадрасаси, Оқ мадраса, Саид Аҳмадхўжа мадрасаси, Мадрасаи Қози Калон, Ички мадраса, Подшоҳ Искандар мадрасаси ва Пур Сиддиқ мадрасаларини келтириш мумкин.

XX асрнинг бошларида Марғилон шаҳрида 254 та масжид мавжуд бўлган.³ Мазкур масжидлар ҳам ўша даврдаги Фарғона меъморчилик мактабининг ўзига хос анъанавий услублари асосида бунёд этилган. Масалан, Чақар масжидини олайлик. Унча катта бўлмаган Чақар масжиди эски ҳаробага айланган масжид ўрнида қурилган бўлиб, бинонинг фақат айвон қисми сақланиб қолган. Ўз вақтида бу қисм шарқ томонга қараган, уч томони ёпиқ, тўсинли ва

¹ Обзор Ферганский области на 1898 год. Новый Маргелан. 1894. С. 114.

² Сергеев Б. С. Материалы изучению истории Кокандского ханства. Фарғона вилоят ўлкашунослик музейининг илмий архиви. № 158. 122-б.

³ Бушков В. И. Сельские мечети Среднеазиатского междуречья// Среднеазиатский этнографический сборник. - М.: Наука, 2001. С.119.

устунли айвоннинг бир қисми бўлган. 1790 йилда қурилган Хонақоҳ масжиди ҳақида худди шундай фикр билдириш мумкин. Олима В. Л. Воронинанинг таъкидлашича, Марғилон шаҳридаги Хонақоҳ масжиди ўзида қадимги миллий меъморчилик анъаналарини мужассам этган нодир ёдгорликлардан бири сифатида машҳур бўлган.¹

Марғилондаги мазкур меъморий обидалар ичида муқаддас зиёратгоҳлар билан боғлиқ ёдгорликлар алоҳида ўрин тутади. Чунончи, Марғилондаги мавжуд масжид ва мадрасаларнинг асосий қисми айнан муқаддас мазорлар туфайли бунёд этилган. Шу сабабдан, Марғилон муқаддас зиёратгоҳларини ўрганиш бир вақтнинг ўзида меъморий обидалар тарихини тадқиқ этишда яқиндан ёрдам беради.²

Марғилон заминида Аллоҳ таоло ўзининг улуғлик сифати: билувчилик сифати билан азиз қилган неча уламолар, фузало ва ҳукамолар яшаб ўтганлар. Шуниси диққатга сазоворки, атроф жавониблардан келганлар кўпи зоти боборакотлар мана шу ерда камол топганлар.³ Уларнинг муқаддас мазорлари Марғилоннинг кўҳна тарихини ўрганишда муҳим тадқиқот манбаи вазифасини ўтайди.

Бинобарин, Улуғ мазор, Пур Сиддиқ, Хўжа Маъоз, Хўжа Эгиз, Кўкмазор, Хўжа Ланголанг, Хожа Порсо, Улуғ Ҳазрат Бобо, Савдо кушойиш мазори, Соқолли эшон сингари зиёратгоҳлар билан боғлиқ афсона ва ривоятлар замирида

¹ Воронина В. Л. Народные традиции архитектуры Узбекистана. – М.: Государственное издательство архитектуры и градостроительство. 1951. С. 54.

² Абдулаҳатов Н, Эшонбобоев Ў. Марғилон ҳақида сўз.Кўрсатилган асар. 14-б.

³Тожимуҳаммад хожи Фозилжон ўғли. Холмуҳаммад қори маноқибларидан.- Ф.: Фарғона. 2006. 3-б.

Марғилоннинг узоқ ва яқин ўтмишидан дарак берувчи тарихий маълумотлар ўз ифодасини топган.¹

Маълумки, зиёратгоҳлар ҳақида тадқиқот олиб борган тадқиқотчилар мазорларни қуйидаги категорияларга ажратадилар: 1. Мазор (археологик)- қабр, гўр; 2. Мазор (диний) – муқаддас қадамжо, зиёратгоҳ, сифиниш предмети; 3. Мазор (этнографик) муқаддас дарахтлар, муқаддас буталар.²

Н. А. Кисляков мазорларни ўз навбатида икки гуруҳга ажратиб, биринчи гуруҳга авлиёларнинг ўзига тегишли мазорларни киритган эди. «Бундай мазорларда латта парчалари ва унга маҳкамлаган от ёли ва тоғ эчкисининг шохлари илиб қўйилган. Кўп ҳолларда мазорлар яқинида бир неча дарахтлар ўсади. Шунини таъкидлаб ўтиш лозимки, баъзан қабрнинг ҳеч бир белгиси бўлмайди. Фақатгина шу ерда дафн этилган авлиёга тегишли буюмлар уюб қўйилади». ³ Иккинчи гуруҳга кирувчи мазорларга Н.А. Кисляков мазорда дафн этилган авлиёга бевосита боғлиқ бўлмаган зиёрат қилинувчи муқаддас жойлар, жумладан, алоҳида дарахт ва дарахтлар, катта тошлар ёки қоялар, ғорлар, тоғлардаги даралар ва булоқларни киритган эди.⁴ Жумладан, Л. И. Климович ҳам мусулмонларнинг зиёратгоҳ муқаддас қадамжойларида «Муқаддас тошлар, шунингдек, суяклар, шох, дум билан боғланган туғ байроқлар қабр ва

¹Абдулаҳатов Н, Эшонбобоев Ў. Марғилон ҳақида сўз. Кўрсатилган асар.25-б.

² Юдахин К. К. Киргизско-русский словарь.- М.: 1965. – 509 б.

³ Кисляков Н. А. Вотивные предметы горных таджиков (По коллекциям МАЭ)// Традиционная культура народов Передней и Средней Азии. - Л., 1970. -6 б.

⁴ Ўша асар. -7 б.

мозорларнинг энг асосий муқаддас ашёлари сифатида «ёзозлаиб келинган» дея таъкидлаб ўтган.¹

Мазкур меъёрлар асосида тарихчи олим Ҳамза Камолов ҳам зиёратгоҳларни уч туркумга ажратади: 1) Ҳаётда яшаб ўтган зоҳидлар, суфийлар, уламолар, олимлар, шоирлар ва давлат арбобларига тегишли бўлган мозорлар; 2). Файзи Осор яъни муқаддас ашёлар билан боғлиқ мозорлар; 3) Муқаддас қадамжолар.²

Бухоро зиёратгоҳларини тадқиқ этган Н.Йўлдошев эса ислом динида «муқаддас» жойлар ва уларнинг мозорларига сиғинишни тарихий, ижтимоий-синфий жиҳатдан қуйидаги турларга ажратади: 1.Исломгача бўлган оташпарастлик ва мажусийлик давридан қолган, ислом дини айрим руҳонийлар томонидан ўз манфаатларига мослаштирилган қадамжо, авлиё ва уларнинг мозорларига сиғиниши; 2. Сўфизм – тасаввуф диний оқим намояндаларини айримларини муқаддаслаштириш ва уларни қабрларига сиғиниш; 3. Айрим ҳукмдорлар ва уларнинг амалдорларини авлиё даражасига кўтариб, уларнинг мозорларига сиғиниш; 4. Ҳунармандчилик билан шуғулланган, кейин «авлиё» даражасига кўтарилган кишиларнинг қабрига сиғиниш; 5. Ҳукмронларнинг сиёсий-диний ҳокимиятга қарши кураш олиб борган кишиларни меҳнаткаш халқ томонидан авлиё даражасига кўтарилиш тарихи ва уларнинг мозорларига сиғиниш.³

Шу ўринда таъкидлаб ўтиш керакки, муқаддас жойларни ўзига хос белги ва вазифасига кўра, таснифлашдан олдин Ҳ. Камолов ва Н. Йўлдошевларнинг муқаддас зиёратгоҳларни бу

¹ Климович Л. И. Ислам. - М., 1962. – 268 б.

² Камолов Х. Ш. История мазаров Северного Таджикистана. Автореферат. – Д., 2002. – 13 б.

³ Йўлдошев Н. Бухородаги айрим авлиёлар тарихи. – Б.: Бухоро, 1993. -10 б.

тарзда таснифлаш чоғида йўл қўйилган баъзи бир камчиликлари хусусида тўхтаб ўтиш лозим бўлади. Зеро, мазор, қадамжолар, фойзи осор зиёратгоҳларнинг барчаси аҳоли учун мазор, яъни азиз жой тушунчаси билан белгиланади ва уларнинг қайси бири қадамжолар ёки мазор эканлигида эмас, балки уларнинг зиёратгоҳ вазифасини бажараши катта аҳамиятга эга. Шу сабабдан биз Марғилон зиёратгоҳларини таснифлашда шартли равишда қуйидаги тартибга амал қилдик.

I. Қуръонда номи зикр этилган Искандар Зулқарнайн билан боғлиқ зиёратгоҳ: Подшоҳ Искандар мазори;

II. Муҳаммад пайғамбар (с.а.в.)нинг муборак мўйлари билан боғлиқ зиёратгоҳлар.

III. Ҳазрат Али авлодлари билан боғлиқ зиёратгоҳлар:

Шоҳ Мансур, Хожам Подшоҳ, Улуғ Ҳазрат бобо, Киргил мазор, Ғавсул Аъзам авлодлари хилхонаси, Саййид Пошшахон тўра зиёратгоҳлари;

IV. Саҳобалар ва тобеъинлар номи билан боғлиқ қадамжолар: Хўжа Маъоз, Пур Сиддиқ, Носиршоҳ, Хўжа Эгиз, Жиддий мазор, Сафилтўда мазорлари;

V. Тасаввуф тариқати намоянадалари номи билан зиёратгоҳлар: Хожа Порсо, Шамсиддин Табризий, Хожа Ланголанг, Қўкмазор зиёратгоҳлари, Якаттут мазори, Собир эшон дада зиёратгоҳи, Оқ Эшон ота зиёратгоҳи;

VI. Дин уламолари билан боғлиқ зиёратгоҳлар: Улуғ мазор, Якка қабр, Имом Заҳириддин мазори, Бурҳониддин ал Марғиноний чиллахонаси, Гўри аввал зиёратгоҳи;

VII. Аёллар номи билан боғлиқ зиёратгоҳлар: Чилдухтарон, Увайсий, Қизлар мазор зиёратгоҳи.

ПОДШОҲ ИСКАНДАР ЗИЁРАТГОҲИ

Маълумки, пайғамбарларга ишониш ислом дини ақидаларидан бири ҳисобланади. Ривоятларга кўра, уларнинг сони 124 минг.¹ Бироқ, Қуръонда 25 тасининг номи зикр қилинган бўлиб, Фарғона водийсида ҳозирга қадар Ҳазрати Яқуб, Ҳазрати Айюб, Ҳазрати Зул-Кифл, Ҳазрати Юнус, Ҳазрати Довуд, Ҳазрати Сулаймон, Ҳазрати Хизр сингари пайғамбарлар билан боғлиқ муқаддас жойлар сақланиб қолган.

Ўрта асрлардан бошлаб Турон заминида ҳар бир йирик шаҳарларда Қуръонда номлари зикр этилган пайғамбарлар номи билан боғлиқ муқаддас зиёратгоҳларни тиклаш анъанавий тус олганлигини назарда тутсақ, Марғилонда Искандар Зулқарнайн сингари тарихий шахсга зиёратгоҳ тикланиши кишини таажжубга солмайди. Зотан, Фарғона водийсида шу сингари зиёратгоҳлар ҳақида X асрдаёқ ёзма манбаларда маълумотлар учрайди.² Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Абубакр ал-Мақдисийнинг (947-1000 йй.) «Аҳсан ат-тақосим фи маърифат ал ақолим» («Иқлимларни ўрганиш учун энг яхши қўлланма») асарида Фарғона водийсидаги Ҳазрат Айюб билан боғлиқ Айюб чашмаси (ҳозирда Қирғизистон республикаси Жалолобод вилояти) мавжудлигини тилга олиб ўтган.³ XIII аср охири – XIV аср бошларида яшаган Жамол Қаршийнинг «Мулҳақот ас-суроҳ» («Ас-суроҳга илова») номи билан

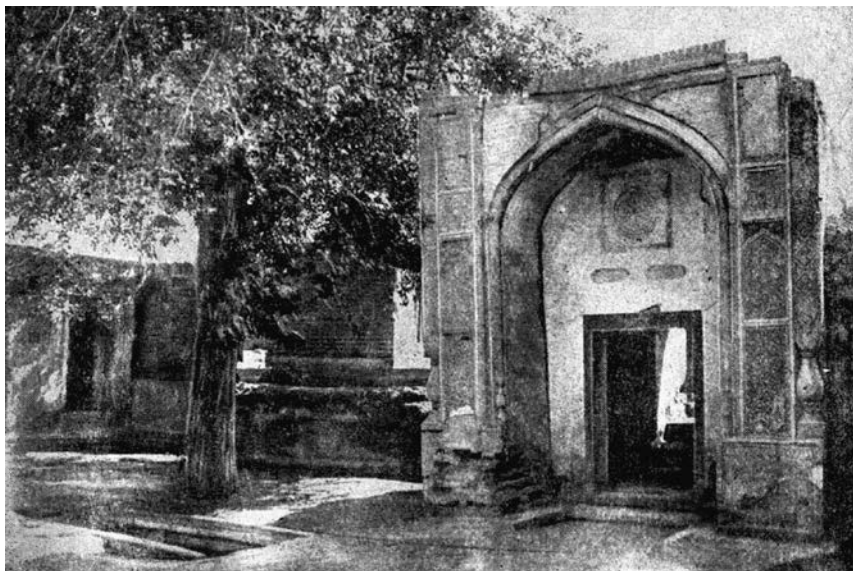
¹ Ислом энциклопедия.- Т.: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти. 2004. 179-б.

² Наршахий. Бухоро тарихи. – Т.: Камалак. 1991. 132-б.

³ Бартольд В. В. Манғуллар даврида Туркистон. Самарқанд: Ўзбек Давлат нашриёти. 1931. 110-б.

машхур бўлган асарида эса Фарғона водийсидаги бир қанча зиёратгоҳлар номи тилга олинган.¹

Юқорида номлари зикр этилган пайғамбарлар билан боғлиқ зиёратгоҳлар орасида яна бир зиёратгоҳ номи тилга олинмади. Бу Искандар Зулқарнайн зиёратгоҳидир. Минг афсуски, биз сўз юритмоқчи бўлган Подшоҳ Искандар мазори ҳозирда сақланмаган. Аммо унинг довуғи бизгача етиб келган ва ҳозирда ҳам эл орасида машхурдир.

Подшоҳ Искандар мазори. XX асрнинг 30 йилларидаги кўриниши.

Шарқда мумтоз адабиётида Искандар Зулқарнайн жасур, вафодор, софдил, садоқатли, ростгўй, тадбиркор бўлиши билан бирга ожизларга ёрдам берувчи, яхшиларнинг

¹ Бартольд В. В. Статьи из « Энциклопедии ислама». – М.: Наука, Том III. С.535.

ёмонларнинг ҳужумидан ҳимоя қилувчи, андишали, камтар ва сахий пок қалб эгаси сифатида тасвирланади. Ҳазрат Али бин Абу Толиб (600-661) каррамаллоҳу ваҷҳаҳу Искандар Зулқарнайн ҳақида шундай деган эди: *«У солиҳ банда бўлган ва Аллоҳ унга ер подшоҳлигини, илм ва ҳикматни ато этган. Аллоҳ йўлида бошига урилган зарбадан икки бор ўлиб тирилгани учун унга «зулқарнайн», яъни икки шохли лақаби берилган»*.¹ Қуръонда зикр этилган Зулқарнайн билан Александр Македонскийнинг (милоддан аввалги 356-323 й.й.) тарихи ўхшаш. Шу сабабдан тарих китобларида уларни битта шахс сифатида қабул қилганлар. Шарқда Александр, яъни Искандар ҳақида даставвал махсус йирик асар яратган Низомий ўзининг «Искандарнома» достонида Александрнинг шарқда тарқалган лақаби «Зу-л-қарнайн» ҳақида фикр юритиб бу ҳақда «Абу-л-Маъшар талқини тўғри» дейди. Искандар вафот этгач, Румда унинг ҳайкалини ишлайдилар, ҳайкал калласининг икки ёнида икки фаришта тасвирланган, фаришталарда олтин ва мовий бўёқда ишланган иккитадан шох бўлган, араблар фаришталарни Искандар деб ўйлаганлар. Шунинг учун унга «Икки шохли» лақабини берганлар дейди.²

Ҳазрат Алишер Навоий «Садди Искандарий» достонида бу ҳақда, жумладан, қуйидагиларни келтириган эди:

«Форс тарихи» да тубандаги каби сўзлар ҳам бор: Гўё дунёда икки Искандар ўтган бўлиб, иккаласи ҳам ўз даврида жаҳон ҳукмрони бўлган эмиш. Унинг бири Доро билан урушган-у иккинчиси яъжужларга қарши сад-деворини қурган эмиш. Лекин дунёнинг доноси бўлмиш Жомий Искандар қиссасидан элни баҳраманд қилиш ниятида «Искандар» достонини ёзди. Элга ҳақиқий

¹ Қуръони карим.Т.: Тошкент Ислон университети нашриёт-матбаа бирлашмаси. 2004. 303-б.

² Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб.- Т.: Ўзбекистон. 1997. 140-б.

аҳволни Жомийгина баён қилди. Тангри уни балолардан сақласин. Дарҳақиқат, унга Искандар иши манзум, барча ҳолати яширин эмасди.

Айни фурсатда мен ҳам шу иш билан машҳур бўлганлигим учун жамийки тархи китоблари қаршимда турар эди. Искандар ҳақидаги юқорида баён қилинган хилма-хил гаплар мени лол қилиб қийнагач, ер ўпиб, у донодан савол сўрадим.

Подшоҳ Искандар масжиди. XX асрнинг 30 йилларидаги кўриниши.

Жомий ҳазратлари: «Иккита Искандар бўлган» деган гапни аниқ ҳужжатлар билан рад этиб:

- У ишлар бизга аниқ, маълум ва қатъий далиллар билан исботланган, – дедилар. Искандарнинг асли насабини Низомий қандай таърифлаган бўлса, донишманд ҳам шундай тасдиқлади-

лар. У ҳақиқаттан Файлақуснинг ўгли бўлиб, тарихчиларнинг бу ҳақдаги ихтилофлари тўғри эмас».¹

Шундай экан, Марғилондаги Ҳазрат Подшоҳ Искандар ҳам «Искандар Румий», «Искандар Юноний» дея талқин этилган Искандар Зулқарнайн (Александр)нинг исломлаштирилган образидир. Қолаверса, ўрта асрларда Ўрта Осиё халқлари орасида Искандар Зулқарнайн шахсининг ғоят машҳурлиги ўз навбатида унга бағишлаб жойларда зиёратгоҳлар барпо этишнинг муҳим омилларида бири бўлганлиги эҳтимолдан холи эмас. Шу сабабдан гарчанд тадқиқотчилар Искандар Зулқарнайннинг Фарғонага келмаганлигини таъкидласалар-да,² бироқ, маҳаллий халқ орасида уни Марғилонга келганлиги ҳақида ривоятлар мавжуд.

Бу ҳақда ўзбек олими Ибрат шундай ёзади: «Аммоки аҳволда Марғинон дерлар, ўшал товуқ илан нон тутган ердур, Марғинон шаҳри исми бўлуб, Фарғона умумий иқлимга исмдур. Чунончи, мунга далил Марғинонда подшоҳ Искандар деган ийдгоҳ мозор бордур, ул киши тушган ерлардур».³

Мазкур мозор ҳақида дастлаб маълумотлар 1812-1813 йилларда Қўқон хонлигига ташриф буюрган Мир Иззатулло ва Филипп Назаровнинг кундаликларида келтириб ўтилган. Айниқса, рус зобити Ф. Назаров Марғилон ҳақида сўз юртитар, экан ундаги Подшоҳ Искандар мозорига алоҳида урғу бериб ўтади: « Шаҳарнинг ўртасида очиқ ибодохона шаклида кўринишидаги бино қад кўтарган. Унинг ичида қизил рангли шойи байроқ қўйилган. Қўқонликлар (Марғилонликлар –

¹ Алишер Навоий. Садди Искандарий.-Т.: Фафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1991. 558-б.

² Горбунова Н. Г. Фергана по сведениям античных авторов// История и культура народов Средней Азии.- М.: Наука, 1976. С. 26.

³ Ибрат. Фарғона тарихи. – Т.: Камалак. 1991. 279-б.

Н.А.) уни муқаддас деб билишади. Афсонага кўра, байроқ Подшоҳ Искандар (Александр Македонский)га тегишли бўлиб, у Ҳиндистондан қайта туриб қумликда вафот этган ва шу ерга дафн этилган.»¹

Ушбу маълумотдан кўриниб турибдики, маҳаллий аҳоли ўртасида XIX асрларнинг бошларидаёқ зиёратгоҳни шарқда Искандар Зулқарнайн номи билан машҳур бўлган Александр Македонскийга нисбатан бериш ва Марғилон номининг келиб чиқишини у билан боғлаш тўғрисидаги қарашлар маҳаллий аҳоли ўртасида кенг тарқалган эди.²

Подшоҳ Искандар мозори шу ном билан аталувчи маҳаллада жойлашган бўлиб, масжид ва мадраса ҳам шу ном билан аталган. Қўқон хонлари даврида ушбу зиёратгоҳга кўплаб вақф ерлар ажратилган бўлиб, Ҳўқандбой, Оқтепа, Жуи Пунгон ерлари шулар жумласидандир.³

Маҳаллий аҳолидан олинган маълумотларга кўра, Подшоҳ Искандар мозори икки қаватли мадрасанинг ҳовлисида жойлашган. Қабр олдида кичик бир ҳовуз, деворнинг орқасида эса маҳалла қабристонини жойлашган эди.⁴ Шуниси эътиборга лойиқки, Подшоҳ Искандар мадрасаси икки мадрасадан, яъни Кўҳна ва Янги мадрасалардан иборат бўлиб, бу ҳақдаги 1894 йилда ёзилган архив ҳужжатларида қуйидаги маълумотлар келтирилган:

¹ «Записки о некоторых народах и землях Средней Азии» Филиппа Назарова (1813-1814)// История Узбекистана в Источниках.- Т.: Фан, 1988. С. 170.

² Массон М. Е. XIX аср охири ва XX аср бошларида Ўрта Осиё халқлари хотирасида Александр Македонский тўғрисидаги тасаввурлар// Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. №1 Т.: Фан, 1980. 31-б.

³ Троицкая А. Л. Каталог архива Кокандских ханов XIX века.- М.: Наука, 1968. С 117.

⁴ Бобобеков Ҳ. «Муқаддас» қадамгоҳлар ва уларнинг «сир»лари// Ёшлар ва дин. Т.,1989. 14-б.

«Мазкур мадрасада 3 дарсхона ва бир хонақоҳ ва бир айвон илан 14 адад ҳужра мавжуд. Мазкур мадрасада 3 нафар мударрис; 1 чи Мулло Тўхта Назар Муҳаммадқосимбой ўгли; 2 нчи Мулло Абдулқодир Мулло Муҳаммад Мусо ўгли; 3 нчи Мулло Сўфи Охунд Мулло Абдулмўмин ўгли ва мазкур ҳужраларда турғучи муллолари; 1 нчи Махсум қори Мулло Имом ўгли; 2 нчи Мулложон Махдум Мулло Сўфи ўгли; 3 нчи Мулло Алижон Хожи Мақсуд ўгли; 4 нчи Мулло Розик қори Муҳаммад Қосим ўгли; 5 нчи Мулло Иззатуллоҳ Маҳситуллоҳ ўгли; 6 нчи Абдулвоҳид Немаътуллоҳ ўгли; 7 нчи Мулло Маҳмуджон Мулло Кахбо ўгли; 8 нчи Мулло Қурбон Али Додхоҳбой ўгли; 9 нчи Мулло Мирзо Аҳмад Мирзо Хол ўгли; 10 нчи Мусохўжа Мулло Ҳасан ўгли; 11 нчи Мулло Зокиржон Соҳибназар ўгли; 12 нчи Турсунхўжа Юнусхўжа ўгли; 13 нчи Мулло Собирхон Мулло Сўфи ўгли; 14 нчи Мулло Мусохожи Домла Ашур ўгли; 15 нчи Муҳаммад Бобо Махдум Мулло Муҳаммад Карим ўгли; 16 нчи Абдусамад Махдум Мулло Сўфи Охунд ўгли; 17 нчи Султонхўжа Юсуфхўжа ўгли; 18 нчи Мулло Мирзо Аҳмад Мирзоқосим ўгли; 19 нчи Мулло Ҳасанбой Мулло Абдулқодир Охунд ўгли; 20 нчи Мулло Муҳиддин Абдуллоҳ ўгли; 21 нчи Тожибой Абдували ўгли. Жами муллолар 21 нафар. Мулло, имом мазкур ҳужраларни баъзисида икки нафардан ва баъзисида бир нафардан домла. Бўш ҳужра йўқ экан. Мазкур мадрасада икки нафар мутавали: 1 нчи Бурҳонжон Мулло Аҳмад ўгли; 2 нчи Мулло Шамсиддин Мулло Абдуқодир ўгли. Мазкур масжидни имоми Махсум қори Мулло Имом ўгли. Мазкур масжидни сўфиси Мулло Ҳолмуҳаммад Мулло Қутлуқ ўгли.

2 нчи мадраса Подшоҳ Искандар навоида дарсхона 4 адад. Масжиди бир хонақоҳ ва бир айвон илан 31 адад ҳужра. Мазкур дарсхоналарни 3 ададида 3 мударрис; 1 нчи Мулло Раҳматуллоҳ Охунд Муҳаммадалибой ўгли; 2 нчи Мулло Муҳаммад Осим

охунд Абдулқодирий; 3 нчи Мулло Қобул охунд Мулло Ҳамид Салом ўғли.»¹

Маълумотларга кўра Подшоҳ Искандар масжиди ва мадрасасининг 1870 йилда олиб борилган қурилиш ишларига сафелтўдалик уста Юсуфхўжа(1818-1898) бошчилик қилган бўлиб, безаш ишлари наққош уста Турдимат(1858-1908) томонидан амалга оширилган.²

Подшоҳ Искандар мозори ҳақида XIX аср охири XX аср бошларида Россияда чоп этилган асарларда кўп бор тилга олиниши ҳам мазкур зиёратгоҳнинг нақадар машҳур бўлганлигидан далолат беради. Масалан, Элиза Реклюнинг куйидаги маълумотларига назар ташлайлик:

Подшоҳ Искандар мозори. XX асрнинг бошларидаги кўриниши.

¹ ЦГА. Узбекистан. Фонд №И-19 Оп. № 1, Д. № 3473. Л. № 30

² Писарчик А. К. Полевой отчет по экспедиции в Ферганскую долину 1938. Кўрсатилган асар . 21-б.

«Маргилон бир неча чақиримгача чўзилган боғлар билан ўралган бўлиб, унинг ҳар тарафидан гумбазлар ва масжидларнинг салобатли миноралари қад кўтарган. Ушбу шаҳар ўзининг географик жойланиши ва соғлом иқлими туфайли рус ҳукумати томонидан Фаргона ўлкасининг бўлгуси пойтахти сифатида танланган эди. Бироқ Маргилонда рус шаҳари маҳаллий шаҳар ёнида барпо этилмай ундан 15 чақирим узоқликда жойда бунёд этилди. Маҳаллий афсоналарга кўра, бу ерда мусулмонлар томонидан азиз пайгамбарлардан бири сифатида эътироф этилган македониялик буюк фотиҳ Искандар Зулқарнайн дафн этилган. Аҳолининг назарида шу сабабдан ҳам шаҳар азалдан муқаддас бўлиб келмоқда Шубҳасизки, Маргилон ўзининг гўзалиги билан мағрурланишга ҳақли бўлган шаҳарлар жумласидандир.»¹ Унинг ушбу сўзлари кейинчалик бошқа асарларда ҳам ўз ифодасини топган:

«Маргилон асосан туб аҳолидан иборат бўлган шаҳар. Аҳолиси 47 минг киши(1910 йилги маълумот)дан иборат. Маргилон гилам, ипак матолари ва мевалари ҳамда катта бозори билан муҳим савдо маркази сифатида довруғ қозонган шаҳардир. Маргилоннинг тарихий ёдгорликларидан бири Искандар подшоҳ мозоридир. Туркистоннинг баъзи бир тадқиқотчилари қабрни жуда ҳам эски обида бўлмаганлиги учун уни Македонский қабри эмаслигини инкор этсаларда, аммо маргилонликлар Александр Македонский шу қабрга дафн этилганлигига қаттиқ ишонадилар».²

1938 йилда Подшоҳ Искандар мозори билан яқиндан танишган этнограф А. К. Писарчикнинг келтирган маълумотларига кўра, мазор XX аср бошларида пишиқ

¹ Элизе Реклю. Земля и люди. Всеобщая география. VI том. СПб. Издание картографического заведения А. Ильина. 1892. С. 406.

² Азиатская Россия. Том первый. СПб. Издание переселенческого управления главного управления землеустройства и земледельца. 1914. С.326.

ғиштдан квадрат шаклида қурилган бўлиб, ҳар бурчагида миноралар қад қўтарган. Мозор ҳовлисида доимий яшовчи қўп сонли шайхлар учун хоналар мавжуд бўлган. Шундай хоналарнинг бирини шарқий томонидаги деворида тожик тилида қуйидаги ёзув туширилган эди:

*Манам Искандари Руми беҳеч олам наганжидам,
Нидо аз Ҳақ наёмад ба як Фаргона ганжидам.
Боон Искандария даҳмаҳо худ кардам,
Батақдири Худо дар мулки ин Фаргона ҳафтидам.
Мазмуни:*

*Менки, Искандар Румий сигмадим ҳеч бир оламга,
Келди ҳақдин нидо, сигдим бир Фаргонага.
Ўшал Искандарияда ўз номимга қуриб даҳма,
Худо тақдири ила топдим қўним мулки Фаргонада.¹*

А. К. Писарчикнинг ёзишича, мозордан ғарбда Подшоҳ Искандар Зулқарнайн номли катта мадраса жойлашган бўлиб, 1938 йилга келиб мадраса ичида артель фаолият кўрсатган. Мозор девор билан ўралган бўлиб, дарвозахона, мозор ва ҳовли қисмидан иборат бўлган. Деворлар турли даврларда қурилган бўлиб, улардаги ғишт ўлчамлари ҳам бир хил бўлмаган. Демак, зиёратгоҳни таъмирлаш ишлари бир неча асрлар мобайнида давом этиб келган.²

¹ Писарчик А. К. Некоторые данные по исторической топографии городов Ферганы. Кургангилтан асар. 153 б.

² Абдулахатов Н. Марғилон зиёратгоҳлари // Марғилон асрлар силсиласида (Республика илмий-амалий семинар материаллари). Фаргона . 2005. 35-б.

*Подшоҳ Искандар мазори. XX асрнинг 30 йилларидаги
кўриниши*

А. К. Писарчик мазкур Подшоҳ Искандар мазорини аслида бундан 300 йил муқаддам яшаб ўтган дарвозлик Искандар билан боғлайди. Унга кўра, халқ орасида Искандар Зулқарнайн номининг машҳурлиги туфайли йиллар ўтиши билан мазорни Дарвозлик Искандар номига эмас, балки Искандар Зулқарнайнга нисбатан беришга одатланган эдилар. Шу сабабдан, Искандар Зулқарнайн билан боғлиқ турли ривоятлар пайдо бўлган, деган фикрни келтиради.¹

Академик М.Е. Масон ҳам мазкур зиёратгоҳда дафн этилган шахс Александр Македонский эмас, балки Бухоронинг тоғлиқ ҳудудларидан бири ҳукмронлик қилган Искандар исмли ҳукмдор эканлигини айтади. У бу фикрига мисол қилиб мазор деворига ёзилган ҳижрий 1134 (1721) санани кўрсатади.²

Таниқли олим С. Н. Абашин ҳам Искандар Зулқарнайн билан боғлиқ мақоласида шу фикрларга таяниб, Марғилондаги Подшоҳ Искандар мазорининг пайдо бўлишида XVIII аср охири – XIX аср бошларида Қоратегин ва Дарвоз ҳудудидан кўп сонли аҳолининг Фарғонага кўчиб келиши сабаб бўлганлигини таъкидлайди. Чунки, мазкур ҳудудларда яшовчи тоғлиқ халқлар ўзларини Искандар авлоди эканликларини эътироф этиб келганлар. Шу сабабдан уларда Искандар Зулқарнайн билан боғлиқ зиёратгоҳлар мавжуд бўлган.³ Бироқ, Марғилон шаҳридаги Подшоҳ Искандар зиёратгоҳини Қоратегин ва Дарвоз халқларини Фарғона водийсига кириб келиши билан боғлаш бизнинг назаримизда ҳанузгача буткул ўз исботини топган эмас. Шундай экан мазор чиндан ҳам Искандар Зулқарнайн

¹ Ўша асар. 153- б.

² Масон М. Е. Кўрсатилган асар. 31-б.

³ Абашин С. Н. Култ дуворого Искандара у горцев Центральной Азии// Среднеазиатской этнографической сборник. Выпуск V.- М.: Наука, 2006. С.202.

билан боғлиқ бўлиши мумкин. Чунончи, XVII асрнинг охирида Бухоро хони Субхонқулихон томонидан Марғилондаги Пури Сиддиқ мазорига берилган вақфномада Фарғона вилоятида Искандар Зулқарнайн дафн этилганлиги таъкидлаб ўтилган.¹ Демак, мазкур зиёратгоҳ 1721 барпо қилинмаган, балки ўша йили қайта таъмирланган бўлиши мумкин. Зеро Подшоҳ Искандар мазори Бухоро хони Субхонқулихон даврида ҳам, яъни XVII асрнинг иккинчи ярмида мавжуд бўлиб, ўша даврларда ҳам Марғилоннинг қадимги зиёратгоҳларидан бири сифатида машҳур бўлган эди. Бизнингча, Подшоҳ Искандар мазори ўзбек хонларига қадар, яъни темурийлар даврида ҳам мавжуд бўлганлиги эҳтимолдан холи эмас.² Бу ҳолат юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, Шарқда Искандар Зулқарнайн образини нафақат бадий адабиётда балки, оддий омма ичида ҳам кенг шухрат топганлиги сабаб бўлиши мумкин.

Алалхусус, Подшоҳ Искандар ва «Мурғинон» билан боғлиқ маълумотлар нафақат ривоятларда, балки тарихий манбаларда ҳам ўз ифодасини топган кўринади. Заҳириддин Муҳаммад Бобур Марғилонни «Марғинон» номи билан тилга олса-да, унинг замондоши бўлган шоир Муҳаммад Солиҳ ўзининг «Шайбонийнома» асарида Марғилон шаҳрини Мурғинон номи билан тилга олади:

*Мурғинон шаҳрига етти андин,
Хасм кўнглини эритти андин.
Мурғинон, Ўшга эрди сони
Маҳкам айлаб эди Танбал они.*

¹ ЦГА. Узбекистан. Фонд №И-19 Оп. № 1, Д. № 34739. Л. № 9

² Абдулаҳатов Н. Марғилон шаҳридаги Подшоҳ Искандар зиёратгоҳи// Имом ал -Бухорий сабоқлари. 2006. №1. 27-б.

*Бир иниси била минг чоғли киши,
Ким жалодат эди борининг иши.
Мурғинон ичига солиб эрди,
Андоғи эл сони олиб эрди.¹*

Муҳаммад Солиҳнинг Марғинонни Мурғинон дея аташида Искандар Зулқарнайн қабрининг мавжудлиги сабаб бўлганлиги эҳтимолдан холи эмас.

Ўрта Осиёда Искандар Зулқарнайн номи билан боғлиқ жой номлари мавжуд бўлиб, Тожикистонинг Фон тоғларидаги кўлни Искандаркўл деб аташади.² Шунингдек, Амударё ёқасида, Келиф шаҳрида Зулқарнайн работи бўлган.³ Қолаверса, Искандар Зулқарнайн билан боғлиқ зиёратгоҳлар Марғилон шаҳридан ташқари, Ғарбий Помирнинг Барнавадж қишлоғида ҳам мавжуд бўлиб, у ҳам Пошшо Искандар мозори, деб аталган.

Ривоятларга кўра, Искандар Зулқарнайн вафотидан олдин кўлини кўтариб кўйиб, қаерда кўли пастга тушса шу ерда дафн этишларини васият қилган эмиш. Шу тариқа Мозордара дарёси бўйида унинг кўлига пастга тушгач шу ерда дафн этишибди. Искандар Зулқарнайн билан боғлиқ яна бир зиёратгоҳни XVII асрда яшаб ўтган тарихчи олим Маҳмуд ибн Вали ўзининг «Баҳр ул асрор» асарида келтириб ўтади. Унга кўра, Балх вилоятига тобеъ бўлган Дерезегез номи қишлоқдаги Айн Искандария чашмаси тепасидаги мақбарага маҳаллий аҳоли Искандар Зулқарнайн дафн этилган деб қараганлар.⁴

¹ Муҳаммад Солиҳ. Шайбонийнома.- Т.: Ўзбекистон Фанлар академияси нашриёти. 1961. 245-б.

² Хашимов А. А. По следам легенд.- Т.: Ўзбекистон. 1990. С. 42.

³ Қораев С. Географик номлар маъносини биласизми.- Т.: Ўзбекистон. 1970. 60-б.

⁴ Маҳмуд ибн Вали. Море тайн.- Т.: Фан, 1977. С.98.

Бизнингча, Марғилонда Подшоҳ Искандар мазорининг пайдо бўлишида бир неча сабаблар мавжуд. Улардан бири Ўрта Осиё халқларида қадимги Самарқанд, Марв, Ҳирот, Исфаҳон, Балх сингари шаҳарларнинг асосчиси Искандар Зулқарнайн деб қарашлари билан ҳам боғлиқ.¹

*Подшоҳ Искандар мадрасасининг олд томонидан кўриниши.
XX асрнинг бошларидаги сурат.*

Бу ҳақда Ҳазрат Абдурахмон Жомий ўзининг «Искандар хирадномаси» достонида ҳам баён этган:

*Хитой ерларидан токи Руму Рус
Жаҳонда қолмади армону афсус.
Гоҳида Ҳиндуга қилич кўтарди,
Гоҳи Хоразм-ла уруш этарди.
Гоҳ нурдан зулматни ёритар эди,*

¹ Абд ар-Рашид ал-Бакуви. Китаб талхис ал-асрар ва аджаиб ал-малик ал – кахҳар.- М.: Наука, 1971. С. 245.

*Зуллат ҳам нуридан фахр этарди.
Қўп бутхоналарни буза бошлади,
Зардўшит-зардўшитликка олов ташлади...
Шаҳарлар қурдирди ўзи қўйди от,
Шулардан Самарқанду Марву Хирот.¹*

Фикримизнинг исботи сифатида маърифатпарвар олим Ибратнинг(1862-1937) қуйидаги маълумотларини келтириб ўтамиз: «Фарғона бир шаҳри қадим ва аҳолийи надимдурки, аввало Искандари Румийдан ва Қубоду Афросиёбдин қолгандур».² Шундай экан маҳаллий аҳоли орасида Марғилонни ҳам Искандар бино этган деган қарашлар мавжуд бўлиб, бу эса ўз навбатида зиёратгоҳнинг тикланишига асос бўлиши мумкинлиги эҳтимолдан холи эмаслигини кўрсатади.³

Иккинчиси, агар ушбу мозорга Искандар исмли Дарвоз хукмдори дафн этилганда ҳам аҳоли уни бежиз Искандар Зулқарнайн билан боғламаган эдилар. Чунончи, Дарвозда қадимдан хукмронлик қилиб келган шоҳлар сулоласи ўзларини Искандар Зулқарнайннинг авлоди деб билганлар.⁴ Шу боис дарвозлик Искандарнинг Искандар Зулқарнайннинг авлоди эканлиги ҳам мазорни машҳур Искандарга номига нисбатан беришларига асос бўлган кўринади. Бу ҳам мазорлар ичида айнан шу зиёратгоҳ мавқеининг ортишига катта аҳамият кўрсатган.

¹ Абдурахмон Жомий. «Искандар хирадномаси» достонидан.- Т.: Ғафур Ғулوم номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. 1971. 214-б.

² Ибрат. Фарғона тарихи. Кўрсатилган асар. 277-б.

³ Абдулаҳатов Н. Марғилон зиёратгоҳлари// Марғилон асрлар силсиласида (Республика илмий-амалий семинар материаллари). Кўрсатилган асар, 36-б.

⁴ Махмуд ибн Вали. Кўрсатилган асар. 47-б.

Марғилондаги Подшоҳ Искандар мазори ҳақида сўз юритганда, маҳаллий аҳолининг бу зиёратгоҳ ҳақидаги ҳозирга қадар сақланиб қолган диний қарашларини ҳам унутмаслик лозим. Уларнинг тасаввурларига кўра, Подшоҳ Искандар Худонинг севган бандаси, яъни валий зотлардан бири бўлган.

Шу боис мазор олдидан отда ўтиб бўлмаган. Акс ҳолда Мозорбува, яъни Ҳазрат Подшоҳ Искандарга ҳурматсизлик қилган бўлади, деб қаралган. Қизиғи шундаки, бундай ноҳўя ҳаракатлари учун кишилар ўша жойнинг ўзида фалокатга учраб, отдан учиб кетиш, қоқилиб йиқилиш сингари ҳолатларга дучор бўлганлар.¹ Маълумотларга кўра, Подшоҳ Искандар мазори олдидан ариқ оқиб ўтган бўлиб, ташқари чиқар жойда бурилиб оққан. Айнан шу жойнинг суви турли касалликларга даво, деб қаралган. Аёллар ариқнинг шу жойидан сувни «қайтарма» сифатида олиб кетганлар.

Подшоҳ Искандар мазорининг ўзига ҳос сир-асрорлари ҳақида ҳали-ҳануз одамлар орасида турли хотиралар сақланиб қолган. Бу ҳақда Файзулло Ҳасанов шундай ҳикоя қилади:

«1940 йилда Подшоҳ Искандар ҳазратларининг мазори бузиб юборилгач, ўрнида фонтан қурдилар. Лекин фонтан суви сирли равишда қуриб қолди. Кейинчалик, 1965 йилда фонтан ўрнида 15 та тўқимачилик дастгоҳлари ўрнатилди. Бироқ, техниканинг энг зўр усталари бўлган тажрибали муҳандислар ҳам азиз жойга ўрнатилган дастгоҳларни қанчалик уринмасинлар юргиза олмадилар. Қўшни бинодаги 25 дастгоҳ ишласада, аммо мазор ўрнида дастгоҳларни шу зайдда юргизишни урдасидан чиқа олмадилар. Ўша вақтдаги тўқимачилик корхонасининг бош

¹ Абдулаҳатов Н, Азимов В. Олтиариқ зиёратгоҳлари.- Т.: ШАРҚ, 2005. 34-б.

директори Р Бобобеков бу ишларининг шоҳиди бўлиб, ниҳоятда ҳайратда қолган эди». ¹

Бугунга келиб, мазор сақланиб қолмаган бўлса-да, Подшоҳ Искандар масжиди олдидан ўтаётган аҳоли бу Ҳазрат Подшоҳ Искандарга атаб Қуръон тиловат қиладилар. Шундай экан Подшоҳ Искандар мазори ҳақидаги тасаввурлар марғилонликлар орасида ҳали ҳануз мавжуд ва бу қарашлар даврлар ўтсада турли ривоят ва афсоналар орқали сақланиб қолаверади. ²

Биз юқорида Марғилон номини келиб чиқишини ҳам маҳаллий халқ орасида Подшоҳ Искандар номи билан боғлашлари тўғрисида ривоятлар мавжудлигини айтиб ўтган эдик. Мазкур ривоят Ибратнинг «Тарихи Фарғона» асарида ҳам ўз ифодасини топган:

««Ажойиб ул -булдон»да мастурдирки, Фарғона иборати «ҳар хона»дур. Ҳазрати Искандар замонларида ақсойи шарқга борганларида Фарғона ерида бир-икки форсистонда муҳожир бўлуб келиб ўлтурган бечора, деҳқон бодиянишинлар бор экан. Подшоҳга арзи аҳвол қилмоқ бўлуб, пешкаш учун нону туз ўрнига бисотларидаги товуқларини пишуриб, ҳазрати Искандар савол қилубдурларки, бу нимадур деб. Анда арз қилувчилар форсий лафзда жавоб берибдурларки, мурғу нон, яъни товуқ бирлан нон деганларида, подшоҳ Искандар, арзларинг нимадур, деганларида: «Арзимиз, бул тургон жойимизни шаҳар қилиб берсангиз!» деганларида, умаролари ичидан бир бофаросат соҳиби ақл кишини тайин қилиб, шаҳар қилмоқга амр қилган эканлар».³

¹ Абдулаҳатов Н. Марғилон шаҳридаги Подшоҳ Искандар зиёратгоҳи// Имом ал -Бухорий сабоқлари. 2006. №1. 28-б.

² Абдулаҳатов Н. Марғилон зиёратгоҳлари// Марғилон асрлар силсиласи-да(Республика илмий-амалий семинар материаллари). Кўрсатилган асар, 38-б

³ Ибрат. Кўрсатилган асар. 279-б.

Марғилон номининг келиб чиқиши тўғрисидаги мазкур ривоят фақат биринчи ва охириги бўлмай, балки у ҳақда маҳаллий халқ орасида яна бошқа шахслар билан боғлиқ ривоятлар ҳам мавжуд бўлган. Олима А.К. Писарчик 1938 йили Марғилон шахрининг меъморий ёдгорликларини ўргана туриб Марғилон номининг келиб чиқиши тўғрисида қуйидаги ривоятни ёзиб олган. Ривоятга кўра, ушбу ерлардан Ҳазрати Офоқхожа Қошғарга ўтиб кетаётганида кекса аёл унга пешвоз чиқиб, таом сифатида товуқ ва нон олиб келибди. Ўшандан буён шаҳар «Мурғинон» дея атала бошлабди. ¹ Н. Г. Маллицкий эса Марғилон номининг келиб чиқишини Ҳазрат Алининг Фарғонага келиши билан боғлайди.²

Албатта, бу икки ривоят ҳақиқатдан йироқ бўлиб Офоқхожа XVIII асрда яшаб ўтган бўлса, Муҳаммад алайҳиссаломнинг амакиваччаси ва куёви, чаҳорёрлардан бири, Ҳазрат Али бин Абу Толиб (600-661) каррамаллоҳу важҳаху (Аллоҳнинг карами унга бўлсин) Фарғонага келмаган. Шундай экан нима учун халқ орасида Марғилон номини келиб чиқиши тўғрисидаги ривоятлар мавжуд бўлган?

Ҳазрат Алининг бирор пайт Ўрта Осиёга келганлиги тўғрисида ҳеч қандай тарихий шохидликлар мавжуд эмас. Аксинча, ушбу ҳудудларнинг араблар томонидан истило қилиниши ва ерли аҳолининг ислом динига киритилиши Али вафот этиб кетгач юз берганлиги тарихан аниқдир. Шундай бўлса-да, Ўрта Осиёнинг исталган ҳудудида сизга «Ҳазрат Алининг оёғи теккан қадамжой»ни албатта кўрсатишди ва у билан боғлиқ ривоятларда ҳақиқат ва адолат йўлида жасорат кўрсатувчи баҳодир, мардлар шохи сифатида тасвирланади.³

¹ Писарчик А. К. Кўрсатилган асар. 146-б.

² Ўша асар, ўша б.

³ Иброҳимов Н. Ҳазрат Али. «Мухбир» журналининг 1990 йил №10 сони.

Маълумки, аҳоли орасида Ҳазрат Али билан боғлиқ комил инсон сифатидаги қарашлар асрлар давомида кишилар онгида шаклланиб келган. Унинг жасурлиги одамларнинг таҳсинига лойиқ бўлса, саховатпеша, жавонмардлик фазилатлари барчани ҳайратда қолдирган. Айниқса, ислом дини йўлида ғазот учун олиб борган жанглари Ҳазрат Али шахсининг янада улуғланиб келишига олиб келган. Шу сабабдан, кишилар теварак атрофидаги ғайри оддий нарсаларни, ўтмишда юз берган урушларни Ҳазрат Алининг иштирокисиз тасаввур қила олмаганлар. Масалан, кекса тут дарахтининг эгри ҳолда ўсишини Ҳазрат Али дам ола туриб унга сунганлиги учун ёки тошлардаги излар унинг қиличининг ўрни деб қараш оддий ҳолга айланган.¹ Ҳар бир қадимги шаҳар ёки тепаликнинг ғайриоддий кўриниши кишилар тасавурида Ҳазрат Али билан боғлиқдек қаралган.² Шу сабабдан ҳам Марғилон номининг келиб чиқишини Ҳазрат Али билан боғлашда аҳолининг у тўғрисидаги қарашлари сабаб бўлганлиги эҳтимолдан холи эмас.

Шу ўринда Марғилон номининг келиб чиқиши ҳақида мутахассис олимларнинг ҳам фикрларини келтириш аҳамиятли. Жумладан, бу ҳақда З. Дўсимов ва Х. Эгамовлар куйидагича фикрни билдирадилар:

«Унинг барпо бўлган вақти аниқ эмас. X-XII асрларда Марғилон йирик савдо маркази сифатида маълум бўлган. Топоним ёзма манбаларда Марғилон, Маргинот шаклида учрайди. Кўпчилик тадқиқотчиларнинг фикрича, Марғилон форс тилидаги М а р г «ўтлоқ» сўзи билан

¹ Снесарев Г. П. Хорезмские легенды как источник по истории религиозных культов Средней Азии. Кўрсатилган асар. 66-б.

² Маңдельштам А. М, Розенфельд А. З. Кала-Имлок и Калаи-Джамахур в Каратегине и связанные с ними легенды// Памяти Михаила Степановича Андреева. Труды, СХХ. С., 1960. С. 97.

алоқадордир.¹ Ж. Латиповнинг Маргилон топонимининг келиб чиқиши ҳақидаги фикрига қараганда у *M a r g* и этноними билан алоқадордир

Ҳақиқатан ҳам топонимнинг қадимги вариантларидаги *o n* ва *ot* қўшимчалари кўплик белгилари бўлиб, кишилар гуруҳини англатади. Шундай экан, топоним марғлар деган маънодадир. Марғи этнонимининг этимологияси «ўтлоқ, ўрмонча, яшил ер» каби маъноларни билдирувчи Марқ сўзи билан боғлиқдир. Марғи «ўтлоқда яшовчи, ўрмонда яшовчи ёки чорвадор» деган маънодадир. Этнонимдаги *-и* қўшимчаси бошқа номларда ҳам учрайди. Масалан, гарчи «тоғлик»(гарч-тоғ) **Саҳройи** «чўлдаги киши» каби.»² Марғилон номининг келиб чиқиши ҳақида бу сингари фикрлар турли-туманлиги билан ҳам жуда қизиқдир. Масалан, бу ҳақда тарихчи олим Ҳ. Бобобеков бошқалардан фарқли равишда Марғилон номини Александр Македонский билан боғлиқ бўлиши мумкин деган тахминни билдириб, жумладан, шундай мулоҳаза келтирган эди:

«...Шу билан бирга, «Маргилон» сўзининг этимологияси ҳам ўрганилса, яхши бўлар эди. Бу ном Македонский билан боғлиқ эмасми? Маълумки, асрлар ўтиб, қанчадан-қанча номлар ўзгариб, олдинги ҳолига ҳеч ўхшамай кетган бўлиши ҳам мумкин. Масалан, Александр Македон, Македония, Македон, Макиён, Мурғиён, Мурғинон, Марғинон, Маргилон...».³

Мазкур маълумотлардан кўриниб турибдики, Марғилон номининг келиб чиқиши тўғрисидаги қарашлар асосан халқ орасидаги Подшоҳ Искандар билан боғлиқ ривоятлар

¹ Персидско-Русский словарь. Составитель Б. В. Миллер. - М., 1953. С. 483.

² Дўсимов З, Эгамов Х. Жой номларининг қисқача изоҳли луғати.- Т.: Ўқитувчи. 1977. 94-б.

³ Бобобеков Ҳ. Искандар Зулқарнайн ким?// Сирли олам. - Т., 1989.19-б.

асосида юзага келган. Шундай экан, Марғилон номи билан боғлиқ қарашлар ҳали-ҳануз ўз ечимини топганича йўқ.

МЎЙИ МУБОРАК ЗИЁРАТГОҲИ

Мўйи Муборак зиёратгоҳи, Марғилон шаҳрининг Хўжа Мағиз маҳалласида жойлашган. Ўқувчиларимизга Мўйи Муборак зиёратгоҳи ҳақида сўз юритишдан олдин муқаддас Мўй ҳақида тўхталиб ўтсак. Зеро, бу мавзу барчани қизиқтириши шубҳасиздир.

Дунёдаги барча динларнинг ўз муқаддас ашёлари, кадрли буюмлари ва азиз тўтиёлари мавжуд бўлиб, улар ҳамон дин аҳли томонидан энг юксак қадрият сифатида кўз қорачиғидай асраб келинмоқда. Чунончи, буддавийлик динига мансуб кишилар жамоаси Будданинг ўзига тегишли бўлган буюмларини, насронийлик динига мансуб кишилар жамоаси Исо пайғамбарга хос бўлган буюмларни, ислом динига эътиқод қилувчи мусулмонлар пайғамбаримиз Муҳаммад саллаллоху алайҳи васалламга хос ашёларни табаррук, деб биладилар. Бинобарин, муқаддас ашёлар қайси даврдан қолган бўлса, шу вақтдан бошлаб тарих саҳифаларидан муҳим ва муқим жой эгаллаб, кишилар тафаккурига кучли таъсир эта оладиган илоҳий қудратга эга бўлганлигининг гувоҳи бўламыз.

Ислом анъанасига кўра, пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом вафот этганларидан кейин, уларнинг табаррук кўллари теккан барча нарса мусулмонларга тўғри йўл

кўрсатувчи, уларнинг эътиқоди бутунлигини синаб берувчи восита сифатида Ислом дунёсида доврў қозонган экан. Шу сабабдан пайғамбаримиз ҳаётликларида ушлаган ва кўрган нарсалари кейинроқ ислом динига эътиқод қилувчи бошқа мамлакатларга ҳам юборилган бўлиб, ушбу муқаддас буюмлар илоҳий ҳусусият касб этган.

Мўйи муборак Муҳаммад пайғамбар (с.а.в.)нинг сочи ёки соқолининг толаси бўлиб, мусулмон оламида муқаддас ашёлардан бири саналади. Ислом дини тарихида Расули акрамнинг муқаддас соч толаси Қуръони каримнинг 113 ва 114 «Фалақ» ва «Нос» сураларининг нозил бўлиши билан юз берган воқеаларда биринчи марта тилга олинади. Ушбу сураларнинг тафсирида бу ҳақда қуйидаги ривоят келтирилади:

«Ривоят қилинишича, яҳудийлардан Лабид ибн ал – Аъсам деган бир мунофиқ ўзини мусулмон кўрсатиб, Пайғамбар ҳузурларига келиб-кетиб юрар ва баъзи хожатларини адо этишида хизмат қилиб турар экан. Уни қўлга олиб бир гуруҳ яҳудийлар Расул (а.с.)нинг тўкилган сочлари ва тароғидан синиб тушган тишларини қўлга туширадилар ва шу нарсаларга сеҳр жоду қилиб бир эски қудуққа ташлайдилар. Шундан кейин Расул (а.с.)нинг сочлари тўкилиб, олти ой бетоб бўлиб ётиб қоладилар. Бир кун икки фаришта келиб, бири тиззалари рўпарасига иккинчиси бош томонларига ўтиб бир бири билан савол-жавоб қилишади. Бири:

- Унга нима бўлибди? – деса, иккинчиси:
- Сеҳрланибди, дер эди.
- Ким сеҳрлабди?
- Лабид ибн ал – Аъсам исмли бир яҳудий.
- Сеҳрни нимага ўқибди?
- Тўкилган сочи ва тароқ тишларига.
- Сеҳр ўқилган нарсалар қаерда?
- Зарвон номли қудуқда.

Шундан кейин одам юбориб кўрсалар, ҳақиқатан, ўша қудуқда соч толалари, тароқ тишлари ва нина суқилган яна ўн иккита тугун бор экан. Шу пайтда Аллоҳ таоло мазкур икки сурани нозил қилади. Жаброил (а.с.) сураларни ҳар бир марта ўқиганида биттадан тугун ечилар экан. Шундай қилиб, ўн икки марта ўқиганларида, дарддан бутунлай фориг бўлиб кетган эканлар».¹

Алихонтўра Соғунийнинг ёзишича, Муҳаммад пайғамбар (с.а.в.) умри мобайнида тўрт маротаба соч олдирган. Унинг сочларини саҳобалар табаррук қилиб ўзаро бўлишиб олганлар.² Имом ал Бухорийнинг «Ал-жомиғ ас-саҳиҳ» китобида Муҳаммад пайғамбар (с.а.в.)нинг муборак сочлари ҳақида қуйидаги ҳадисни келтирган: «Ибн Осимдан: «Убайдага дедим: «Бизда Расулulloҳ саллalloҳу алайҳи ва салламнинг сочлари бордир. Уни Анас ёки у кишининг уйидагилари орқали олишга муяссар бўлдик. Менда Расулulloҳ саллalloҳу алайҳи ва салламнинг бир тола сочларининг борлиги дунё ва ундаги бор нарсалар меники бўлиб қолганидан ҳам севинчликроқдир».³

Муқаддас Мўй исломнинг дастлабки асрларидан бошлаб бутун мусулмон мамлакатларига олиб келинган ва унга махсус бинолар қурганлар. Кейинчалик, ушбу бинолар маҳаллий аҳоли томонидан зиёратгоҳга айлантирилган. Маълумотларга кўра, Байт ул Муқаддас – Қуддус шаҳридаги машҳур Ақсо масжидининг ёнидаги Қуббат ас-саҳро масжиди деворидаги тешикни ҳам Пайғамбар (с.а.в.)нинг муборак мўйлари билан боғлиқлиги тўғрисидаги ривоятлар мавжуд. Ривоятларга кўра, Меърож кечасида Расули акрам (с.а.в.)нинг бир неча дона соч толаси шу девор тешигига

¹ Қуръони карим. Таржима ва тафсир муаллифи Абдулазиз Мансур.- Т.: Тошкент Ислон университети. 2004. 604-б.

² Алихонтўра Соғуний. Тарихи Муҳаммадий. - Т.,1991. 9-б.

³ Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал Бухорий. Ҳадис. 1. Қомуслар бош таҳририяти.- Т.: 1991. 60-б.

тушган. Шу сабабдан аҳоли томонидан зиёрат вақтида ушбу тешикка зиёратчилар қўлларини солиб ўтадилар.¹

Мўйи муборакни зиёрат қилиш маҳаллий аҳоли орасида нақадар муҳим ўрин тутганлиги боис зиёрат дастлаб пағамбар мўйини зиёрат қилишдан бошланади деган тушунчаларни келтириб чиқарган.² Бу ҳақда Аҳмад ибн Маҳмуд Мулозадаи Бухорий ўзининг «Тарихи Муллозода» китобида қуйидаги мисралар орқали баён этган эди:

*Ибтидои зиёрат аз онжо,
Бикунанд ин буд тарихи Худо,
Низ агар ҳаст мўйи пайғамбар,
Ту аз онжо бикун зиёрат писар.*

Мазмуни: «Зиёратнинг ибтидоси мозорга киришдан бошланди. Агар бирор мозорда пайғамбарнинг Мўйи мубораклари бўлса, эй ўғил, сен зиёратни ўша жойдан бошла».³

Исломи дунёсидаги машҳур зотлар, ҳаттоки, вафотидан олдин ўзида сақланаётган Мўйи муборакни бирга дафн этишни васият қилганлар. Жумладан, Абул Аббос Қосим ибн Абдуллоҳ ал Маҳдий Сайёрийнинг (960 йилда вафот этган) оғзига пайғамбарнинг мўйини солиб дафн этганлар⁴. Шундан сўнг унинг Марвдаги қabri зиёратгоҳга айланган.⁵

Мўйи муборак муқаддас ашё сифатида ҳозирда Покистон, Туркия, Эрон, Ҳиндистон сингари мамлакатларнинг

¹ Ҳамза Камол. История мазаров северного Таджикистана.- Д.: Деваштич. 2005. С. 125.

² Ҳамза Камол. Чаҳордах мазор. Д., 2001. 12-б

³ Йўлдошев Н. Бухоро авлиёлари тарихи. - Б.: Бухоро. 1997. 5-б

⁴ Адам Мец. Мусулмансий ренессанс.- М.: 1973. С 278.

⁵ Бартольд В. В. Сочинение, Том II, часть I. - М., 1963. С 440

масжид ва музейларида сақланмоқда.¹ Ўрта Осиёга дастлаб Мўйи муборак X – XII асрлардан бошлаб олиб келинган.²

Шуни айтиб ўтиш жоизки, кимки Муҳаммад (с.а.в.)нинг буюмларига эгалик қилса ва уларни ёвуз кучлардан ҳимоя қила олса, ул шахс қудратли ҳам ҳисобланган. Айнан шу нарсаларни яхши ҳис қилган кўпгина ҳукмдорлар пайғамбаримиздан қолган буюмларни бир жойга йиғишга интилган. Бу одат тахминан X асрларга келиб анъанага айлана бошлади. Энг қизиғи шундаки, пайғамбаримизнинг шахсий буюмларини Соҳибқирон Амир Темур ва унинг авлодлари кўплаб йиғишга муяссар бўлган. Маълум бўлишича, Ҳиндистонда ҳукмронлик қилган Бобурийлар давлатига қарашли Лоҳур шаҳридаги марказий жомеъ масжидда Муҳаммад Мустафо (с.а.в.) хонадонига тегишли йигирма саккизта буюм сақланган. Булар жумласига, пайғамбаримизга хос еттита ашё, Чаҳорёрлардан бири, уларнинг кувёлари бўлмиш ҳазрат Алига хос уч дона буюм, пайғамбаримизнинг қизи Фотима онамизга хос икки буюм ва уларнинг фарзандлари Имом Ҳусайнга хос беш дона буюм кирган. Нақд қилишларича, бу буюмларнинг бир қисмини Соҳибқирон Амир Темур Дамашққа қилган юриши чоғида олиб келган. Қолган қисмини Турк султони Боязид II Мирзо Бобурга дўстона муносабатлар эвазига тақдим қилган. Ривоятларга кўра, Амир Темур пайғамбаримизга хос ашёлардан ташқари халифа Усмоннинг Қуръон китоби ва ҳазрат Дониёл пайғамбар қабрини ҳам олиб келган. Бундан мақсад, қайси мамлакатда шу муқаддас ашёлар сақланса, ўша юрт янада обод бўлар экан.

¹ Арутюнов С. .А, Жуковская Н. Л. «Святые» реликвии: миф и действительность.- М.: Полигиздат. 1987. С 33.

² Абдулаҳатов Н, Ҳошимов Б. Мўйи муборак.- Ф.: Фарғона. 2000. 26-б.

Ҳозирги даврда Покистоннинг Лоҳур шаҳрида яна Туркия ва Ҳиндистоннинг марказий шаҳарларида муқаддас мўй сақланади. Жумладан, бундай муқаддас ашёлар Туркиянинг Қўниё шаҳридаги Мавлавий масжидида ва Истамбул шаҳридаги Топқапи музейида улуғ «Лиҳъи шариф» номи билан, яъни Мўйи муборак дея қадрият сифатида сақланади. Шунингдек, Деҳли шаҳрининг марказий Шоҳ Жаҳон масжидида Мўйи Муборак шиша идиш ичида сақланмоқда ва зиёратга келган ҳар бир мусулмонга шу тарзда кўрсатилмоқда.¹ Ҳиндистон мусулмонлари Мўйи муборакни «Ҳазратбал» дея эъзозлашади. Шундай Ҳазратбал, яъни Пайғамбар алайҳиссаломнинг соч толаси Ҳиндистоннинг Бижапур шаҳрида ҳам мавжуд бўлиб аҳоли уни илоҳий оятларни тиловат қилган ҳолда зиёрат қиладилар.²

Тарихнинг шохидлик беришича, илоҳий ашёлар шаҳарларни фойзли ва баракали қила олиш қудратига эга бўлган. Уларнинг илоҳийлигини содир бўлган турли воқеа, ҳодисалар орқали кишилар кўриб ишонч ҳосил қилган ва уларда ушбу ашёларга нисбатан ишонч янада қатъийлашган. Бунга яна бир мисол Лоҳурда юз берган ёнғиндир. Мамлакатдаги урушлар туфайли ғойиб бўлган пайғамбаримиз ва унинг хонадони аҳлига мансуб бўлган ашёлар яна қайтиб қўйилгач, XIX асрнинг иккинчи ярмига келиб, Лоҳурдаги жомеъ масжидига тасодифан ўт тушиб уч кун мобайнида олов ичида қолади. Одамларнинг оловни ўчиришга қилган барча саъйи-ҳаракатлари зое кетиб, шаҳарнинг кўркига кўрк қўшиб турган ҳашаматли масжиддан асар ҳам қолмайди. Таажжубки, пайғамбаримизнинг ашёлари сақланаётган кичкинагина

¹ Мухтаров А. Мероси Ниёгон. - Д., 1999. С. 140.

² Аннемарие Шиммел. Жонон менинг жонимда.- Т.: ШАРҚ, 1999. 61-б.

хужра умуман зиён-заҳматсиз қолади. Ёнгин уч кун давом этган бўлса-да, бу бинога ҳеч қандай таъсири бўлмаган ва ундаги барча муқаддас ашёлар ҳам сақланиб қолган. Мана шу воқеанинг ўзи пайғамбаримиз Муҳаммад Мустафо (с.а.в.)га хос ашёларнинг илоҳийлигини бутун бир халқ олдида намоён қилган эди.

Мусулмон халқлари орасида Мўйи муборакнинг машҳурлиги ислом дини тарихи тадқиқотчиларининг ҳам эътиборидан четда қолмаган. Жумладан, С. А. Арутюнов ва Н. Л. Жуковскаялар муборак мўй тўғрисида ушбу фикрни билдирган эдилар:

«Муҳаммад пайғамбардан қолган соч ёки соқол мўйлари бутун мусулмон дунёсида энг буюк қадриятлардан бири деб қаралади ва унга муяссар бўлиш учун астойдил интилиб келганлар.

Муҳаммад пайғамбарга хос мўйлар ислом мамлакатларида шу қадар кўп тарқалган эдики, бу хил кўриниш вақти келиб шарий жиҳатидан асос ҳам, изоҳ ҳам руҳонийлар томонидан қуйидагича келтирилд. Маълум бўлишича, пайғамбарнинг мўйлари ўз-ўзидан узайиш ва кўпайиш хусусиятига эга бўлиб, биргина мўйдан кўплаб янги-янги мўй пайдо бўлиши мумкин экан. Шу ўринда Будда ёки Исо пайғамбарнинг ашёлари кўпайиши мумкинлигини ёддан чиқармаслик керак. Нақл қилишларича, пайғамбар жисман вафот этганидан кейин унинг ҳаёти ўзидан қолган ашёлар орқали давом этаверади. Мусулмонлар учун мўй воситачилигида пайғамбар тимсолини кўриш ҳам, унинг барҳаётлигини эътироф этиш билан баробар эди.»¹

Кўп ҳолларда пайғамбарнинг мўйлари тумор сифатида сақланиб, бундай тумор фақатгина ислом дунёсида машҳур

¹ Абдулаҳатов Н. Мўйи Муборак// Имом ал-Бухорий сабоқлари. 2005. №4. 220-б.

шайхлар ва уламоларга насиб этган. Бундай тумор соҳиблари вафот этганларидан кейин, пайғамбар мўйларини ўз кўзларига қўйиб дафн этишни васият қилиб қолдирганлар».¹

Марғилондаги Мўйи муборак зиёратгоҳи.

Муқаддас мўйлар аксарият ҳолларда улуғ авлиёларнинг мазорларида сақланган. Хожа Аҳмад Яссавий

¹ Арутюнов С. А, Жуковская Н. Л. «Святые» реликвии: миф и действительность. Кўрстатилган асар. 34-б.

хилватхонасида ҳам Мўйи Муборак сақланганлигини тадқиқотчи олим Ҳаётбек Исмоилов қуйидагича таърифлайди: «Туркистонга келувчи ҳар бир азизлар ўз қавмлари билан аввал Аҳмад Яссавий қабрларини зиёрат қилганлар, сўнгра хилватхонага тушар эдилар Туркистон азизлари хилватхонага қўлларида «Мўйи Муборак», яъни Муҳаммад пайгамбар (с.а.в.) Мўйи солинган шиша идишини кўтариб кирган. Нақл қилишларича, саловот айтилганда мўйи шиша идишдан кўтарилиб, ташқарига чиқар, саловот тузагач, яна идиш ичига қайтиб кирар эмиш...».¹

Нақл қилишларича, Муҳаммад пайгамбар(с.а.в.)нинг Мўйи мубораклари Бухоро мазорларининг бир нечасида мавжуд бўлиб, унинг бир толаси Қози имом Шаҳобий қабристониде ва бошқа бир толаси Хожа Абдулла Бурқийга ва бошқа бир толаси Қози Язид қабристонда, бу уч олими зоҳид Хўжа имом Абу Бакр Ҳомид тали (тепалиги) мазористонидадир, яна бошқа толаси Сўфий деҳқони Суғди қабристониде, бу Хўжа Абу Бакр Тархон тепалигидаги мазористондадир, яъни машҳади Абу сўфиён яқинидадир. Ва бошқа бир толаси Саид Имом Зарангариде, яъни Садр тепалигида ва яна бир толаси шаҳид Ҳисомиддиндадир.²

Самарқандаги Руҳобод зиёратгоҳида дафн этилган Бурҳониддин Соғарчи мазорида ҳам муборак мўйлар мавжуд бўлган. Биз Бурҳониддин Соғарчи тўғрисида маълумот келтирмаган эдик. Шу боис унинг кимлигини бирикки сўз билан айтиш орқали чекланамиз. XIV асрда яшаб ўтган тасаввуф тариқатининг кўзга кўринган намояндаси Бурҳониддин Соғарчи ўз даврининг соҳиби кароматликда беназир бўлган Шайх Нуриддининг шогирди эди. Унинг

¹ Тойжонов Қ, Исмоилов Ҳ. Яссавий хилвати// Ғойиблар хайлидан ёнган чироқлар.- Т.: Ўзбекистон. 1994. 155-б.

² Йўдошев Н. Бухоро авлиёлари тарихи.- Б.: Бухоро. 1997. 4-б

ўғли Шайхзода Абу Саъид Амир Темурнинг пирларидан бири эди. Бу ҳақда «Қандия» асарининг изоҳ қисмида Комилхон Каттаев қуйдагиларни келтиради:

*«Руҳобод – (Муқаддас руҳ мавжуд, маъносиди) тасаввуфнинг кўзга кўринган намояндаси Шайх Бурҳониддин ибн Алоуддин Соғарчи ва фарзандларининг мақбараси. Ул зот чорёрлардан иккинчиси ҳалифа Умарнинг авлодидан бўлиб, ривоят қилишларича, пайғамбарнинг муборак соч толалари қутичага солиниб, ушбу мақбаранинг гумбазига жойлаштирилганлиги учун ҳам «Руҳобод» ёки «Руҳуллоҳ» дейишади. Бир вақтлар мақбаранинг ёнида «Мўйи муборак» масжиди ҳам бўлган».*¹

Демак, пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг муборак сочлари киши руҳини тарбияловчи илоҳий қудратга эга бўлган. Айнан шу жиҳатдан, ислом давлатларида Мўйи муборакни муқаддас ашё деб эъзозлаб келиниши ҳамон ўз аҳамиятини йўқотмай, аксинча янада ортиб бормоқда.

Самарқанддаги бошқа бир Мўйи муборак Соҳибқирон Амир Темур томонидан олиб келинган бўлса керак. Чунончи, Амир Темур Шерозга юриш қилган вақтда, бу ердаги Мўйи муборакка аталган бино ва ундаги муборак мўй тўғрисида эшитганлиги ва уни кўрганлиги шакшубҳасиздир. Чунки, бу вақтда Шероз шаҳрида пайғамбаримизнинг муборак мўйлари сақланаётган эди. Бу ҳақда муаррих Фосих Ҳавофийнинг (XV асрда яшаб ўтган) «Мажмаъ ул-Фосихий» китобида ҳам маълумотлар келтирилган. Унда айтилишича, 1353 милодий йилда Амир Муборизиддин Муҳаммад ибн Музаффар Шерозга кета туриб, Бум шаҳрига тўхтади. У бу ерда саййидзодалардан бири шайх Шамсиддин Али Бумий қўлида пайғамбаримиз (с.а.в.) нинг муборак мўйлари сақланаётганлигидан хабар

¹ Абдул Ҳакими Самарқандий. Қандия. - С.: Сўғдиёна, 1994. 58-б.

топади. Амир Муборизиддин бу муқаддас ашёни катта бойлик эвазига олмоқчи эканлигини Шамсиддин Али Бумийга маълум қилгач, муборак мўйларга соҳиблик қилаётган Шамсиддин муборак мўйларни бебаҳо ва ҳеч қачон сотилмаслигини баён қилади. Шу суҳбатдан сўнг Шамсиддин Али Бумий тушига Ҳазрат Муҳаммад Мустафо (с.а.в.) кириб, муборак мўйларни Амир Муборизиддин қўлларига топшириши лозимлигини айтади. Фақат шундан сўнггина Шамсиддин Али Бумий Амир Муборизиддин Муҳаммад ибн Музаффарга Мўйи муборакни олиб бориб топширган. Бундай бебаҳо тухфани кўрган Амир Муборизиддин шайхга катта миқдорда бойлик инъом этса-да, шайх бу бойликларни қабул қилмаган. Кейинчалик Амир Муборизиддин Муҳаммад муборак мўйлар шарафига улкан хонақоҳ барпо этириб, шу ерда Мўйи муборакни жойлаштирган ва бу жой зиёратгоҳга айлантирилган. Шероздаги Мўйи муборак тўғрисида сўз юригилар экан, Фосих Ҳавофий мўй ҳақидаги гўзал бир байт ҳам келтирган. Биз қуйида ушбу байтнинг таржимаси мазмунини келтирдик:

*Муборак мўйни кўрсалар агар,
Ё, Муҳаммад! Ҳамма ҳайратга келар.
Сочин толасининг ярим баҳоси,
Эрур икки дунёнинг қиммати асли.*¹

Соҳибқирон Амир Темурнинг ўзи Шерозга қилган юриши тўғрисида сўзлаб, кўрган тушини қуйидагича баён қилган эди: «*Кечаси тушимда Муҳаммад алайҳиссаломни кўрдим. У киши қаҳр билан дедилар: «Темур! Сен мени авлодим илтимосини бажо келтириб, Шероз халқини авф этмадинг. Ахир сенинг ўзинг Аллоҳ олдидаги кафолатимга муҳтож эмасми-сан?!».* Мен Расулуллоҳ қаҳрига учрашдан қўрқиб, уйгондим ва

¹ Фасих Ҳавофи. Муджмали Фасихи- Т.: Фан, 1980. С.80.

шу заҳоти Саййид Жами ул-Қодир қошига бориб, узр сўраб, бутун Шероз аҳлини авф этганимни билдирдим...».

Соҳибқироннинг бу тушини биз бежиз келтирмадик. Балки, Амир Темур ҳам ушбу кўрган тушидан сўнг Шероз халқини авф қила туриб, Мўйи муборакка илтижо қилгандур ва ундан Расулulloҳ шафоатларига етишларини сўрагандир. Эҳтимол, шу сабабдан Мўйи муборакни Самарқандга олиб келгандир. Бинобарин, ислом дунёсидаги барча ашёларни муқаддас деб билиб, уларни керакли тарзда эъзолай олишда, Амир Темурдек ҳукмдордан ўзгаси тарихда кам бўлган. Демак, Соҳибқирон Амир Темур Шероздаги Мўйини ҳам ўз салтанатида туришини ва Самарқандни Ер юзининг энг муқаддас жойларидан бири ўрнида кўришни орзу қилган бўлиши эҳтимолдан холи эмас.

Бухоро амирлиги ва Қўқон хонлиги даврида мазкур мамлакатларнинг Бухоро, Самарқанд, Тошкент, Қўқон, Туркистон шаҳарларига Мўйи муборак баъзи уламолар томонидан олиб келинган ёки Туркия султонлари томонидан совға қилинган.¹ Тошкент вилоятидаги Мўйи Мубораклардан бири ҳақида журналист Ш. Валиев ўзининг «Чилмаҳрам ғорининг сирини» номли китобида тилга олиб ўтади:

«Амакимиз ўғилларини ўйлантираётган экан. Олмаликқа тўйга бордик. Меҳмонлар ва ўша ерлик кишилар билан сўхбатимиз қизиқ кетди. Шунда Абдуқаном амаки Мўйи муборакда ҳазирда Қўйдинисо момо Жўлабой қизидан сўзлашганини айтиб қолди. Эртаси кўни Мўйи муборакни зиёрат қилгани отландик.

Тошкент тумани Қўлтөпа қишлоғидаги чоғроққина хонадонга кириб бордик. Абдуқаном ака ўй соҳибларига: «Сизларга меҳмон олиб келдим, Мўйи муборакни кўргани келибди», деб бизни таништирди. Олдимизга фаршитали, истараси иссиқ Қўйдинисо момо пешавоз чиқиб, бизни ичкарига таклиф қилди.

¹ Абу Тоҳирхожа. Самария.- Т.: Камалак 1991. 36-б., Бейсимбев Т. К. «Тарихи Шахрухи» как исторический источник. - Алма-Ата.: Наука, 1987. С 107. Мустафина Р. М. Представления культуры, обряды у казахов. Алма-ата.: Қозоқ университети, 1992. с 11.

Кўрпачага ўтирганамиздан сўнг момо хонтахта устига кўрси қўйди. Кейин ичкари уйдан сандиқча кўтариб чиқиб, кўрсининг устига қўйди. Биз саловати шариф ўқиб давра айландик. Кичкина сандиқни очар эканмиз, ажиб бир ҳолга тулдик. Жойнамозга ўршиган сариқ мато, яна бир қават оқ мато, яна бир қават катъбатўшининг парчасига ўралган матони ичидан қўмулига ўршиган кичкина сандиқча олди. Бу сандиқчани ҳам авайлаб оча бошладик.

Кичик ваза идиши, унинг устига ангишвонага ўршиган биллур идиши тўнкарилган. Идишни очар эканмиз бизни ажиб ҳаяжон камраб олди. Атрофда айланиб саловати шарифни айтарканмиз, пайгамбаримизнинг Мўйи мубораклари бутук таровати билан акс этиб, ёдду сочиб туради. Қўрғон тиловат қилиб, ўтганлар рўҳига бахшида қилдик.

Қўйдинисо момо мўйи муборак тарихи ҳақида гапириб, шундай дейдилар:

«Отамизнинг Ўринбой ҳожи деган акалари бўлган. У киши ниҳоятда ихлосли, диёнатли киши эканлар. Уч бора ҳаж зиёратига борганлар. Тарки дунё қилиб, аёлюзини кўрмай, уйланимай ўтганлар.

Учинчи мартаба ҳам ҳаж зиёратига борганларида бир донга асо, хирқа ва Мўйи муборакни олиб келганлар, Бобо Ғози Турк Тўзон мазори рўйхати Максада сақланар экан. Мана шу бобо Ғозий мазори ёнида уйларимиз бўлар эди. Гумбазли масжидда мўйи муборак сақланган. Ўтган кетган дуо қилиб турсин деб, ҳожи отамиз йўлнинг бўйига кўмилган. Амирқул инилари шу мазорнинг шайхи эди. У кишининг қўлларида мўйи муборак сақланган. Мен болалигимда отам билан у ера кирганимда мўйи муборак қиблага қараган тоқчада турар, ёнида иккита чиройли кокили бор илон ётарди. Отам дуо ўқиганларидан кейин улар кўринмай қоларди. Унинг чангларини артиб, яна жойига қўйиб қўярдим.»¹

XIX асрга келиб Фарғона водийсининг Андижон, Наманган, Қўқон, Хўжанд шаҳарлари² жой номлари, масжидлар, мақбаралар Мўйи муборак номи билан аталган.³ Марғилон шаҳарида Мўйи муборак масжиди, Мўйи муборак мазори ҳам мавжуд бўлган.⁴

Мўйи Муборакнинг Марғилонда пайдо бўлишини Фарғона халқи Аллоҳнинг кўрсатган муруввати, деб қабул қилди. Айрим манбаларда унинг Марғилонга келтирилган

¹ Валиев Ш. Чилмахрам ғорининг сири. -Т.:Истиқбол, 2006. 54-б.

² Ҳасанов Ф. Таърихи Мухтасари дехоти Исфара. – Д.: Магбуот. 2001. 116-б

³ Набиев Р. Н. Из истории Кокандского ханства.- Т.: Фан 1973. С 52.

⁴ Манковская Л. Ю. Мемориальное зодчество Средней Азии// Художественная культура Средней Азии IX-XIII веков. - Т.: 1983. С 35.

вақти ҳам тилга олинган. Шундай манбалардан бири XVIII асрнинг охири ва XIX асрнинг бошларида яшаб ўтган, Қўқон адабий муҳитининг кўзга кўринган вакилларида бири шоир Маъдан ижодида кўзга ташланади. Маъданинг маълумотига кўра, Пайғамбаримиз Муҳаммад Мустафо (с.а.в.) нинг муборак соч толалари Фарғонага XVIII асрнинг етмишинчи йилларида келтирилган экан.

Мўйи муборак XIX асрнинг бошларидаги фотосурат.

Унинг муборак мўйига атаб ёзган мусаддасида қуйидаги тарих битилган:

*Менга илҳом бўлди ҳазрати Мўйи Муборакдин,
Бериб хотиф паёми хилоати Мўйи Муборакдин,
Ўлуб кавнайн мулки ҳурмати Мўйи Муборакдин,
Қўёшга жилва берди талъати Мўйи Муборакдин,
У лус хони Музаффар нусрати Мўйи Муборакдин.
Яратди етти иқлим, баҳри бар таомири қошона,*

Араб бирла Ажам, Хинду Хабаши шаҳри биёбона,
Мадина шоҳидин ирсол бўлди тўҳфа ҳар ёна,
Ёзиб нур узра нуран аъло бўлди Фаргона,
Биҳамдуллоки, бормиз уммати Мўйи Муборакдин,
Улу хони Музаффар нусрати Мўйи Муборакдин.
Кетурган ҳожилар хелида, ёраб, манга ҳиммат бер,
Кезарда тоғу туз шаҳру биёбонларда қувват бер,
Мунаввар равзасига дохил айлаб, истиқомат бер,
Бақида хок ўлан сўхбатин ёниб қубрат бер,
Улу хони Музаффар нусрати Мўйи Муборакдин.
Худо Тавроту Фурқот узра нозил этти оятким,
Муҳаммад мазраи дунёга қилмас эрди рағбатким,
Йўқ эрди мояю кавкаб еру кўкда мунча зийнатким,
Туфайли нури поки сарвари ҳақ отига шўҳратким,
Биҳамдуллоки, бормиз уммати Мўйи Муборакдин,
Улу хони Музаффар нусрати Мўйи Муборакдин.
Чиқарди икки гавҳар Қулзуми дарёи раҳматдин,
Отин келтурди гаввоси тариқат боби жаннатин,
Ҳаридори анинг жон нақди бирлан ҳар вилоятдин,
Келиб Фаргона бирла Марғилонга файзи нусратдин,
Биҳамдуллоки, бормиз уммати Мўйи Муборакдин,
Улу хони Музаффар нусрати Мўйи Муборакдин.
Ҳабибнинг ҳурмати ул анбиёлар инқиёдига,
Таассуб айлагон қўлларни еткурғил муродига,
Иноят айлагон Мўйи Муборакнинг савобига,
Дегайлар, боракалло, офарин эл иттифоқига,
Биҳамдуллоки, бормиз уммати Мўйи Муборакдин,
Улу хони Музаффар нусрати Мўйи Муборакдин.
Биҳамдулло, бизнинг иқболимизга бахт эрүр ёвар,
Ато қилди биза Мўйи Муборак яъни Пайгамбар,
Муқарриз эътиқоди, Сиддиқмиз ўлгай шафоатгар,
Бизнингдек осийларга ифтихор ўлмак ўлура раҳбар,
Биҳамдуллоки, бормиз уммати Мўйи Муборакдин,
Улу хони Музаффар нусрати Мўйи Муборакдин.
Кийиб ҳиммат либосин юзланүр машҳарга болоси,
Чекарди «Умматим во умматим» деб шўру гавгоси,
Шафоат шишаси жўянда илкида миноси,
Бизнинг истар начўкким эткай Мажнуну Лайлоси,
Биҳамдуллоки, бормиз уммати Мўйи Муборакдин
Улу хони Музаффар нусрати Мўйи Муборакдин.
Анинг нури туфайли икки олам насли индурди,

Ҳақиқат кўзгусидин бир тажалли лома кўргүзди,
 Бериб ушбу намолик бул жаҳон саҳфина келтүрди.
 Маноту лотлар, бутхоналар тоқида синувди,
 Биҳамдүллоки, бормиз уммати Мўйи Мўборакдин,
 Улус хони Музаффар нусрати Мўйи Мўборакдин.
 Ёзилди Шарқдин то Ғарб бул ахбори фарзона,
 Икки нури шараф ҳақ лутфидин юзланди бу Турона,
 Ўлуб Фаргона бирла Маргилонга, шамъи парвона,
 Нигини офият берди худо мулки Сулаймона,
 Биҳамдүллоки, бормиз уммати Мўйи Мўборакдин,
 Улус хони Музаффар нусрати Мўйи Мўборакдин.
 Расулга Ҳақ Таоло ваҳий еткүрди, деди Жаброил,
 Юбор Мўйи Мўборакдин миллатим йлмасин ботил,
 Ўлиб Фаргона бирла Маргилон иқлимига нозил,
 Бу Маъдан тарихини «шофий рўзи қиёмат» бил,
 Биҳамдүллоки, бормиз уммати Мўйи Мўборакдин
 Улус хони Музаффар нусрати Мўйи Мўборакдин.¹

Муқаддас мазорларни зиёрат қилувчи қаландарлар.
 XIX аср охиридаги фотосурат.

¹ Аҳмедов Ф. «Мўйи Мўборак» мақоласида берилган мусаддас . «Шухрати Ашт» газетаси. 1992й. 1 июль.

Мазкур мусаддасдаги «шофий рўзи қиёмат...» жумласи абжад бўйича ҳисоб қилганда, 1186 йил келиб чиқмоқда. Албатта бу ҳижрий йил ҳисобига тўғри келиб, милодий йил тақвимига кўра 1769-1770 йилларга тўғри келади. Кўрсатилган ушбу сана муаллиф яшаган даврга тўғри келиб, маълумотнинг асослилигини кўрсатмоқда.

Бошқа бир маълумотга қараганда, айнан XVIII асрнинг охирларида Мадина шаҳридан мусулмон мамлакатларининг энг катта шаҳарларига, ҳатто, Қошғаргача Пайғамбаримизнинг муборак соч толалари юборилган эди.¹ Жумладан, Марғилон шаҳрига ҳам Мўйи Муборак шу тариқа олиб келинган бўлса ажаб эмас.

Муборак мўйининг Фарғонага кириб келиниши арафасидаги бу воҳанинг ижтимоий-сиёсий аҳволи қай даражада эканлиги билан танишиб чиқсак. Маъдан ижод қилган даврларда Фарғона музофотида ўзининг донолиги ва моҳир сиёсатдонлиги билан юрт орасида ном чиқарган Норбўтабий (1770-1800 й.й.) ҳукмронлик қилар эди. Унинг олиб борган ўткир сиёсати туфайли XVIII асрнинг охирларида Фарғона халқлари осойишта турмуш кечирган. Бу эса, ўз навбатида, кўшни мамлакатлардан ҳам одамларнинг кўчиб келишларига сабаб бўлди. Натижада, Фарғона аҳолиси сонининг кескин кўпайишига олиб келди. Аҳолининг турмуш тарзи ҳам аввалги даврларга нисбатан анча яхшиланди. Табиийки, бундай ҳолат Фарғонада маданий ҳаётнинг ҳам жадал ривожланишига туртки бўлди. Шу тарзда аста-секинлик билан бўлса-да, Қўқон адабий муҳити ҳам Фарғонанинг ўзига хос ҳунармандчилик ва меъморчилик мактаблари ҳам янги қирралар билан шаклланиб, тараққий этиб борди.

¹ Роҳила Довуд. Уйғур мозорлари. -Урумчи.: Шинжон халқ нашриёти. 2001. 77-б.

Бу даврда Фарғона давлатининг диний оламида ҳам ислом қонун-қоидаларини чуқур билимдонлари, тасаввуф тариқатининг пирлари бўлмиш Маҳдуми Аъзам, Хожа Лутфуллоҳ Чустий, Абдулқодир Ғилоний авлодларининг ҳозир бўлиши бу ердаги мусулмончилик асосларининг янада равнақ топишига катта таъсир кўрсатди. Бундай табаррук хонадон вакилларининг Фарғона водийсида истиқомат қилишлари, аввало, бу ерда осойишталикни барқарор туришига гаров бўлиб хизмат қилди. Улар раҳномалик қилаётган тариқатларнинг таъсир доираси шу қадар кучли эдики, ҳар қандай ҳукмдор ҳам мамлакатни идора қилишда уларнинг фикр- мулоҳазаларига таяниб иш кўришга интилиб келишган.

Чунончи, Қўқон хонлари даврида ҳам бундай диний уюшмаларнинг салмоқли ўрин эгаллашлари туфайли уларнинг хоҳиш ва истаклари давлат сиёсатини юритиш чоғида, албатта инобатга олинган. Агар шундай қилинмаса, мамлакат ҳукмдорининг қатор мушкул масалаларни ёлғиз ҳал эта олишининг имконияти бўлмаган. Норбўтабий бўлса ҳамма соҳа намояндалари билан келишувчилик асосида сиёсат юргизиб, давлатнинг равнақига шу зайдда эришган. Айнан шу боис Фарғона музофотида олис Арабистондан пайғамбаримизнинг муборак мўйлари олиб келинган.¹

Маъданнинг юқорида тилга олинган мусаддасидан шу нарса маълум бўладики, Мўйи Муборак Марғилон шаҳри ҳудудида жойлашган маҳаллаларнинг бирига жойлаштирилган ва бу ерда узоқ вақтларга қадар сақланиб келинган. Хўш, нима учун муборак мўй учун жой айнан Марғилондан танланди?

Бизнингча, бунга бир нечта жиддий сабаблар мавжуд. Марғилон ўша вақтларда нафақат Фарғона музофотида,

¹ Абдулаҳатов Н, Ҳошимов Б. Мўйи муборак. - Ф.: Фарғона. 2000. 28-б.

балки, бутун Ўрта Осиёда обод ва аҳолиси гавжум шаҳарлардан бири саналиб, ўзида катта миқдорда қўшин сақдай олиш салоҳиятига эга эди. Зотан, XIII асрлардаёқ ушбу шаҳар таърифи мусулмон дунёсига етиб борган эди. Бу ҳақда Ёқут Ҳамавийнинг «Муъжам ул булдон» асаридаги «Марғилон – Мовароуннаҳрдаги шаҳар, Фарғона ниҳоясидаги энг катта шаҳарлардан бири. У ерда бир қанча фозил кишилар етишиб чиққан», деган сўзларини эслашимиз кифоя бўлса керак.

Қолаверса, Ислом дунёсида катта нуфузга эга бўлган, диний илмларнинг зукко билимдони «ал-Ҳидоя» сингари бебаҳо асарларнинг муаллифи Бурҳониддин Марғилонийнинг айнан шу ерда ҳаётининг кўп қисмини умргузаронлик қилганлиги ҳам бу шаҳар шухратининг узок ерларга ёйилишига сабаб бўлди. Шунингдек, Марғилон шаҳри хонлик маркази бўлмиш Қўқон билан чамбарчас боғлиқ ва ажралмас шаҳар сифатида катта аҳамият касб этарди. Шу сабабдан ҳам Қўқон хонлиги тарихида Марғилон аҳли бирон маротаба хонларга қарши чиқишлар қилмаган, аксинча, Марғилон хонлар учун вақти келса, бошпана вазифасини ҳам ўтаб келган. Бу фикрларни Марғилонга ташриф буюрган сайёх Мир Иззатулло ҳам тасдиқлайди. У 1812 йилда Ҳиндистондан Қашқар орқали Марғилонга келиб, бу ерлик аҳоли тўғрисида жуда самимий фикрларни билдирган эди. У жумладан; «Марғилонликлар эътиқод бобида энг аввалги қаторда турадилар. Шаҳарнинг ўзи жуда хушманзара бўлганлиги сабаблими, унинг одамлари ҳам хушахлоқ, сертавозедирлар. Уларнинг катта-ю кичиги шарият аҳкомларига тўла-тўкис амал қиладилар», деб қайд этади.

Марғилон шаҳрининг стратегик аҳамияти қай даражада кучли эканлигини яхши ҳис қилган хонларнинг ўзлари ҳам бу шаҳарга энг ишончли кишиларни тайин этганлар.

Жумладан, Норбўтабий ҳам, худди шундай йўл тутди ва Марғилонга ўзининг тўнғич ўғли Муҳаммад Аминбекни ҳоким қилиб қўйди. Айтишларига қараганда, деб ёзади рус тарихчиси В. П. Наливкин, Норбўтабийнинг Марғилондаги ўғли Муҳаммад Аминбек жуда ҳам келишган, хушсурат, ўктам бир йигит бўлганлиги, ҳамда унинг эътиқодли мусулмон эканлиги Марғилон аҳли ўртасида катта обрў-эътибор қозонишга сабаб бўлган экан. Бироқ, у Норбўтабий ҳаётлик вақтидаёқ оғир хасталиқдан вафот этади. Марғилонга янги ҳоким тайинлаб улгурмасданоқ, Норбўтабийнинг ўзи ҳам вафот этади.

Норбўтабийнинг вафотидан сўнг унинг иккинчи ўғли Олимбек хонлик тахтига келади ва укаси Умарбекни Марғилонга ҳоким этиб тайинлайди. Марғилон аҳли янги ҳоким Умарбекни ҳам иззат-иқром билан кутиб олади. Ўз навбатида Умарбек ҳам ўзига кўрсатилган юксак ҳурматга жавоб тариқасида марғилонликлардан ўз меҳр-муруватини дариг тутмаган. Бу эса вақти келиб унга хонликни олиш учун қулай имконият яратган. Зотан, Умарбекнинг дин пешволарига нисбатан самимий муносабатда бўлиши ва улар билан маслаҳат қилиб иш кўришининг ўзи унга уломалар орасида катта обрў олиб келганди. Ҳолбуки, тахтга ўтирмоқчи бўлган ҳар бир хонзода ҳам ўз тарафига дин пешволарини оғдира олмас эди. Бундай хонзодаларга хон бўлиш қўп ҳам насиб этавермаган. У етти ўлачаб бир кесадиған кишилар тоифасидан бўлиб, ҳар бир ишга атрофлича ёндошиб келган.

Яна пайғамбаримиз Муҳаммад Мустафо (с.а.в.) нинг муборак мўйлари тўғрисидаги мавзунини давом эттирсак. Бу вақтларда Мўйи Муборак Марғилонда, яъни шаҳарнинг ўзида сақланиб турганлиги учун бу шаҳарга келган ҳар бир киши муборак мўйинини зиёрат қилмасдан қайтмасди. Одамларнинг ҳар бирида ўзига яраша турмуш ташвиши

бўлса-да, Мўйи Муборакни зиёрат қилиш уларнинг барчасига худди пайғамбаримиз (с.а.в.) тимсолини кўргандек бир завқ ато этиб келганлиги эҳтимолдан холи эмас.¹ Орадан бир қанча вақт ўтгандан кейин Фарғона водийси аҳолиси Мўйи Муборак дейилганда, Марғилони ҳам тушунадиган бўлиб қолишди. Умарбекнинг ўзи ҳам шоиртаъб, маърифатпарвар ва оқил киши бўлганлиги учун Мўйи Муборакнинг қанчалик муҳим аҳамиятга эга эканлигини яхши англаб етган. Шу боис ҳам у Марғилоннинг бообру зотлари билан биргаликда зиёратчиларга қулайликлар яратиш мақсадида Мўйи Муборак зиёратгоҳини ободонлаштириш ишларига бош-қош бўлиб турди. Бу ерга сув чиқарилиб, салқин берувчи дарахт кўчатлари ўтказилди. Ғариб кўнгилларни хушнуд этиш учун бу ерда эҳсонларни бериб туришга масъул кишилар тайинланди. Хуллас, Умарбек Марғилонда ҳокимлик қилиб турган вақтда Мўйи Муборак зиёратгоҳи жуда обод ва кўркем масканга айлантирилган. Унинг даврида сайил ва байрамлар ҳамда диний маросимларнинг кўпи Мўйи Муборакда нишонланадиган бўлиб қолди.

Маълумотларга кўра, 1848 йили Марғилон шаҳрида Элатон уруғига мансуб қипчоқ Ўтамбой парвоначи ҳокимлик қилиб турган кезлар у Мўйи муборакни таъмирлаш ишларига катта эътибор беради. Ўша даврларда қипчоқларларнинг Қулон, Ўлмас, Элатон уруғлари кучайиб ҳар бир уруғнинг бошида турган шахслар Қўқон хонлигида йирик мансаб эгаларига айланган эдилар.² Агар Ўтамбой парвоначи Марғилонга ҳокимлик қилган бўлса, Мусулмонқул Худоёрхонга ҳам қайинота ва мингбоши

¹ Абдулахатов Н, Ҳошимов Б. Мўйи муборак.- Ф.: Фарғона. 2002. 26-б.

² Шаниязов К. Ш. К этнической истории узбекского народа.- Т.: ФАН, 1974. С. 104.

сифатида ҳар жиҳатда жуда яқин турувчи биринчи даражали шахс бўлиб қолган эди. Вақфномада келтирилишича, ҳоким Ўтамбой парвоначи ўзининг холис молига Ҳазрат Расули акрам салаллоҳи алайҳи васалламнинг муқаддас соч толаси сақланган Мўйи Муборак зиёратгоҳининг гумбазини бино қилади. Қолган маблағига илм ва дин аҳлининг талабига кўра зиёратгоҳ яқинидаги мадрасаи олийни таъмирлайди. Ўтамбой парвоначи бу билан чекланиб қолмай, Мўйи муборак зиёратгоҳининг ҳовлисида зиёратчилар учун зиёратхона, меҳмонхона, дарвозахона қурдиради.¹ Унинг бу ҳайрли ишлари Марғилон аҳлини хушнуд этиши шубҳасиз эди. Мирзоолим Мушриф ва Ниёзмухаммад Хўқандийларнинг келтирган маълумотларига кўра, Худоёрхон ҳукмронлигининг биринчи даврида Ўтамбой қушбеги хон ишончини қозонганлиги учун Марғилон ҳокимлигидан мингбошилик даражасига кўтарилади.² Академик А. Ф. Мидендорфнинг келтирилган маълумотларига кўра, Марғилон ҳокими Ўтамбой қушбеги 1853 йили Файзиобод қишлоғидан Девона работ қишлоғи қадар ариқ қаздириб шу ерга 300 та оилани олиб келиб жойлаштирган. Бироқ кўп ўтмай 1856 йили Ўтамбой қушбеги оламдан ўтган.³ Демак ушбу маълумотлардан кўринидаки, Ўтамбой қушбеги Марғилонда тахминан ўн йилдан ортиқ вақт мобайнида ҳокимлик қилган.

Марғилондаги яна бир муборак мўй тўғрисидаги Юнусали ҳожи Исмоиловнинг қуйидаги хотираларини ҳавола этамиз:

¹ ЦГА. Узбекистан. Фонд №И-19 Оп. № 1, Д. № 34739. .№ 12

² Қаранг: Мирзоолим Мушриф. Қўқон хонлиги тарихи.- Т.: Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1995. 51-б; Бейсимбев Т. К. «Тарихи Шахрухи» как исторический источник. - Алма-Ата.: Наука, 1987. С. 118.

³ Мидендорф А. Ф. Очерки Ферганской долины. СПб. 1882. Прилож. V. С. 511.

«Камина Маргилон шахрининг машҳур «Ўрам самовари» даҳасидаги хонадонлардан бирида таваллуд топган. Биз катта бўлган ушбу уй жуда қадимий бўлиб, унинг васса жуфт шифтлари ҳамда бўрдан ишланган катта-кичик токчалари мени ҳамшиша ҳайратга солиб келган. Боболаримизни баён қилишича. Бу уй 1870 йилларда қурилган экан. Энг таъсирлиси уйнинг тўрида шифтга яқин жойга қурилган махсус токча бўлиб ундаги духоба қутича мени болалик чоғимдан ажиб сеҳр ила ўзига тортарди. Мен дадамнинг оналари Соттихон бувимдан шу қутича ҳақида сўраганим сўраган эдим. Унинг нақл қилишларича, қутичада пайгамбаримиз Муҳаммад Мустафо саллолоҳу алайҳиссаломга тегишли «Муборак мўй» бор экан. Ёш бола эмасманми ҳеч ким йўқлигида ўша қутичани бир бор кўришига ҳаракат ҳам қилиб кўрдим, лекин жуда баландда жойлашганлиги учун удалай олмадим. Бунинг сезган бувимиз (Аллоҳ у кишини ўз раҳматига олган бўлсин) бу муборак қутига таҳоратсиз киши асло қўл текизиши мумкин эмаслиги ҳақида огоҳлантирдилар. Бувим бу Мўйни муборак XVIII асрнинг охирида қайноналари бўлмиш Момо ачамиз ҳамир қораётганларида пайдо бўлганини, у оддий қил хиёл қилиб қўлларида ҳайдаганлари, лекин бу мўй яна оппоқ рангда ярқираб қаршиларига келавергани, у иккинчи бор қўллари билан мўйни урганларида ҳушдан кетганлари, сув олиб килиши учун чиқиб кетган келинлари қайтиб кирганларида Момо ачамиз тиллари калимага келмай қўллари билан нур таратиб турган ўрта бармоқ узунлигидаги мўйни кўрсатганларини сўзлаб берганлар. Шундан сўнг оиламизнинг аъзолари бобо-ю оппоқ дадаларимиз ўша даврнинг етук уламоларини таклиф этишиб муборак мўйни ўша, ҳозир ҳам сақланиб турган духоба қутичага, оппоқ момик пахталар орасига олиб қўйишган экан.

Бир йили, анча ёшлик пайтимиз эди, ўша уйга кирмоқчи бўлсам, катта бувимлар хонтахта устига чой, туз, сириқ ва ўша сирли қутичани қўйиб тиловат қилишаётгани шоҳиди бўлганман. Анча пайтдан сўнг ҳаммалари уввос тортиб

ийглаётгани эшитилган. Кейин билсам ўша пайтда мўй қутичадан кўтарилиб чиққан экан.

Мўйни мўъжизавий томони шундаки, ҳамма ҳам у қутини очиб қараса, мўйни кўра олмайди. Уни фақат қалбан пок, эътиқодли кишиларгина кўра олишлари мумкин.

Улуғларимизни нақл қилишларича, Мўйи муборак кўринган пайтда кишиларимиз юртга тинчлик, хонадонларга файзу баракот, фарзандларига бахту саодат сўраганлар. Шоҳидларнинг таъкидлашларича, тилаклар албатта ижобат бўлиб келган.»¹

Шу ўринда Қўқон шаҳри яқинидаги Мўй Муборак номли зиёратгоҳи ҳақида тўхталиб ўтсак. Бинобарин Қўқон шаҳрининг чекка қисмида жойлашган мазкур Мўйи муборак қишлоғи Қўқон хонларининг қароргоҳи бўлиб, тахтга ўтириш маросими ҳам шу ерда ўтказилган. Муҳаммад Алихон ҳукмронлиги даврида ушбу мавзегга Мўйи муборак олиб келиниб, унга атаб хонақоҳ барпо этилган.

Қўқон хонлиги даврида Мўйи муборак ёдгорлиги хонларнинг ўрдаси вазифасини бажарган. Хонақоҳ атрофи Худоёрхон даврида қалъа сифатида девор билан ўралиб таъмирланган. ² В. П. Наливкиннинг ёзишича ўша вақтда муқаддас Мўйни зиёрат қилгани аҳоли тўхтовсиз оқиб келган шундан кейин қишлоқ номи Мўйи муборак деб аталган. Шунингдек, Қўқон шаҳридаги мавжуд 12 дарвозадан бири ҳам Мўйи муборак номи билан аталган.³

1867 йили Қўқонга ташриф буюрган рус зобити А. П. Хорошхиннинг ёзишича, Худоёрхон Мўйи муборакни зиёрат қилиш учун дабдаба билан кўп сонли кўшин қуршовида борган. Дастлаб замбараклар, сўнг отлиқ ўқчилар, ундан сўнг

¹ Исмоилов Ю. Илоҳиёт сирлари. Тошлоқ тонги. 2003. 5 ноябр. № 41(6374).

² Троицкая А. Л. Каталог архива Кокандских ханов XIX века. Кўрсатилган асар. 84-б.

³ Наливкин В. П. Краткая история Какандского ханства. Казань 1886. С 98

отда хон ва унинг ортидан мингбоши, юзбоши ва бошқа қўшин бошлиқлар жами 500 киши зиёратга борганлар. Уларнинг барчасини эгнида қимматбаҳо шойи ва бахмал тўнлар билан аъло арғумоқларни минган ҳолатда пайғамбарнинг муқаддас мўйини зиёрат қилиб қайтганлар.¹ Бизнингча, Қўқон хонларининг бу тарзда зиёратга боришларидан бир неча мақсадлар мавжуд бўлган. Булардан бири зиёрат бўлса, иккинчиси халққа йўл давомида ўз қудратини намойиш этиш кўзда тутилган кўринади. Қолаверса, Худоёр қурдирган сарой ўрдасининг пештоқига битилган сўзлар ҳам пайғамбаримизнинг муборак мўйларига ишора бўлиши мумкин:

*Худовандо, биргардоний балоро,
Зи офатҳо нигаҳ дори туморо,
Ба ҳаққи ҳар ду гисуи Муҳаммад
Забун гардон забардастони моро.*

Мазмуни: «Худовандо, бизни балолардан қайтар, офатлардан ўзинг асра, Муҳаммаднинг икки кокили ҳаққи-хурмати бизнинг забардастларимизни енгувчи – забун этувчиларга айлантир».

Маълумотларга кўра, Қўқон хонлигида сақланган Мўйи муборак етти ёғоч сандиқ ичига беркитилиб, еттинчи сандиқ шишадан ишланган. Шиша сандиқ ичида тилла найча бўлиб, шу найчанинг ичига Муҳаммад пайғамбар (с.а.в.)нинг муқаддас мўйи жойлаштирилган. Муқаддас мўйи фақатгина жума куни ва мавлуди шариф ҳамда рўза ва қурбон ҳайит куни халққа олиб чиқилган ва унга бағишлаб маросим ўтказилган ва бу маросимни ўзига хос шартлари мавжуд бўлган. Маросимда иштироқ этувчиларнинг жинсидан қатъий назар таҳоратли бўлишлари ва Мўйи муборакни

¹ Хорошхин А. П. Сборник статей касающихся Туркестанского края. СПб. 1876. С.133.

давра бўйлаб олиб юрилганда таҳлил, яъни «Ла илаҳа иллаллоҳ» калимасини айтиб туришлари керак эди. Мўборак мўйни мазорнинг шайхи бошига қўйиб даврани айланган. Агар Мўй чиндан ҳам пайғамбар(с.а.в.)га тегишли бўлса, у ҳолда саловат айтилаётган вақтда тилло найчадан ўсиб чиққан ва ўзидан шуъла таратган.

Саловат қанча вақт ўқилса, Мўйи мўборак шунча вақт ёруғлик чиқариб турган. Ўқиш тўхтаса шуъла ҳам тўхтади. Агар ихлос билан шу маросимда зиёратчи пайғамбарга саловат айтса, бу мўъжизанинг гувоҳи бўлган. Муҳаммад пайғамбар (с.а.в.)нинг мўйини бундай тарзда мўъжиза кўрсатиши ва уни муқаддас ашё сифатида қаралиши туфайли ҳар бир мусулмон давлатининг ҳукмдори ўз тасаруфида шундай муқаддас ашёни бўлишига ҳаракат қилган.

Ўрта асрларда Мўйи мўборак сингари пайғамбар(с.а.в.)га тегишли буюм ва ашёлар катта миқдордаги маблағ эвазига баъзи бир шайхлар қўлидан ҳукмдорлар томонидан сотиб олинган.¹ Бундай анъана кейинчалик ҳам давом этиб келган. Шу сабабдан баъзи бир лўттибозлар бойлик орттириш мақсадида сохта мўйлардан фойдаланган эдилар. «Мунтахаб ат-таворих» китобининг муаллифи Ҳақимхон тўра Хўқандий ҳам Маъдалихон даврида Қўқонга олиб келинган Мўйи мўборакни сохта эканлиги айтади:

«Ҳиндистонинг Лоҳур дарёси бўйида бир ўсимлик ўсади. Бу дарахт пайғамбаримизга атаб айтилган саловотни севиб қолади ва шу боис ҳар сафар саловот айтилганда, бу ўсимлик тебранар экан. Фирибгар, ёлгончилар бу нарсани кўришиб уни пайғамбаримизни сочи деб талқин этдилар ва шу йўл билан халқнинг бор-будини тортиб ола бошлаган эканлар. Шундай «сочлардан» бирини «Шайхча» исмли лўттибоз ҳам қўлга

¹ Фасих Хавофи. Муджмали Фасихи.-Т.:Фан, 1980. С. 223.

киритиб, Муҳаммад Алихоннинг нодонлигини яхши билганлиги учун уни «пайгамбаримизнинг соч толаси» деб саройга олиб келган эди».¹ Бироқ, «Тарихи Шохрухий» китобининг муаллифи Муҳаммад Ниёз Хўқандий келтирган маълумотга кўра, 1831 йили Муҳаммад Алихон томонидан Туркия султониغا юборилган элчиларга Султон қимматбаҳо совғалар ҳадя қилган ва буларнинг ичида Муҳаммад пайгамбар (с.а.в.)нинг икки дона тирноғи ва бир дона соч толаси ҳам бор эди.²

Мўйи Муборакни Қоратепага олиб борилиши воқеасини таниқли ўлкашунос Муҳаммад Яҳёхон Дадабоев қуйидагича тасвирлайди:

«Қоратепада ҳашар ўтказилиб, Қўргонтепаннинг ўртасида бир хонақоҳ-ҳужра қурилади. Ҳужра қуриш асноси нажжорлар чинор ёғочидан сандиқ ясайдилар. Ҳужра қурилгандан уч-тўрт кун ўтказиб, Муборак Мўйни Қоратепага олиб бориши ҳақида жарчилар орқали эълон қилинади. Қўқанд ва атрофдаги қишлоқлар халқи Заррин Сарой сари оқиб кела бошлайдилар. Мўйи Муборакни аввал қутиларга, қутиларни тобутга солиб, Муҳаммад Алихон, Соҳибзода Ҳазрат, Шайхулислам Сулаймон Ҳожи ҳамда Қози калон Домулло Қози Бобойи Аълам тобутнинг тўрт томонидан кўтариб, саройдан олиб чиқадилар. Одам шу даражада кўп даражада кўп эдики, улар саройдан Қоратепагача бўлган йўл устида икки саф бўлиб туриб, тобутни қўлма-қўл узутиб маррага етказдилар».³

Бу Мўйи муборакнинг шуҳрати кейинчалик халқ дostonларидан ҳам ўрин олди. Жумладан, «Алпомиш» дostonнинг Фозил Йўлдош ўғли томонидан айтилган

¹ Хуршут Э. Критика суеверий и духовенства в «Мунтахаб ат таварих». «Адабий мерос».- Т. 1(47) 1989. С 36.

² Бейсимбев Т. К. «Тарихи Шахрухи» как исторический источник.- Алма-Ата.: Наука, 1987. С 107.

³ Дадабоев М. Қатағон депараси.- Ф.: Фарғона. 2006. 31-б.

вариантида Мўйи муборак ҳам тилга олинган: «Қоражон билан Бойчиборни шундай қилиб бойлаб ташлади. «Бўшалса бир кунлари бора қўяр иш қип биздан кейин қолса бўпти»,- деб пойгачилар жам бўлиб, қатор туриб, пойгани қўйиб жўнаб кетди. Бобожон тоғида ёлғиз қолиб Бойчибор ва Қоражон иккови бойловли ётиб, авлиёларни шафео келтириб, бу сўзни айтиб ётир:

Шайх Аҳмад, Зинда пил, Имоми Шофи,

Обло, сендан бошқа йўқдир мураббий.

Сатқанг бўлай эр Сулаймон пойи тоқ,

*Қўқонга юборди Мўйи муборак».*¹

Мўйи муборак мазорини ҳатто рус тадқиқочиси А.П.Федченко ҳам зиёрат қилишга муяссар бўлган. Бироқ, у бу мазорда Мўйи муборак исми авлиё дафн этилган деган тушунчага келган.²

Ҳозирда Мўйи муборак мазори археологик ва архитектура ёдгорлиги сифатида сақланиб қолган. Бу кунга келиб Мўйи муборак йўқолган бўлса-да, бироқ чинор дарахтидан ишланган катта сандиқ мақбара ичида бўлиб, зиёрат обекти сифатида аҳоли томонидан зиёрат қилинади. Мўйи муборак сақланган хонақоҳга киришдан олдин аёллар «Бу зиналарга улуғ зотларнинг пойи қадам теккан», деб кириш қисмидаги зиналарни кўзларига суртганлар. Зиёратчи аёллар Мўйи муборак мазори олдидаги тут дарахтига ниятларини айтиб латталарни боғлашгач, мазордаги туфроқдан турли тери касалликларга даво сифатида олиб кетадилар. Ёки идишларини сув билан қолдиришган ва эртаси куни «қайтарма», яъни бу идишдаги сувга шу мазордаги улуғларнинг руҳи нафаси теғди, деб шифо суви тариқасида ичганлар. Мўйи муборак хонақоҳи ёнида саййидлар мазори бўлиб, муқаддас мўйга шу

¹ Алпомиш. Ўзбек халқ дostonлари.- Т.: Ўзбекистон,1992.

² Федченко А. П. Путешествие в Туркестан.- М.: Географиз, 1950. С 249.

сайидлар хонадони эгалик қилганлар.¹

Маълумотларга кўра яна бир Мўйи муборак XX асрнинг бошларида Қораёзи бобо мазорининг чиллахонасида сақланган. Шу сабабдан мазкур чиллахонага ҳар қандай зиёратчи ҳам кира олмаган. Шу жойга Муҳаммад пайғамбар (с.а.в) нинг соч толаси шишага солиниб, устига 40 дон рўмолда ўраб қўйилган ва чиллахона деворининг қибла томонига тоқчага қўйилиб, унинг усти бўр шувоқ билан беркитиб қўйилган. Буни мазор шайхидан бошқа биров билмаган. Кейинчалик, большевиклар даврида ушбу жойни Ислом кўрбоши Сулаймон ўғлига ҳам ошкор қилишган. Ислом кўрбоши большевиклар билан бўлғуси ҳарбий тўқнашувлардан олдин ҳафтада бир марта азон вақтида кейин кириб Муҳаммад (с.а.в.)нинг мўйини зиёрат қилиб чиқар экан. Кунларнинг бирида мўй солинган шишани Ислом кўрбоши ушлаб турган вақт шайх Эшонхон саловат ўқий бошлайди. Шу пайт мўъжиза содир бўлиб, шиша ичидаги мўй (соч толаси) шишадан ялтиллаб ёруғ нур чиқариб, юқорига кўтарилади. Кейинчалик Пайғамбар (с.а.в.) соч толасининг ажойиб хусусиятларидан большевиклар хабар топишилари билан мазкур зиёратгоҳдаги Мўйи муборак киши билмас тарзда ғойиб бўлади .

Маълумотларга кўра, Фарғона водийсига олиб келинган муқаддас мўйлар туфайли ўз вақтида дин уламолари ўртаси қайси бири ҳақиқий ва қайси бири сохта эканлиги тўғрисида турли мунозараларни келтириб чиқарган.² Шу сабабдан турк султонлари Фарғонага юборилаётган пайғамбар(с.а.в.) соч толасини ҳақиқий эканлигини эътироф этиш учун махсус

¹ Абдулаҳатов Н. Мўйи Муборак// Имом ал-Бухорий сабоқлари. 2005. №4. 223-б.

² Абдулаҳатов Н., Ҳошимов Б. Мўйи Муборак. Кўрсатилган асар. 77-б.

ёрлиқларни ҳам жўнатганлар. Афғонистоннинг давлат архивида «Мўйларнинг ҳақиқий эканлиги ҳақидаги далолатнома» деб аталувчи уч дона ёзма ҳужжатлар сақланган бўлиб, шулардан №461 рақамли ҳужжатда келтирилишича, Туркия султони Абдулҳамид II(1876-1909) томонидан элчиси Абдужалили афанди орқали ҳижрий 1315 йили(1898) Фарғона водийсига юборилган Мўйи муборакнинг ҳақиқий эканлигини Қўқон ва Фарғонанинг бошқа шаҳарларидаги диний уламолар тасдиқлаганлар. №464 рақамли ўзбек тилида ёзилган иккинчи бир ҳужжатда Марғилон, Андижон уламолари Фарғона водийсидаги муқаддас мўйларни ҳақиқий эканлигини таъкидлайдилар. Шу билан охириги №463 ҳужжатда келтирилишича, Макка шаҳрида ўзбеклар томонидан қурилган «Ўзбекон» деб аталувчи мадрасанинг ичида ҳам Мўйи Муборак қўйилганлиги таъкидланади.¹ Маълум бўлишича, Фарғона водийсига муқаддас мўйлар бежиз олиб келинмаган. Масалан, ўша №461 рақамли ҳужжатда тилга олинган Мўйи муборак ҳақида.

Таниқли тадқиқотчи А. Эгамназаров Дукчи Эшон қўзғолони ҳақида ўзида мавжуд маълумотлар билан ўртоқлашар экан, биз учун қизиқ бир маълумотни ҳам ёзиб кетади. Хусусан, унинг «Сиз билган Дукчи Эшон» номли китобида шундай сатрлар бор.

«1898 йилнинг апрелида Муҳаммад Али Эшон ҳаждан келаётган Абдужалил Мирсодиқ Қори ўгли орқали Турк султонидан фармон олади. Абдужалил Дукчи Эшонга фармон-ёрлиқ билан бирга Турк султони совга қилиб юборган тўн ва «Муборак мўй»ни ҳам топширади. Бу бебаҳо совгалар андижонлик Эшонга Турк султонидан юксак ҳурмат тариқасида инъом этилганди. Чунки, ўз халқининг миллий қадриятларини

¹ Мухтаров А. Мероси Ниёгон. Д., 1999. С. 140.

мустамлакачиларга топташга йўл қўймай, озодлик байрогини кўтариб чиқадётган Муҳаммад Али Собир ўглининг мардона ҳатти- ҳаракатлари буюк Султонда катта таассурот қолдирган эди. Шу боис Турк султони Дукчи Эшонга бошланаётган муқаддас курашни зафарли бўлишини тилаб, Фаргона халқига Мўйи муборакни иноят қилган эди».¹

Мўйи муборак нима? Биз биринчи марта бу саволга бундан ўн йил муқаддам жавоб олиш учун республикамиздаги таниқли олимлардан бирининг ҳузурида бўлган чоғимиз, ушбу савол унга эриш туюлди шекилли, «Қандайдир уйдирмалар билан тўлган бу мавзуга нима қиласизлар қўл уриб, ахир сизлар XXI аср бўсағасида яшаётган илғор фикрли кишилар бўлсангиз, кимга кераги бор Мўйи муборакнинг тарихи», деб биз қизиққан мавзуга тугал хотима ясаб қўя қолган эди. Биз не- не умидлар билан келиб, у ердан тарвузи қўлтиғидан тушган одамдек қайтар эканмиз, «Балки ҳақиқатдан ҳам бундай тарихнинг кераги йўқдир, вақтимизни сарфлаб беҳуда ишга қўл уриб нима қиламиз», деб ўзимизга танбеҳлар ҳам бердик. Бироқ ҳақиқатдан кўз юмиб бўлмайди. Бинобарин, аждодларимиз учун бебаҳо қадрият саналган Мўйи муборак тўғрисида биз ёзмаганимизда ҳам барибир қуни келиб, янги авлод албатта бу мавзуга қайтган бўлар эди. Шу боис биз Мўйи муборак тўғрисидаги маълумотларни йиғар эканмиз, уларнинг қай даражада ҳақиқатга мос келишини ўқувчининг мушоҳадасига ҳавола этмоқчи бўлдик. Тарихий манбалардаги маълумотларни ҳақиқат эканлигига амин бўлсак, халқ орасидаги афсона ва ривоятларнинг тўғри ёки нотўғри эканлигини исботлашни араблардаги: «Алвақту

¹ Эгамназаров Э. Сиз билган Дукчи эшон.- Т.: ШАРҚ, 1994. 27-б.

сайф ул қотеъ», яъни вақт ўткир қиличдир деган мақолига амал қилган ҳолда одил ҳакам вақт ҳукмига топширдик.¹

ҲАЗРАТ АЛИ АВЛОДЛАРИ НОМИ БИЛАН БОҒЛИҚ ЗИЁРАТГОҲЛАР

Маълумки, Ҳазрат Али мусулмонлар қавми учун «Аҳли байт» деб, улуғлаб келинган пайғамбар (с.а.в.) авлодлари «Саййидлар»нинг Расули акрамдан кейинги давомчисидир.² Бу ҳақда қуйидаги ҳадис ҳам мавжуд: « *Инни ториқун фикум ассақалайнӣ китобуллоҳий ва итрати*» (яъни «албатта, мен сиз [инсу жин]ларга икки гўзал ва нафис нарса – бири худонинг китоби (Қуръон) ва бири хонадонимни қолдирдим»).³ Бу ҳақда Имом Аъзам Абу Ҳанифа ҳазратларидан сўрадиларки, «*Пайғамбар саллаллоҳу алайҳи васаллам ҳазратларининг ёронларидан ва аҳли байтидан қайси бириси юксакдир?*» деб. Буюрдикки «*Улуғлардан Сиддиқ ва Форуқ, йигитлардан Усмон ва Али аёлларидан Ойша ва қизларидан Фотима розийаллоҳу анҳум ажмаъийиндир*». ⁴

Ҳазрат Али ва унинг авлодлари билан боғлиқ зиёратгоҳлар мусулмон ўлкаларда кўплаб учрайди. Ҳалифа Алининг Нажжаф (Ироқ), Мозори Шариф (Афғонистон), Фарғона водийсининг Шоҳимардон қишлоқларидаги муқаддас мазорларига Аббосийлар, Темурийлар ва Қўқон хонлари даврларида мақбаралар тикланган ва зиёратгоҳ

¹ Абдулаҳатов Н. Мўйи Муборақ// Имом ал-Бухорий сабоқлари.2005. №4. 223-б.

² Алишер бек. Туркийзабон саййид авлодлари.- Ф.: Фарғона, 1998. 10-б.

³ Жувонмардиев А. XVI-XIX асрларда Фарғонада ер-сув масалаларига доир.- Т.: Фан, 1965. 8-б.

⁴ Фариддин Аттор. Тазкират-ул авлиё. Кўрсатилган асар. 9-б.

сифатида азалдан эъозлаб келинган. Шу сабабдан ҳам тарихий обидаларда Ҳазрат Али номи билан боғлиқ бир қатор маълумотлар учрайди.

Масалан, Ўзбекистон тарихи Давлат музейи фондидаги бир мармар тахтачага араб тилида «...Бу дунё бир шаҳар бўлса, унинг эшиги Алидир...» деган ёзув битилган. Самарқандаги Гўри Амир мақбарасининг нефрит қабр тошига ёзилган шажарада Амир Темурнинг биринчи авлодлари Ҳазрат Али бин Абу Толиб каррамаллоху важҳахуга бориб тақалиши кўрсатилган.

Фарғона водийсида Ҳазрат Али ва унинг ўғли Муҳаммад Ҳанафийа набираси Имом Зайн-ул-Обиддин, отбоқари Қамбар ота ва жияни Аҳтам саҳоба билан боғлиқ зиёратгоҳлар ҳозирги кунга қадар маҳаллий аҳоли томонидан муқаддас қадамжолар сифатида эъозланиб келинади. Марғилон шаҳрида Ҳазрат Алининг Имом Ҳасан ва Имом Ҳусан ҳамда Муҳаммад Ҳанафийа сингари фарзандларининг авлодлари билан боғлиқ зиёратгоҳлар мавжуд бўлиб, ҳозирга қадар уларга мансуб хонадон аҳлини «Тўра», «Тўрахон», «Тақсир», қиз-жувонларини «Пошша», «Пошшахон», деб атаб келадилар. Ушбу хонадон вакиллари ўзларини Ғавсул Аъзам ва Маҳдуми Аъзам авлодларидан эканликларини айтадилар. Шу сабабдан бу икки улуғ зот ҳақида мухтасар маълумот бериб ўтиш билан чекланамиз.

Маълумки, Имом Аъзам, Маҳдуми Аъзам (1542 йилда вафот этган) ва Ғавсул Аъзам сингари улуғ зотлар ислом дунёсида тасаввуф ва фикҳшунослик илмлари бобида «Аъзам» (яъни, улуғ) лақабини олганлар.¹

Ғавсул Аъзамнинг тўлиқ исмлари Саййид Мухйиддин Абдулқодир Ғилоний(1079-1166 й.й). бўлиб, тасаввуф тариқатида « Ғавсул Аъзам», «Ғавс ус сақдайин», «Пири

¹ Каттаев К. Маҳдуми Аъзам ва Даҳбед. С.: Суғдиён, 1994. 14-б.

дастгир», «Қутб йоздахум» ва «Ҳасайни-Ҳусайни» лақаблари билан машҳурдир. Ғавсул Аъзам ақл фаросатда ва одобда, башоратда ва кароматда мислсиз юксакликка кўтарилганлиги боис, унинг замондошлари ҳазратни тенги йўқ аллома ва «Султонул авлиё» (Авлиёлар султони) деб беҳад эъзозлашган.¹ Алалхусус Муҳаммад Сиддиқ Рушдийнинг таъкидлашича, Ҳазрати Юсуф Сиддиқалоҳнинг хусни ва малоҳатлари Ҳазрати Сиддиқ Акбар(Абу Бакр)нинг сидқи ҳаёллари, Ҳазрати Умар Форукнинг ҳайрат ва адолатлари, Ҳазрат Усмон зуннурайннинг ҳукму ифбатлари, Ҳазрати Али Муртазонинг илми шижоатлари, Ҳазрати Ғавсул Аъзамнинг фитратларида мавжуд эди.²

Абдулқодир Филоний Эроннинг Филон вилоятида туғилиб, умрининг асосий қисмини Бағдод шаҳрида ўтказган. Шу сабабдан ҳам ҳозирда қабри Бағдод шаҳрида жойлашган. Ул зот тасаввуф тариқатида биринчилардан бўлиб «Қодирия» сулукига асос солган.³

Тарихининг шоҳидлик беришига кўра, Маҳдуми Аъзам асл исми Саййид Аҳмад Хожаги ибн Саййид Жалолиддин Косоний Даҳбедий(1463-1542) Мовароунаҳрда нақшбандийлик таълимотини ривожлантириш соҳасида беқиёс хизмат кўрсатган улуғ зот сифатида машҳур бўлган. Буюк шоир ва давлат арбоби Заҳириддин Муҳаммад Бобур ул зотни чуқур ҳурмат қилган ва Маҳдуми Аъзамга атаб рубоийлар бағишлаган:

*Нафс ҳавосини дебон ҳар қайдаким юргандамиз,
Дилда доим изтироб дил олдида шармандамиз.*

¹ Иноғомов Р. Муҳаммад пайғамбарнинг туркий авлодлари.- Т.: Камалак-Ҳазина, 1995. 11-б.

² Муҳаммад Сиддиқ Рушдий. Авлиёлар султони.- Т.: Камалак. 1995. 22-б.

³ Тиллабоев Р. А. К вопросу об ордене Накшбандийа// Из истории суфизма: источники и социальная практика.- Т.: Фан, 1991. 17-б.

*Бир назар бул хастадил мухлисларинга ташлаким,
Хожагини қўйган эрдик, Хожагига бандамиз.*

Шарқшунос олим Илёсхон Ғозий Бобур Мирзони ушбу мисраларни битишининг сабабини қуйидагича изоҳлайди: «Хожагон-нақшбандия тариқатига Заҳириддин Муҳаммад Бобур ва унинг умаролари ҳам катта эътиқод қилган эканлар, чунки, Бобур Мирзонинг устига сон-саноқсиз душман лашкари (Хиндистонда) бостириб келганда, ўз вазири Амир Дарвеш Муҳаммад маслаҳати билан Бобур нақшбандия тариқати муридилари руҳу арвоҳларига жами девон мулозимларини тоат-ибодат билан муурожаат қилишларини буюрган экан. Хуллас, бундан огоҳ бўлган Махдуми Аъзам гўё ўз гайриоддий қобилияти билан душманнинг икки юз минглик лашкарини заифликка (ривоятларга кўра, катта қўшин лашкарни ўртага олиб нобудлик ҳолига келтирган экан) учратган экан ва Бобур Мирзо фурсатдан фойдаланиб, душманни қириб ташлаган экан. Уруш Бобур галабаси билан тугагандан сўнг у Даҳбедга – Махдуми Аъзам олдига кўп инъомлар билан ўз махсус кишисини (Амир Қўзини) юборди ва унга икки рубоий битиб, Махдуми Аъзам қўлига топширишни буюради».¹

Марғилон шаҳрида ана шундай пайғамбаримиз хонадонига мансуб бўлган Ғавсул Аъзам ва Махдуми Аъзам авлодларининг ўрни катта бўлганлигини тарихий маълумотлар ҳам тасдиқлайди. Ушбу оилалар ўзларини Ҳасаний саййидлар ва Ҳусайний саййидлар дея атаб келганлар. Бу авлод вакилларига ҳурмат эҳтироми рамзи сифатида ўз даврида ҳукмдорлар томонидан махсус васиқалар берилган. Масалан, аштархонийлар ҳукмронлиги даврида Марғилонлик саййидлар авлодига мансуб Саййид Шоҳ Қосим тўра 1681 йилдан 1688 йилга қадар Бухоро хонлари томонидан пайғам-

¹ Илёсхон Ғозий. Нақшбандия тариқатининг буюк сиймоси – Махдуми Аъзам// Ғойиблар хайлидан ёнган чироқлар. - Т.: Ўзбекистон. 1994. 271-б.

бар авлоди сифатида турли иноятнома ва ёрликлар билан тақдирланган бўлса, унинг ўғли Шоҳ Абу Бакрдан тортиб, Шоҳ Али Аскар, Охунд Шоҳ сингари авлодлари Қўқон ҳукмдорлари томонидан турли ёрликлар олиб келганлар.¹

Тарихчи Т. К. Бейсимбиевнинг таъкидлашича, Марғилон саййидларининг Қўқон хонлигида мавқеи баланд бўлган. Шу сабабдан ҳар бир Қўқон хони ўзининг давлат бошқарувида уларнинг қўмагига таянишга интилиб келган.² Жумладан, Бухоро Амири Насруллохоннинг хужумини қайтариш мақсадида ўз даврининг машҳур хожаларидан бири Азимхожа эшон Марғиноний Қўқон хони Шералихонни(1842-1845) қўллаб-қуватлаб Қўқон шаҳрини ҳимоясида катта жонбозлик кўрсатган. Бу ҳақда Мирзоолим Мушриф шундай ҳикоя қилади:

«Яна Азимхожа эшони Марғинонийким машҳурлар то Ўш ва Андижонга хат ёзиб, уламо ва фузало ва марди коройиларни азбаройи мадад учун талаб айлаб юбордилар эрса, уларга кўп маъқул тушуб, амин ва оқсоқоллар тараддуд қилиб, неча марди коройиларни жам айлаб Марғинон келдилар. Мунда буларким, ҳазрати эшон ва тўралар бир неча миқдор мерганларни жам этиб, тайёр бўлуб туруб эрдилар. Йўлга равона бўлдилар эрса, суръат билан юруб кечалаб, вақти азон Мазанглик тарафдин ҳужумни лашкар бирла оқ аламлик туг бирла кириб келдилар. Хонга хабар бердиларким: « Ҳазрат эшон икки минг мерган билан бирла Андижон ва Марғинон уламолар азбаройи мадад келибдурлар»-деб. Даъфатан истиқболга амин, оголиқларни

¹ Валидов З. А. Некоторые данные по истории Ферганы XVIII- столетия// Протоколы заседаний и сообщения членов Туркестанского куржка любителей археологии. Вып 2. Т. 1916. С. 69-72.

² Бейсембиев Т. К. Духовенство в политической жизни Кокандского ханства в XVIII-XIX веках (по некоторым сочинениям кокандской историографии) // Духовенство и политическая жизнь на Ближнем и Среднем Востоке в период феодализма. М., 1982, С. 37.

буюрдилар. Бориб дастбўслик қилиб, бошлаб Шералихон хизматларига олиб келдилар. Хон бечора неча қадам истиқбол бориб, зиёрат ва мулоқот этти. Юқори ўлтурғузуб, дастурхони олий, таомҳойи гуногун тортиб, бадъаз фароғ сарупойи олий бериб сарафроз қилдилар.»¹

Марғилонда саййидлар хонадонидан ташқари яна хўжалар хонадонлари мавжуд бўлиб, Чўқон Валихонов Шоҳимардондаги мазорнинг шайхлари Марғилоннинг Машҳад маҳалласидаги хўжалар эканлигини тилга олади.² Бизга маълумот берган ахборотчиларнинг сўзларига кўра, Марғилон хўжалари яна тўрт гуруҳга бўлинган:³

1. Шайх хўжалар (Шоҳимардон хўжалари).
2. Оқ кигизга ўтирган хўжалар.
3. Калава сотган хўжалар.
4. Гадоё хўжалар.

Биз нима учун хўжалар бу ном билан аталганлигини аниқлаш мақсадида изланишларни давом эттирган вақтимиз оқ кигизга ўтирган хўжалар аслида Шарқий Туркистондаги Офоқ хожа авлодлари билан боғлиқлиги маълум бўлди. Чунки, Шарқий Туркистон хожалари оқ кигизга ўтқазилиб, хонлик тахтига ўтирганликлари учун уларни Оқ кигизга ўтирган хўжалар деб аташ ҳам урф бўлган экан. Калава сотган ва гадоё хўжалар ҳақидаги маълумотлар ҳам янада қизиқроқдир. Чунки, уларни бундай ном олишлари ғайритабиий кўринса-да, аммо тариқат йўлига кирган хўжалар хонадони вакиллари ўзларидаги манманлик ва кибр сингари иллатларидан халос бўлиш йўлида шу ишларни ҳам сидқидилдан адо этганлар.

¹ Мирзоолим Мушриф. Қўқон хонлиги тарихи.- Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1995. 25-26 б.

² Валихонов Ч. Избранные труды.- М., 1986.С.157 .

³ Дала тадқиқотлари. 2005 йил. Фарғона вилояти, Марғилон шаҳри, Янги боғ маҳалласи.

Фикримизнинг исботи тариқасида «Дукчи Эшон маноқиб»даги қуйидаги воқеани келтирамиз:

«Эй биродарлар, мулломан, саййидман деб ўзига бино қўйиб дўстихудоларга беадаблик қилиш яхши эмас экан деб кўп йиғлади. Бу ҳикояни мазкур дастурхончидан эшитиб қалам суруб битдим.

Нақл қиладиларки, Толмозорлик Бадалбой дегон бир сўфий бор эрди. Ўзлари Бой ҳалифа дегон эшонга мурид эрдилар. Мазкур сўфий бир кун келиб бизга айдикки, эй сўфийлар пирларингизни улуғлигини сизларга айтиб берай. Огоҳ бўлунглар деди. Айдикки, ўшлик бир Юнусхон тўра деган эшон бор эрди. Мазкур тўра бир ишлари чиқиб Марғилонга бордилар. Аммо мен ҳам бирла бориб эрдим. Бир кўчадин Ҳадийатхон тўра дегон бирларингиз ҳам «йиккит, йиккит»(йик-пахтани йигирилган калаваси)деб ўта берди. Халиги Юнусхон тўра аччиглари келиб бирўвни буйирдиларки, ўшал йик сотқон жинни расво тўрани чақириб кел дедилар. Дарҳол чақириб келдилар. Икковлари масофаға қилиб кўрушдилар. Мазкур ўшлик тўра айдикки, эй Ҳадиятхон, сиз тўраликни расво қилдингиз. Бу йик сотиш нима деган гап. Пирингиз йикчи Ҳалифа ҳам жинни бўлубдурлар деб кўп хафа бўлдилар. Мазкур Ҳадийатхон тўра ҳеч нарса демай мустар бўлиб чиқиб кетдилар. Бул киши ҳам дарҳол отланиб Ўшга жўнадилар. Мени ҳам юрунг дедилар. Мен ҳам хўб бўлур деб ҳамроҳ жўнадим. Мингтепага яқин келганларида арз қилдимки, Эй тақсир, ўша Ҳадийатхон тўрага айтган гапларингиз унча яхши бўлмади. Тушуб эшонни кўруб узр айтиб кетсангиз. Кўб яхши бўлур дедим. Мени гапимга аччиглари келиб индамадилар. Билдимки, кўрмай ўтушларини фикр қилиб ўзумга айдимки, бир таҳорат шикастни баҳона қилиб кейин қолиб ушбу зот шарифни зиёрат қилиб ўтсам деб таҳорат шикастни баҳона қилиб кейин қолдим. Келиб Ҳазрат Ҳалифани хизматига кириб зиёрат қилдим. Дарҳол менга қараб илтифот қилиб айдилар. Хой Бадалбой, сўфий одамнинг гўшти ҳаромку, азбаройи ҳурмат

нимага ўшлик Юнусхон тўра бизнинг гўштигимизни едилар. Ҳадийатхон тўрани йик сотишини тахқиқ қилиш у кишига Хожат эмас эрдик. Мен ўша Ҳадийатхон тўрани арвоҳи таййибаларни ижозатлари бирлан йик сотқони буйуриб эрдим. Турингиз, ушбу деган беодобликка арвоҳи таййибалар айтилар, дарҳол бориб айтинг тўрангизга астойдил тавба қилсун. Яна беиймон кетмасун дедилар. Ўшга бориб дарҳол бетоб бўлдилар. Эшон Ҳалифамни айтган воқеаларини айтим. Кўп пушаймон қилиб йиглаб тавба қилдилар. Ўша бетоблиги бирлан оламдин ўттилар. Эй бўтам пирингиз шундоғ улуг зотдурлар».¹

Маълумки хўжалар саййидларидан фарқли равишда Пайғамбар хонадонига эмас балки Чорёрлар деб аталган араб ҳалифалигида ҳокимят тепасида турган дастлаб тўрт халифа Абу Бакр Сиддиқ, Умар, Усмон, Али ибн Абу Толибнинг Биби Фотимадан бошқа аелидан кўрган фарзандлари авлодларига нисбатан айтиб келинган бўлиб уларни ҳам «Оқ суяклар» деб эъзозлаб келишган.² Биз юқорида келтириб ўтган Марғилон хўжалари аслида саййидлар авлодига мансуб бўлиб, уларни хўжалар деб аталашига «Хўжа ва «хожа» ёзилишидаги ўхшашлик жиҳатлари туфайли аҳоли орасида хўжа атамаси сифати кўпроқ ўқишлари туфайли юз берган бўлиши эҳтимолдан холи эмас.

¹ Манакиб-и Дукчи Ишан.(Аноним жития Дукчи Ишана – преводителя Андижанского восстания 1898 года). Т-Берн-Алматы. 2004. С. 232-235.

² Абашин С. Н. Ок-суяк// Ислам на территории бывшей Российской империи. Энциклопедический словарь, вып. 2. – М., 1999. С. 75-76.

ШОҲ МАНСУР ВА НОСИР ШОҲ ЗИЁРАТГОҲЛАРИ

Пур Сиддиқ зиёратгоҳи ёнидаги қабристонда халқ орасида Шаҳид мазор номи билан машҳур бўлган икки зиёратгоҳ мавжуд. Нақл қилишларича, бу ерга Қутайба Ибн Муслим билан бирган келган араб жангчилари дафн этилган.

Ривоятларга кўра, ўша вақтларда Марғилон атрофларида ғайридинлар билан бўлган жангларда шаҳид бўлган мусулмонларни барчасини бир қабрга дафн этишга тўғри келганлиги учун уларнинг қабрини «Шаҳид мазор» номи билан атаган эканлар. Маҳалла улуғларининг ҳикоя қилишларича, Шаҳид мазор зиёратгоҳида куфий ёзувлар битилган қайрақтош бўлган.¹ Бироқ ҳозирги кунга келиб мазкур қабртоши сақланиб қолмаган.

Гарчанд мазкур икки зиёратгоҳнинг асл номи ҳозирда нутилиб кетган бўлса-да, муҳтарам устозимиз, тарих фанлари доктори Аширбек Мўминовнинг бу борада олиб борган тадқиқотлари туфайли зиёратгоҳларнинг номини аниқлашга муяссар бўлдик. Зиёратгоҳлардан бири Шоҳ Мансур ва иккинчиси Шоҳ Носирга тегишли бўлган. Улардан бири Ҳазрат Алининг фарзанди Муҳаммад ибн ал-Ҳанафийанинг фарзандидир. Демак, Шоҳ Мансур Алининг набирасидир. Бу икки зотни қай тариқа Марғилонда дафн этилганлигини сўзлашдан олдин Ҳазрат Алининг фарзанди Муҳаммад Ҳанафийа(700 йилда вафот этган) ва унинг авлодлари билан боғлиқ зиёратгоҳлар ҳақида тўхталиб ўтсак.

Қадимдан мусулмон дунёсида Ҳазрат Али авлодларидан бўлган Муҳаммад Ҳанафийанинг шахсига эҳтиром юқори

¹ Дала тадқиқотлари. 2005 йил. Фарғона вилояти, Марғилон шаҳри, Йўрмадўз маҳалласи.

бўлган. Ўрта асрларда у билан боғлиқ Рум, Эрон, Хуросон ва Мовароуннаҳрдаги муқаддас жойлар халқларнинг сеvimли зиёратгоҳига айланган. Сейди Али Раиснинг «Миръотул мамолик» китобида келтирилган маълумотларга кўра, имом Муҳаммад Ҳанафийанинг қабрлари форс қўлтиғидаги Хорак ва Тус шаҳарларида мавжуд бўлган.¹ Самарқанд мазорлари ҳақида маълумот берувчи «Қандия» асарида баён қилинишича, Самарқанд шаҳрининг Ховузи Муҳаммад ва Муҳаммади Ҳабиб деб аталувчи зиёратгоҳлар ҳам Муҳаммад Ҳанафийа номи билан боғлиқ бўлган.² Унинг номи билан боғлиқ зиёратгоҳлар жанубий Туркменистон ва жанубий Қозоғистонда ҳамда Навоий вилоятининг Нурота тумани Деҳибаланд қишлоқларида ҳам мавжуд.³ Жумладан, 1915 йилнинг ёз ойларида Нурота зиёратгоҳларини тадқиқ этган И. Кастанье Деҳибаланддаги Ҳазрат Али мазори ҳақидаги қизиқ ривоятларни келтирган эди. Унга кўра, фарзанди Муҳаммад Ҳанафийани излаб унинг ортидан йўлга чиққан Ҳазрат Али Деҳибаландга келган ва бу ерда Худога кўп илтижолар қилганлиги учун тошларда изи қолган эмиш. Кейинчалик Ҳазрат Али шу ерда фарзандлари Имом Ҳасан ва Имом Ҳусан ҳамда Муҳаммад Ҳанафийани топганлиги айтилади.⁴

Фарғона водийсида Муҳаммад Ҳанафийа билан боғлиқ Бобо Хуросон, Хўжа Илғор, Хўжа Абулқосим, Имом ота, Тош ота, сингари зиёратгоҳлар бўлиб, уларнинг дастлабки учтаси Фарғона вилоятининг Олтиариқ, Риштон, Сўх туманларида

¹ Сейди Али Раис. Миръотул мамолик. -Т.: Фан, 1963. 109-б.

² Абул Ҳакими Самарқандий. Қандия. - С.: Суғдиён. 1994. 70-б.

³ Мирзаев Б, Аҳмадқулов К. Нурота тарихидан лавҳалар. -Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. 1997. 24-б.

⁴ Кастанье И. Археологические разведки в Бухарских владениях// Протоколы заседаний и сообщений членов Закаспийского кружка любителей археологии и истории Востока. Том XXI . Т. 1915. С. 39-41.

жойлашган. Бу туманларда Муҳаммад Ҳанафийа билан боғлиқ зиёратгоҳларнинг мавжудлиги уларни географик жиҳатдан бир-бирига боғланиб турганлигидан бўлса керак. Бобойи Хуросон мозори Олтиариқ тумани Бўрбалиқ қишлоғининг Поён маҳалласида жойлашган.¹ Муҳаммад Ҳанафийа ҳақидаги маълумотларни бежиз келтирмадик, албатта. Чунки унинг номини бу қадар машҳур бўлишининг жиддий сабаблари ҳам бор.

Шоҳ Мансур зиёратгоҳининг меъмори В. Воронина томонидан чизилган сурати. 1938 йил.

Маълумки, Ҳазрат Али ва унинг фарзандлари Имом Ҳасан ва Имом Ҳусайн ўлимидан кейин Али авлодлари ичида Умавийлар ҳукмдори ҳалифа Абдулмаликка (685-705)

¹ Абдулаҳатов Н. Муҳаммад ибн ал-Ҳанафийа ҳақидаги ривоятлар// Имом ал-Бухорий сабоқлари. №2. 2006. 106-б.

қарши ҳалифалик тахтига Имом Хусайннинг ўғли имом Зайнул Обиддин (714 йили вафот этган) ҳали вояга етиб улгармаганлиги боис асосий даъвогар сифатида Муҳаммад Ҳанафийа майдонга чиқади.¹ Унинг тарафдорлари ҳалифаликнинг чекка вилоятларида ҳам тарғибот ишларини кучайтириб борадилар. Чунки бу даврда умавийлар ҳалифалигининг олиб бораётган сиёсатидан норози бўлган аҳоли сони кундан кунга ортиб бораётган ва ҳалифалик зиндонлари улар билан тўлиб тошган эди.²

Муҳаммад Ҳанафийа номи Алининг фарзанди сифатида машҳур бўлиб кетади. Халқ орасида Ҳазрат Али билан боғлиқ қарашлар ҳам Муҳаммад Ҳанафийа номига кўчади. Бу эса ўз навбатида у билан боғлиқ зиёратгоҳларнинг ҳам пайдо бўлишига олиб келади.³ Муҳаммад Ҳанафийа ўлимидан кейин эса унинг авлодлари курашни давом эттирадилар. Уларнинг бу ҳаракатлари Умавийларнинг Ироқдаги ноибни Ҳажжож ибн Юсуф (661-714) томонидан таъқибга учраганлиги маълум. Рус шарқшуноси Н. Ханиковнинг ёзишича, пайғамбар авлодларининг Басра, Куфа, Бағдод шаҳарларидан Мовароуннаҳрга келишларига Ҳажжожнинг золимги сабаб бўлган.⁴ Чунки, Ҳажжож замонида минглаб беғуноҳ мусулмонларнинг қони тўкилган бўлиб, улар ичида пайғамбар хонадони аҳли ҳам қаттиқ азият чеккан эди. Демак, ўша даврлардан бошлаб Ҳазрат Али

¹ Массэ А. Ислам.- М.: Издательство Восточной литературы. 1961. С. 47.

² Беляев Е. А. Арабы, ислам и арабский халифат в раннее средневековье.- М.: Наука, 1966. С. 199.

³ Абдулаҳатов Н. Муҳаммад ибн ал-Ҳанафийа ҳақидаги ривоятлар// Имом ал-Бухорий сабоқлари. Кўрсатилган асар. 109-б.

⁴ Ханьков Н. Записки по этнографии Персии.- М.: Наука, 1977. С. 91.

авлодлари билан боғлиқ зиёратгоҳлар Марказий Осиёда пайдо бўла бошлаган.¹

Муҳаммад Ҳанафийа ҳақида маълумотлар келтириш билан бирга энди Шоҳ Мансур ва Шоҳ Носир зиёратгоҳлари ҳақида кенгроқ тўхтаб ўтсак. Қозоғистоннинг Туркистон шаҳрида яшовчи Пўлатхўжа Маманов қўлида сақланаётган «Насабномайи туркий»да келтирилишича, Ҳазрат Алининг Биби Ханифадан туғилган ўғли Муҳаммад Ҳанафийанинг (637-700) фарзандлари Шоҳ Абдурахмон, Шоҳ Мансур ва Ҳазрат Порсиншоҳ саҳобалар ва тобеъин ҳамда тубба тобеъинлар билан биргаликда Мовароуннаҳр халқини исломга киргизиш учун келганлар ва уларнинг қўшини тўрт қисмга бўлиниб кетади.

Шоҳ Мансур мазори. XX асрнинг 60-йилларидаги кўриниши.

¹ Ғоибов Ғ. Имом Чаъфари Содиқ ва мазори масуб ба дар деҳаи Ҳазрати Имом// Чаҳордах мазор. Д., 2001. 92-б.

Шоҳ Мансур, Ҳазрат Порсиншоҳ ҳамда Абдуллоҳ ибн Маъоз Жабал Хисор, Қоратегин, Мастчо, Марғинов ва Ўш аҳлини ислом динига киргизадилар ва уларнинг учаласи шу ерда шаҳодатликка эришадилар. Жумладан, Абдуллоҳ ибн Маъоз Жабал Марғинов атрофидаги чўлда шаҳид бўлиб, шу ерга дафн этилган бўлса, Шоҳ Мансур Марғинов шаҳрида дафн этилади. Шоҳ Мансурнинг шаҳид бўлиш тарихи куйидагича тасвирланган: *«Ҳазрат Шоҳ Мансур ибн Муҳаммад Ҳанафийи Косон вилоятида тарсо подшоҳлар Ўтамыш Сарик ва Тўлмиш сарик билан бўлган жангда шаҳид бўлдилар. Унинг бошини бу икки тарсо подшоҳлар кесиб олиб, ҳақорат қилишга амр қилдилар. Шунда ҳазрат Шоҳ Мансур ўринларидан турди ва кофирлар қўлидан бошини олиб гойиб бўлдилар. Ҳазратнинг бу кароматларидан қўрқувга тушган баъзи бир кофирлар Косондан чиқиб Хўжанд сари қочдилар»*. Насабномада келтирилишича, шу тарзда Ҳазрат Шоҳ Мансур шаҳид бўлиб, Марғиновда ором топган.¹

Шаҳид бўлган кишини ўз бошини олиб гойиб бўлиши тўғрисида ривоят Ҳазрат Алининг бошқа набиралари билан ҳам талқин этилган. Масалан «Қандия»да келтирилишича, Имом Ҳасаннинг ўғли Хон Сайид Имом воқеасини олайлик: *«Алқисса, хорижийлар Хон Сайид Имомни Регак тепалигида шаҳодат даражасига етказиб, ҳалок қиладилар. Шаҳид бўлишдан олдин Ҳазрати Имом айтган эдиларки, «агар мени ўлдирсангиз, бошимни қўлимнинг кафтига қўйинг» – деб.*

Ўша куни кўп киши шаҳид бўлишди. Ҳазрати Хон Сайид Имом шаҳид бўлганларидан сўнг, кесилган бошларини ўз қўлларига олиб, Самарқанд қалъаси томон юрдилар. Қалъа девори ёрилиб, ул зоти Шариф девор орасига кирдилар ва Хожа Ҳалвон

¹ Муминов А. К. Кокандская версия исламизации Туркестана// Подвижни-ки ислама.- М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН. 2003. С. 136.

мавзео̀ларига́ча бордилар. Имомнинг мунаввар қабрлари ўша жойда бўлиб, жанозаларини жамии гайб мардумлари ўқидилар. Ҳазрати Хизр ва Илёс алайҳиссаломлар Ҳазрати Имомни тупроққа дафн қилдилар. Имомнинг муборак қонлари тўкилган ҳар ердан жаннат чашмалари отилиб чиқиб оқа бошлади».¹

Бизнингча Шоҳ Носир Шоҳ Мансурнинг яқин кишилардан бири бўлган ва шу боисдан улар бир жойга дафн этилган бўлсалар керак.

Маълумотларга кўра, Шоҳ Мансур мозори XX аср бошларида худди Кўкмозор сингари гумбазли кўринишга эга бўлган.² Қизиғи шундаки Шоҳмансур мозори отларни даволовчи мозор ҳисобланган. билан

Марғилонда содир бўлган жанглarda шаҳид бўлган мусулмонлар тўғрисида Салимийнинг «Шайх Каъб ал-ахбор» номли тарихий қиссасида ҳам маълумотлар учрайди:

*Ёғийлар бирла кўп уриштилар,
Аҳли муртад ила сўқиштилар.
Аҳли Фаргона бирла Марғилон,
Кўп урушти алар ила жон.
Беадад ўлди лашкари муртад,
Сонини билмакка йўқ эрди ҳад.
Ҳам шаҳид ўлди юриб минг асҳоб
Аҳли Фаргонага билинг аҳбоб».³*

Шоҳ Мансур ва Шоҳ Носир зиёратгоҳлари ҳам ана шундай улуғ мозорлар жумласидандир. Марғилон шаҳрида Шоҳ Мансур авлодларининг шажараси сақланган. XIX

¹ Абул Ҳакими Самарқандий. Қандия. Кўрсатилган асар. 68-б.

² Воронина В. Л. Народная архитектура Ферганской области. 1940. С. 35. Ф. №1477.

³ Салимий. Шайх Каъб ал-ахбор қиссаси.- Т.: Янги аср авлоди, 2003. 52-б.

асрнинг ўрталарида ёзилган мазкур шажаранинг ҳажми 1710x27 см дан иборат бўлиб, Шоҳ Мансур авлодлари номи ҳам кўрсатиб ўтилган:¹

«Ҳазрат Имом Муҳаммад Ҳанафийанинг ўғиллари Ҳазрат Шоҳ Мансур, уларнинг ўғиллари Мўсалсал занжирсоз, уларнинг ўғиллари Ҳазрат Амр Қаландар Авлиё, уларнинг ўғиллари Ҳазрат Амр Кафидўз Вали, уларнинг ўғиллари Ҳазрат Амр Вали, уларнинг ўғиллари Шоҳ Саййид Амир Вали, уларнинг ўғиллари Шоҳ Амр Вали, уларнинг ўғиллари Шайх Амр Вали, уларнинг ўғиллари Хўжа Шоҳ Шайх Азизон, уларнинг ўғиллари Синчхўжа шайх Азизон, уларнинг ўғиллари Ҳазрат Амр Саййид Али уларнинг ўғиллари Амр Али, уларнинг ўғиллари Амр Ҳусайн ал Аввал, уларнинг ўғиллари Амр Ҳусайн Соний, уларнинг ўғиллари Ҳазрат Саййид Аҳмад шайх Вали уларнинг ўғиллари Саййид Муҳаммад Маъдан, уларнинг ўғиллари Ҳазрат Мавлоно Шоҳ Муҳаммад Шоҳ уларнинг ўғиллари Саййид Боқи уларнинг ўғиллари Мавлоно Шоҳ Муҳаммад Шоҳ, уларнинг ўғиллари Ҳазрат Саййид Иброҳим, уларнинг ўғиллари Ҳазрат Амр Саййид Умар Азизон уларнинг ўғиллари Ҳазрат шайхул машойих Амр Саййид Аҳмад шайх Носириддин ал Маргиноний, уларнинг ўғиллари Ҳазрат Саййид ул Ошиқин Амир Саййид Юсуф Хўжа Ошиқ Косоний, уларнинг қизи Ҳайрулнисо ойим уларнинг ўғиллари Мулло Мир Саййид Муҳаммад Алихўжа, уларнинг ўғиллари Мулло Мир Саййид Маҳмудхўжа.»

Маълумки, Қуръонда номи зикр этилган пайғамбарлар ҳамда ислом оламидаги машҳур алломалар ҳаётида олиб борган машғулотилари туфайли вафотларидан сўнг ҳар бир хунармандчиликнинг ҳомий пирларига айланганлар. Бу ҳақда Усмон Турар қуйидагиларни келтиради: «Тариқатларнинг валий пири бўлганидек футувват

¹ Мазкур шажара Мартилон шаҳридаги Назирахон Отабоева хонадонидида сақланади.

ташкилотида ҳар бир маслак арбобининг пайгамбарлардан иборат пири бор. Чунончи, ҳазрати Одам – деҳқончилик пири, ҳазрати Шис – пахтачиларнинг пири, ҳазрати Идрис – тикувчи ва ҳаттотларнинг пири, ҳазрати Нуҳ – савдогарларнинг пири, ҳазрати Иброҳим – сутчи ва дурадгорлар пири, ҳазрати Исмоил – овчилар пири, ҳазрати Исҳоқ – чўпонлар пири, ҳазрати Зулфикил – нонвойлар пири, ҳазрати Лут – тарихчилар пири, ҳазрати Узайр – боғбонлар пири, ҳазрати Илёс – тўқимачилар пири, ҳазрати Довуд – темирчилар пири, ҳазрати Луқмон – ҳакимлар пири, ҳазрати Юнус – балиқчилар пири, ҳазрати Исо – сайёҳлар пири, ҳазрати Муҳаммад боғбон ва савдогарлар пири.»¹

Фарғона водийсида муқаддас мазорлар турли касб ва ҳунар соҳибларининг ҳомийлари сифатида аҳолининг ижтимоий ҳаётида ҳам муҳим омил бўлиб хизмат қилган. Ҳазрат Айюб пайғамбар ипакчилар ҳомийси, Хўжайи Хизр – деҳқончилик билан шуғулланувчи аҳолининг ҳомийси², Савдо кушойиш ота ва Хўжа Алоиддин Аттор – савдо сотиқ билан шуғулланувчи аҳолининг ҳомийси³, Қўчқор ота – чорва билан шуғулланувчи аҳолининг ҳомийси, Бобо Қамбар – йилқичилар ҳомийси⁴, Саъд ибн Абу Ваққос- қассоблар ҳомийси⁵, Мирош ота-ошпазлар ҳомийси⁶, Ҳазрат Бурҳониддин ал-Марғиноний (Соҳиби Ҳидоя) – қуллолар

¹ Усмон Турар. Тасаввуф тарихи.- Т.: Истиқлол. 1999. 97 б.

² Дала тадқиқотлари. 2003 йил Фарғона вилояти, Риштон тумани, Бўстон қишлоғи.

³ Дала тадқиқотлари. 2005 йил Фарғона вилояти, Марғилон шаҳри, Аввалбек маҳалласи.

⁴ Басилов В. Н. Кўрсатилган асар, .55 -б.

⁵ Дала тадқиқотлари. 2004 йил. Фарғона вилояти, Қува тумани, Толмозор қишлоғи.

⁶ Дала тадқиқотлари. 2003 йил. Фарғона вилояти, Олтиариқ тумани, Оқбуйра қишлоғи.

ҳомийси¹, Биби Убайда, Зурайк момо – тикувчилик билан шуғулланувчи аёллар ҳомийси, Ҳазрат Али – йигитлар ва илм аҳлининг, дорбозлар ҳомийси ҳисобланган². Шу боис ҳар бир ҳунар эгаси ўз ҳомийсининг мазорини йилда бир марта бўлса-да, зиёрат қилиши ва шу зиёратгоҳларга назр ниёзини атаб келганлар.

Биз юқорида Фарғона водийсида ипакчиликнинг ҳомийси Ҳазрат Айюб пайғамбар ҳисобланганлигини айтиб ўтган эдик. Шу сабабдан унинг авлодлари ипакчилик билан шуғулланувчи аҳолининг дуоғўйлари бўлиб, улар ипакчиларнинг назр ниёзларини олишга ҳақли ҳисобланган. Ҳазрат Шоҳ Мансур авлоди саналмиш Мулло Мир Сайид Муҳаммад Алихўжа Пайғамбар Ҳазрат Айюб авлоди ҳам ҳисобланган. Шу сабабдан унинг ўзига хос ваколати бўлиб у мазкур ҳужжатда ўз ифодасини топган.

«Марғинон ифак бозорини филлакашлари ва барча тўқувчилар оқсоқолига хабар

Марғинон оқсоқолига қарашли ва барча мавзедаги филлакашларга ва ҳалифаларига ва дурракашларига ва тўқувчиларига ва фила уругинининг оватуб фила олгучиларга ва олиб сотқучиларга фила ифак олишга даст ургучиларга шу тариқа хабар қилиб ёзаманким, Андижон уламолари ва қози аъламлари ўрталарида авлоди Ҳазрат Айюб алайҳиссаломга мансуб маноқиб қилиб, ҳужжат кўрсатдилар Мулло Ҳожи Мирсайид Маҳмудхонтўра Мулло Муҳаммад Али хўжа ўгли дегон Марғинонлик шайх Носириддин алайҳи раҳма алризвоннинг

¹ Рахимов М. К. Художественная керамика Узбекистана. - Т.: Издательство Академии наук. 1961. С. 23.

² Боровков. Дарвоз// Известия Средне-Азиатского комитета. Выпуск третий. Т. Средазкомстарис. 1928. С.172 .

набиралари бўлур эканлар. Уламолар ўрталарида насаблари зоҳир ҳар ва ҳужжатлари собит бўлиб, мазкур уламолар сизларга фармойиши қилгонлари сабаби шул тариқа маълум қилиб хат ёзаман, сизларгаким, мазкур хат олиб боргучи Ҳожи саййид Маҳмудхон тўра Мулло Мирсаййид Муҳаммад Алихўжа ўгли дегон ҳазрат Махдуми Аъзамга ва ҳазрат Айюб алайҳиссаломга насаблари борур экан. Чунки ҳар ишга соҳиб санад тургонда бесанадлар ололмаслари керак. Жаноб Ҳожи саййид Маҳмудхон Мулло Мирсаййид Муҳаммад Алихўжа ўгли сизларни дуо қилгани борадилар. Умидимиз сизлардан шулким, ўшал ердаги мазкур юқорида ёзилган одамларни жам қилиб жанобларига олиб келиб назуротлари бўлса олиб бериб дуоларини олиб берсалар керак деб. Чунки, Андижонда тамоми уламо ва шайхлар ва қозилар ва аъламлар жам бўлуб ривоят билан мазкур Мулло Ҳожи саййид Маҳмудхонга авлодликни мусаллам қилдилар деб Жалолобод қозиси».

Мухр - Қози Мулло Имомиддин ибн Низомиддин. 1338 йил.¹

Биз ушбу маълумотларни бежиз келтирмадик. Чунки XIX асрда Марғилонда яшаб ўтган Мулло Мир Саййид Маҳмудхўжа нафақат Ҳазрат Али авлоди балки иккинчи томондан Ҳазрат Айюб Пайғамбар авлоди эканлиги юқорида кўрсатилган шажарада қайд этилган:

«Мир Саййид Маҳмуд насаби Мир Саййид Қозихўжа ибн Мир Саййид Муҳаммад Аминхўжа ибн Мир Саййид Абдуҳалимхўжа қози ва уларнинг онаси Ҳайрулнисо ойим саййид ул ошиқин Саййид Юсуфхўжа эшон Ошиқнинг қизи. Саййид Юсуфхўжа эшон Ошиқ ибн ҳазрат ул машойих Амир Саййид Аҳмад Носириддин бўлади. Камина Мирсаид Муҳаммад Али ҳар икки тарафдан яъни ота ва она тарафидан ўз насаби Иброҳим ҳалилуллоҳ авлодидир. Иброҳим алайҳиссаломнинг икки ўғиллари бўлган. Аввал Ҳазрат Исмоил алайҳиссалом, иккинчиси Ҳазрат Исҳоқ

¹ Мазкур ҳужжат Марғилон шаҳридаги Назирахон Отабоева хонадониди сақланади.

алайҳиссалом. Уларнинг Айс исмли ўғиллари уларнинг эса Айюб алайҳиссалом ўғиллари бўлган...

Мулло Мулло Мир Саййид Маҳмудхўжа ибн Мир Саййид Муҳаммад Алихўжа Ҳазрат Айюб алайҳиссаломнинг ворисларидан бўлганлиги учун ул алайҳиссаломнинг қабрларига берилган ҳайр ва садқотларни олишга ҳақлидир».¹

Албатта мазкур ҳужжатлар ўз навбатида илмий изоҳларни талаб этади. Чунки ўтмишда шажара ва насабномаларда чалкаш ва ноаниқ маълумотларни келтириш ҳолатлари ҳам мавжуд бўлган. Шу сабабдан келгусида тадқиқотчиларимиз шу масалага диққат-эътиборларини қаратадилар деган умиддамиз.

Маҳаллий аҳоли орасида бу зиёратоҳда ором топган зотлар ҳамиша тирик деган қарашлар мавжуд. Зеро, ислом йўлида шаҳид бўлган саҳобалар, тобеъинлар мазорлари мусулмонларнинг муқаддас зиёратгоҳлари қадимдан хисобланади. Қуръони каримнинг Бақара сурасининг 154 – оятида «Менинг йўлимда ўлган дўстларимни ўлди деманглар, балки улар тирикдурлар. Лекин ҳаммаларингиз тириклигини билмайсизлар» дейилади.² Жумладан Сафед булонда дафн этилган 2700 саҳобаларнинг қабрларини зиёрат қилиш ярим ҳаж баробарида кўрилган. Бу ҳақда шоир Кўҳий қуйидаги мисраларни битган эди:

*Киши ихлос ила гар борса андин кўп баҳра олгай,
Ки гўё жаннатил фирдавс оли сари йўл олгай.
Қиёмат ҳашир бўлганда саййидлар қавмида тургай,
Аларни ҳавси кавсар шарбатидин косаси тўлгай,
Бу манзилни бориб доим зиёрат айламоқ даркор».³*

¹ Мазкур шажара Марғилон шаҳридаги Назирахон Отабоева хонадонидида сақланади.

² Зиёратнома. Фарғона.1990. 3-б.

³ Абдулаҳатов Н, Ҳайдарова З. Азимов О. Биби Убайда тарихи.- Ф.:Фарғона. 2003. 56-б

Маълумки, азалдан инсонлар улуғ зотлар тириклигида қандай мадад қилган бўлсалар бу дунёдан ўтиб кетганларидан кейин ҳам халқни қўллаб-қувватлашларига шубҳа қилмаганлар. Авлиё зот Паҳлавон Маҳмуд бу ҳақида шундай деган эди: *«Бизларни халқ ўлик ҳаёл қилмасун. Ҳақ субҳ қопимизга эътиқоди тамом билан келсун. Хожатини тиласун – агар биткармасак биздин гина қилсун»*¹

УЛУҒ ҲАЗРАТ БОБО ЗИЁРАТГОҲИ

Улуғ Ҳазрат бобо зиёратгоҳи Марғилон шаҳри Жўрахон Султонов кўчасида жойлашган. Бу зиёратгоҳда Маҳдуми Аъзам авлодларидан Саййид Абдуллахон дафн этилган. Бу ҳақда Жўрахон Авлиёхоннинг «Фарғона водийсида Расулulloҳ авлодлари» номли мақоласида жумладан қуйидагилар келтирилган:

«Саййид Абдуллахон хожа Эшон буваимиз Ҳиндистондаги пирлари Миёни Обид раҳматиллоҳи алайҳираҳмон ҳузурига таълим олмоқ ниятида Қошгардан жўнаб кетадилар. Ўша даврда Бобур сулоласидан (авлодидан) бўлмиш подшоҳ Алигавҳарни чиройда тенги йўқ, гоят гўзал бир париваш қизлари бўлиб, тугма шол бўлгани, балогат ёшига етса-да юролмай, узоқ-яқиндан кўрсатмаган табиби қолмагани туфайли чуқур изтиробда қолган эди. Подшоҳ чорасиз қолгач, бу ҳақда Миёни Обид раҳматиллоҳи алайҳираҳмонга ҳам хабар беради. Шу муносабат билан у зоти шариф шогирдлари бўлмиш Саййид Абдуллахон Хожани саройга юборадилар. У киши одоб сақлаб, подшоҳ ҳузурига ташириф буюрдилар ва қизнинг ётган хоналарини, исм-шарифларини суриштириб, икки марта чақирдилар. Шунда балогат ёшигача

¹ Раҳимов И., Худойберганов К. Ҳазрати Полвон Пир. - Хива.: Хоразм. 1999. 53-б.

ҳеч қачон оёқда юрмаган қиз ўринларидан туриб «Лаббай, Хожам» деб истиқболларига пешвоз чиқиб келади.

Бу мўъжизадан сарой аёнлари ҳанг-манг бўлиб қоладилар Подшоҳ Алигавҳар гоят мамнуният билан қизини Саййид Абдуллахонга қўш-қўллаб тутиб юборади. У киши пирлари ризолигини олгач, бу никоҳга розилик билдирадилар ва шу куни катта тўй томоша билан никоҳ нишонланади.

Аллоҳи таолонинг карми кенг. Тез кунда улар ўғил кўрадилар, исм-шарифларини Убайдуллоҳ деб атайдилар. Бу зоти шариф пайгамбаримиз Муҳаммад алайҳиссаломнинг насабларидан бўлганликлари туфайли Саййид Убайдуллахон хожа деб номланадилар. Беш йилдан сўнг Аллоҳ таоло буларга қиз фарзанд берди. Шунда хасталикка чалинган аёллари оламдан ўтдилар.

Саййид Абдуллахон хожа бу қайгули воқеадан кейин қаттиқ изтиробда қоладилар. Олам қоронғи туюлиб, зериккансифат, ажиб тушкун бир кайфиятда ҳаёт кечира бошлайдилар. Шу орада пир сабоқлари ҳам ниҳоясига етади. Мукаммал олим, тасаввуф бобида беқийс бўлиб етишадилар. Шунинг учун бўлса керак, пирлари Миёни Обид раҳматиллоҳи алайҳираҳмон эшонлик сулукини тебратиш учун у кишига иршод бериб, Мовароуннаҳрга жўнатадилар. Шундай қилиб, Саййид Абдуллахон хожа 7 ёшли ўғиллари Саййид Убайдуллахон хожани етаклаб Маргилонга қараб йўл оладилар.

Маргилон аҳли азалдан улуг зотларга эътимодли бўлганликларидан пайгамбарзодани илиқ кутиб оладилар. Маргилон жоме масжидида намоздигарини ўқигач, жамоа даврага йигиладилар. Хатиб домла ҳаммага кўз югуртирар эканлар, меҳмонга кўзлари тушиб, Қуръон сурасидан ўқиб беришларига ишорат қиладилар. У киши «Амма» сурасини тажвидга монанд қилиб, ёқимли арабий савтда ажойиб қироат қиладилар. Шу тариқа Хатиб домла меҳмон билан яқиндан танишар эканлар, ул зоти шарифнинг билимига тан берадилар, ўзларининг

кексайиб қолганликларидан шикоят қилиб (86 ёшда эдилар) ўринларига хатиб бўлишликни талаб ва таклиф қиладилар.

Улуғ Ҳазрат Бобо зиёратгоҳи.

Саййид Абдуллахон хожа бу таклифдан ҳижолат бўладилар, қўлида қолган ўғилчаси борлиги, шариат талабларига мувофиқ ҳозирда имомгарчиликка ярамасликларини айтадилар. Шунда Хатиб домла олийжаноблик билан дедилар: «Тақсир, розилик билдирсалар, 16 ёшли қизимни жуфти ҳалолликка ўзларига тутдим»

Тақдир тақозоси билан у зоти шариф Марғилон шаҳрида қолиб кетдилар. Ана шу рўзгорларидан Тангри таоло уч ўғил фарзанд бердиким, қизлари ҳақида бир нарса дейиш мушкул, чунки манбаларда маълумотлар ҳар хил: бирида 9, яна бирида 7, бошқасида 4 фарзанди айтилган.

Ўз даврида Саййид Абдуллахон хожа Эшон Қутбул ақтоб даражасига етадилар. Қунлари етиб қазо қилганларида бутун Мовароуннаҳр аза тутди. Маргилон шаҳрида дафн этилдилар. Дафн этилган жойлари бу улуг зот шарафларига «Улуг Ҳазрат» ёҳуд «Улуг Ҳазрат Бобо» деб аталиб қолди.¹

Ушбу зиёратгоҳга XIX асрнинг машҳур тариқат раҳнамоларидан ўз даврининг авлиёси сифатида Улуг Хон номи билан машҳур бўлган,² Қўқон хони Худоёрхоннинг куёви Саййид Абдуллахоннинг чевараси Валихон тўра ҳам дафн этилган.³

«Равзат ул ансоб» китобида айтилишича, Валихон тўра Қўқон хонлари Шералихон, Маллахон, Худоёрхонларнинг пири бўлган ва хонликда юз бераётган адолатсизларга қарши хонларни адолатга чорлаб, уларни халққа зулм қилмасликка ундаб келган. Ул зотнинг дунёга келишлари ҳақида «Равзат ул ансоб»да қуйидагича баён этилган:

«Келтирубдирларким, бир куни Подшоҳхон хожамнинг жанобларига жамиъ уламо ва фузало ақобир ва ашироф жам бўлуб эрдилар. Ҳар тарафдин сўз баён қилиб мажлислари кирм бўлди. Бу аснода Хожам Подшоҳ мажлис аҳлига латиф карам бирла боқиб илтифот қилиб айдилар.

- Қунлардан бир кун мени Ҳазрат дадам марҳуми мағфури илтифот қилиб мени хабарлатилар ва мен бу сўзни эшитгач жанобларига бошим бирла югурдим ва одоб ҳурмат бирла хизматларига кириб таъзим бажо келтирдум. Кўруб мен сори боқиб сўз бошладилар. Мен олдидарида одоб бирла икки кўзумни ерга тикиб ултурдум ва менга илтифотлар қилиб айдиларким, Эй Подшоҳхон ўғлум Худованди Таборак ва таоло менга нечанд

¹ Жўраҳон Авлиёхон. Мовароуннаҳр саййидлари. Жалолобод, 1995. 30-б

² Корытов Н. Самозванец Пулат-хан// Ежегодник Ферганской области. Том I. Новый Маргелан. 1902. С.27. Фарғона вилоят ўлкашунослик музейи қўлёзмалар фонди. КП №5209. ПД 736.

³ Муҳаммад Азиз Марғилоний. Тарихи Азизий.- Т.: Маънавият, 1999. 42-б.

Ўгул ато қилди. Буларни ичида ҳаммасидин сен менга мақбулсен ва пок баданим ичра жонимсен ва мени тамоми муҳаббатим ва рағбатим сенга бисёрдур. Онинг учун тамоми нисбатим ва жумла ҳосиятимни сенга бердим ва сени ўз ўрнумда жонишин қилдим. Эй ўғлум олам гайбидин бир асрорни сенга тақрир қилайин. Огоҳ бўлгил дедилар ва мен жон дил бирла қулоқ солиб ўлтурдим. Ондин сўнг илтифот қилиб айдиларким, Ўғлум Подшоҳхон сенга мендин кейин руйи замин таслим бўлур. Подшоҳ ва гадо эшигинда хизмат қилиб гулом халқи бекуши бўлурлар. Давлатинг улуг ва мартабанг қави ва даражанг олий бўлур.

Худойи иззужал сенга тўрт ўгул ато қилур ва улар ичида бири яхши от кўтариб олам ичра жуд саховат бирла машхур бўлуб кўб ҳосиятлар ул ўгулдин зухур келур ва жами авлодимнинг рукаши ул бўлур. Аҳли жаҳон ичра иззат ва иқбол ўшал ўгулга муссалам бўлур. Ҳар ишга даст урса фатҳ нусрат топар. Ул ўгулга ҳамма вақт Хизр ва Илёс мададкор эрурлар ва яна ул ўгул ҳиммат камарин белига боглаб бобом Али Муртазо Ҳазрат Шоҳи Мардоннинг мозор файз осорларини йўлини ҳамвор қилиб ароба юрмакни осон илгай. Мундин ўзга нечанд ҳосиятлар бу ўгулда мавжуд эрур деб мени кўб навозишлар қилиб хушвақт қилдилар. Бу сўздин бошим осмонга етти ва муборак оёғларига бош қўйдум. Неча қотла қуллилар айлаб руҳсат олиб тошқари чиқтим ва шукур Ҳақ таолога адо айлаб доимо Худони зикрига машгул бўлдум.

Бу сўздин сўнг неча кун ўтти вожиб Таоло бир ўгул каромат қилди. Бу ўгулни Ҳазрат дадамнинг хизматларига элтим меҳрибончилик қилиб қўлларига олиб суйиб Эшонхон от қўйдилар ва айдиларким мен айтган ўгул бул эмас. Ўшал ҳосиятлар мунда мавжуд эмас. Андин сўнг неча ой ўтти Тангри таоло яна бир ўгул берди. Мунини ҳам Жаноб олийларига олиб кирдим. Мунини отини Тўражон тўра қўйдилар ва айдиларким, Подшоҳхон ўғлум мен айтган ўгул бу ҳам эмас. Мунда ҳеч

нишонаси йўқ дедилар. Яна икки йилдин сўнг Худойи таоло яна бир ўгул ато қилди. Они ҳам улуг даргоҳларига олиб бордим. Эраса, қўлларига олиб синглаб қарадилар. Авлиёхон қўйдилар. Андин сўнг айдиларким, Подшоҳхон ўғлум мен айтгон ҳосиятлар мунда йўқ. Бу ҳам ул ўгул эрмас дедилар ва яна айдиларким, Подшоҳхон ўғлум зоҳиран менинг умрум тугабдур. Яқиндурким, охираат сафари қилгаймен. Мендин кейин ул фарзанд некусаодат ва некубахт вужудга келур. Мендин ул фарзанд баланд иқболимга дуойи салом еткурғил деб менга рухсат бердилар. Шу сўзни тамоми аҳли мажлис эшитиб кўз ёш қилдилар ва яна нечанд муддатдин кейин Ҳазрат Убайдуллахон тўра оламдин ўттилар...

Қутб замон Убайдуллахон тўра марҳуми мағфури бир кеча вақт саҳар эрдиким, Бибининг тушларига кирдилар ва айдиларким «Эй нексийрат ва соҳиб басират қизим хушвақт хуррам бўлгилким, кўнғилдин тамом ғам ва андухни чиқаргилким, Худованд таолони лутф карами бўлди.

Ушал мен айтган саодатлиг фарзанди фаррух жамолни Худойим сизга ато қилди. Амрим сизга шулки, то ул фарзанд вужудга келгунча бетаҳорат ер босманг» деб амр қилдилар ва «мендин сизга сўз шулки, фарзандим вужудга келсалар Валихон тўра от қўйунғлар. Зероки, валилик бирла тамоми нисбатим ва жамио ҳосиятимни бу набирамга Худойи таоло ато қилди» дедилар. Сиёдат фалакнинг офтоби ул бўлгай ва олам аҳли, жумла шоҳи гадо ул фарзанди баланд иқболга тобеъ бўлуб фармонбардор бўлурлар ва ҳамма одамлар Валихон тўра деб бош уруб, қуллиг изҳор қилурлар ва сизнинг хонадонингизга андин кўбдин кўб манфаатлар фойдалар теккусидир деб башорат бериб, Бибининг кўнғиларини суюнтирдилар.

Вақтики, Биби бу башоратни топиб уйгондилар. Эраса, Худойи Таолога юз минг ҳам ва санно айтиб сажда шукур бажо келтурдилар ва бу башоратдин бениҳоят шод хуррам бўлуб Ҳақ таолони йўлида назр ниёз бердилар ва нечанд фақир беваларга садақа

бердилар ва нечанд канизақларини озод этдилар. Бу садақотдин нечанд фақир бечоралар мамнун ва сарафроз бўлдилар ва яна бу баширатни Эшон Убайдуллахон тўрани туш кўрганларини Валихон тўра вужудга келишларидин хабар берганларини Подшоҳхон хожамга бир-бир баён қилдилар. Бу сўзлар ҳаммаси Хожамнинг жанобларига маълум бўлди.

Эрса сифат валиқлари хуш қилди. Бениҳоят хушвақтликдин муборак юзлари гул каби очилди. Филҳол икки ракат намози шуқуруна бадаргоҳ бениёз адо қилдилар. Андин сўнг мулозимига нечанд қўй ва сўқум тайин қилдиларким, дадамни мозор шарифларида об оташ қилиб ва яна нечанд қориларини олиб бориб хатм қилдурғил деб буйурдилар. Мулозим айтганидек хизматни бажо келтурди ва нечанд қорилар онда хатм Қуръон қилиб, савобини Убайдуллахон тўрани руҳи покларига бахшиши қилдилар. »

Маълумотларга кўра, Валихон тўра 1811 йили дунёга келган. Муҳаммад Азиз Марғилоний ўзининг «Тарихи Азизий» китобида Валихон тўра ҳақида шундай ёзади: «Махфий қолмасинки, Худоёрхоннинг илғари асрида Худоёрхон синглиси ёки қизини шу Валихон тўрага берган экан. Ўзлари домод (кўёв) подшоода ҳам бўлар экан».¹

Валихон тўра халқпарвар, юртнинг ғам ташвишида яшаб ўз халқи озодлиги учун курашган буюк сиймолардан бири сифатида тарих саҳифаларида мангу қолган зотдир. Унинг Шоҳимардон қишлоғига очган йўли ҳақида у ҳақидаги маноқибларда кўплаб маълумлотлар келтирилган.

Чор Россияси Қўқон хонлигини босиб олиш учун Фарғона водийсига бостириб кирган вақти Валихон тўра миллий озодлик ҳаракатига йўлбошчилик қилган. Бу ҳақда «Тарихи Азизий» китобида шундай баён қилинган:

¹ Муҳаммад Азиз Марғилоний. Тарихи Азизий. Кўрсатилган асар. 42-б.

«Султон Муродбек Файзиобод қишлоғидан Марғилон фуқароларидан Хўқанд тарафга қараб қочгандан сўнгра Валихон тўрам Марғилоннинг соҳиби бўлиб, қўлларида ҳукумат турган маҳалда, тўрам бир каромат қилдилар. «Шу жойдан ўрусияга газот қилмоқ учун жўнаб ўрусияни пойлаймиз, муқобил келиб, жанг қилсак, иншоолоҳ. Худойим бу мусулмонларга нусрат галаба берадур», деб.

Бу сўзларига ҳамма мусулмон эътиқод қилдилар. «Тўрам нимарсани билганлари учун шундай деб айтадилар, фатҳу зафар нусрати тўрам қўлларида бўлса, ажам эмас»,- деб ҳамма бормоққа талабгор бўлди. Оти йўқ одам от сотиб олиб ва ҳар хил асбоб, қулча талқонларни гамлаб, тайёр бўлиб, келиб, тўрамга кўриниш бердилар. Валихон тўра лашкарларини ораста қилиб, Эски Марғилондан жўнаб Балиқчи деган қишлоққа бориб тушдилар.»¹

Гарчанд Валихон тўра бошчилик қилган миллий озодлик ҳаракати кучлар тенг бўлмаганлиги ва аҳолининг ҳарбий соҳадаги лаёқатсизлиги ва тажрибасизлиги туфайли мағлубиятга учраган бўлса-да, бироқ уни Она-Ватанга бўлган муҳаббати босқинчиларга узоқ вақтгача таҳдид солиб турди.

Валихон тўра Марғилон шаҳрининг диний раҳнамоси бўлгани боис унинг қўл остида катта миқдорда ер-сувлар мавжуд бўлган. Бироқ у бутун мол-мулкини халқ учун камбағал етим-есирларга сарф қилган. Юртда юз берган нотинчликлар пайтида Валихонтўранинг хонадонида юзлаб бева-бечоралар паноҳ топиб, жон сақлаганлар. Валихон тўра XIX асрнинг 80-йилларида вафот этган ва саййидлар қабристонига Улуғ Ҳазрат Бобо мозорига дафн этилган.

Ахборотчи Хоназимхон Ҳасанованинг айтишича, Улуғ Ҳазрат Бобо мозорига келган ҳар бир бефарзанд аёл етти кун мобайнида чилла сақлаган. Чилла сақлаш мазор ёнидаги

¹ Ўша асар, 44-б.

Саййид Абдулахон хожа авлодининг хонадонида бажарилган. Шу етти кун давомида фарзанд талаб аёл хонадондан ташқарига остона ҳатлаб чикмай, кундузи уй ишларида уй эгаларига қаралашган ва кечаси асосан тунни ибодат билан ўтказган. Еттинчи кунга келиб ҳар бир чилла сақлаган аёлнинг тушига Улуғ Ҳазрат Бобо кириб унинг этагига тухум солган ёки қўлига узук берган. Ушбу туш ўша аёлни келажакда фарзанд кўришига ишора ҳисобланган. Зиёратга келган аёллар асосан, агар имкони бўлса, кечаси мазор олдида ҳам тоат ибодат қилганлар. Чунки, кундузи зиёратчиларнинг кўплиги улар бажариши лозим бўлган амалларни адо этишига ҳалақит берган.¹

Муқаддас мазорларни зиёрат қилишдавоми Худодан фарзанд сўраб, шу тарзда оналик бахтига муяясар бўлишга ишонч асрлар мобайнида шаклланиб келган. Фикримизни далили сифатида Алпомиш достонини олайлик:

«Бойбўри айтди: – Шу ердан Шоҳимардон пирнинг равзаси уч кунчилик йўл келар экан, ҳар ким бориб тунар экан: давлат талаб давлат тилар экан, фаврзанд талаб фарзанд тилар экан, охир талаб имон тилар экан, қирқ кун тунаган киши муродига этиб қайтар экан. Биз ҳам борсак. Назру ниёзимизни берсак, Шоҳимардон пирнинг равзасини тунаб, биз ҳам фарзанд тилаб кўрсак»². Бундан кўринадики, экан асрлар давомида зиёратгоҳларнинг баракотлари тўғрисидаги қарашлар инсонларни ҳар доим ўзига чорлаб келган.

КИРГИЛ МОЗОР ЗИЁРАТГОҲИ

Киргил мазор зиёратгоҳи Марғилон шаҳрига жанубий томондан киришда шу ном билан аталувчи маҳаллада

¹ Дала тадқиқотлари. 2005 йил Фарғона вилояти, Марғилон шаҳри, Ж.Султонов маҳалласи..

² Алпомиш. - Т.: Ўзбекистон. 1992. 6-б.

жойлашган. Иккинчи номи Қирғил мазор. Нақл қилишларича, бундан тахминан икки юз йил муқаддам яшаб ўтган Қирғил ота ёхуд «Мушукни тирилтирган тўрам» номи билан машҳур бўлган Ҳазрат Убайдуллоҳ ибн Абдуллоҳ хожа дафн этилган. ¹

Таббарук зот Саййид Абдуллахон Хожанинг катта ўғиллари Саййид Убайдуллохон Хожа Эшоннинг даҳмалари «Қирғули»да жойлашган. Тасаввуф тариқатида кўрмасдан туриб содир бўладиган ишни айтиб бериш, руҳан ғойибона сезиш фиросат дейилади. Фиросат – валийликдан нишонадир. Бинобарин соҳибкаромат Убайдулло Хожа Эшонни бежиз «Мушукни тирилтирган тўрам» деб атамаганлар. Шу ҳақда ажиб ривоят бор:

¹ Жўрахон Авлиёхон. Мовароуннаҳр саййидлари. Кўрсатилган асар. 30-б

Киргил ота мазорининг ҳозирги кўриниши

Олимхон подшолиги даврида ҳар хил авлиёлар кўпайиб, аралашиб кетгач халқ ичида майда-чуйда гаплар кўпаяди. В. П. Наливкиннинг таъкидлашича, Олимхонинг ўзи тариқатнинг «Жаҳрия» оқимига мансуб бўлиб, ўз яқинлари билан ҳар кеч зикрда иштирок этгани йўл олар эди. ¹ Шу боис Олимхон халқ ичида юрган турли миш-мишларга чек қўйиш учун уларни саралаш ва синаб кўриш ниятида (шоҳ) саройга тўплайди ва хитоб қилади: «Азизлар! Мен сиз улуғлар учун тоғдан илвасин овлаб келтирдим ва унинг гўштидан палов тайёрлатдим».

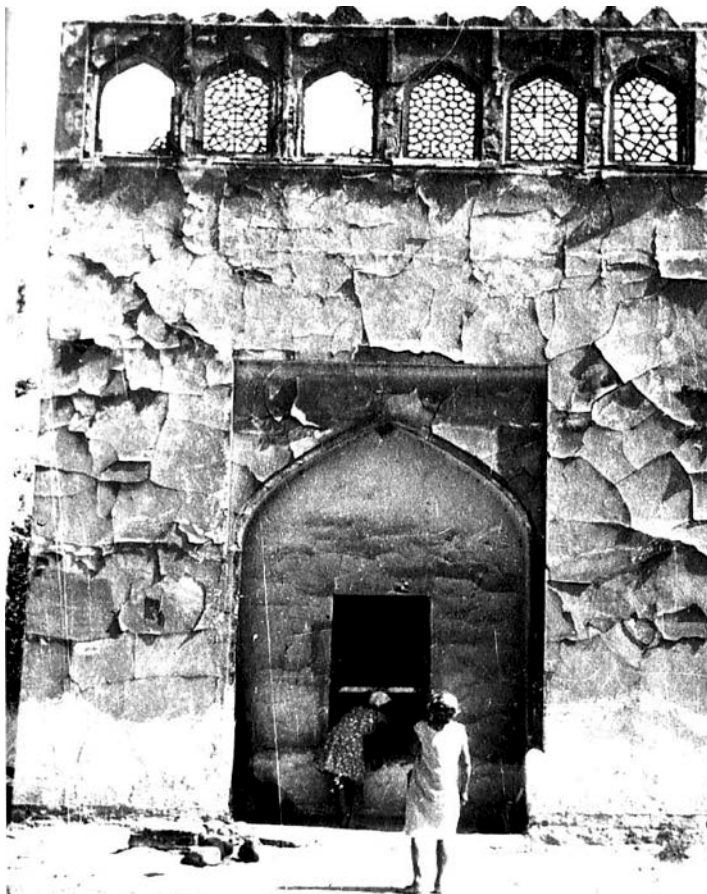
Дастурхонлар ёзилиб, ош тортилади, аммо Олимхон подшо алоҳида шубҳа билан қараган Убайдуллохон Хожа Эшон ошга қўл урмай ўтирарди. Бундан тоқати тоқ бўлган подшо: «Тақсир, ошга қарасинлар, алоҳида сизлар учун дамлатдим», дея уч маротаба таклиф қилгач, бу улуғ зот кескин ҳаракат қилиб, енгиларидан қўлларининг учини чиқариб, қўллари билан ишора қилиб: «Пишт жонивор, сени увол қилишибди-да», деганларида товоқдаги ош устида мушук тирилиб, силқиниб-силқиниб пастга тушиб кетган экан. Шунда у киши: «Олим-ей, Золим-ей» дея, подшодан ранжиб чиқиб кетган эканлар.

Дарҳақиқат, ёзма манбаларда Олимхон даврида тариқат ва дин пешволари турли синовлардан ўтказилганлиги тўғрисида маълумотлар учрайди. Ибратнинг «Фарғона тарихи» асарида бу ҳақда қуйидагилар келтирилган:

«Муни замонида эшон исми йўқ бўлуб, қайда сулукдан сўз очган киши бўлса, дарҳол тутуб, ҳавзи чуқурни тепасига арқон тортиб, эшон, сиротдан муридларни ўтқарсанг аввал бул арқондан ўтгил деб, эшонларни ҳавзига пишуб ва баъзиларини

¹ Наливкин В. Кўрсатилган асар, 93-б.

зиёфат қилиб, мишиқни пишируб, ошга қўюб, қуён гўшти, ов қилганда сайдимизга қуён тушиди деб, билмаганлар, эшонлар еб, балога қолиб ва баъзилари баилми каромат билиб, эй жонивор, сен маъкулот эмасан деб, емай, халос бўлган эканлар».¹

*Киргил ота мазорининг XX асрнинг
50-60 йиллардаги кўриниши.*

¹ Ибрат. Фарғона тарихи.- Т.: Камалак, 1991, 288-б.

Убайдулло Хожа Эшон авлодидан бўлган Анвархон Маҳмудовнинг айтишича, Убайдулло Хожа Эшонни синаш учун хон қирқ товоққа ош дамбаб мушукни гўшт қилиб босган ва уни ошга таклиф қилган. Убайдулло Хожа Эшон ошга қўл узата туриб: «Халқни халқумини булма, кишт жонивор», дегач мушук тирилиб, юриб кетган (Жўрахон Авлиёхонга кўра, подшоҳ эътиқоди жонланиб улуғ зотларга шубҳа билан қарамайдиган, улар ҳақида олди-қочди гаплар айтмайдиган бўлган экан.). Шундан сўнг у хонинг бу ножўя қилмишидан қаттиқ ранжиб: «Энди сен ўн кундан сўнг ўласан», деб, ўзининг ҳам ўн кун ичида оламдан ўтишини башорат қилган эканлар.

Ул зоти шариф башорат қилган кунлари етиб келиб, Қалача қишлоғида фоний дунёдан кўз юмар чоғида: «Жасадимиз фарзандларимиз ичида талаш бўлмасликлари учун мени жасадимни туяга ортинглар, туя қаерга бориб чўкса, шу ерга дафн этинглар», деб васият қиладилар. Унинг вафотидан сўнг васиятига биноан жасадини туяга ортадилар. Қачонки туя ҳозирги Қирғил мазор ўрнига келиб чўккач, шу ерга дафн этадилар. Қирғил ота мазори деб аталишига қуйидагича мисоллар мавжуд: Кунлардан бир куни Ҳазрат Убайдулло Хожа Эшон масжидда ваъз айта турган маҳали унинг муридларидан бири келиб. «Ҳазратимнинг ваъзларини эшитишга кечикибман», дея ташқарида киришга журъат қилмай турган пайт унинг ҳолати Убайдулло Хожа Эшонга маълум бўлиб: «Қирғил сўфи», дея хитоб қилади. Масжиддагилар Ҳазрат бу сўзларни кимга айтди экан деб таажжубга тушганларида эшик очилиб, бояги сўфи кириб келади. Шу тарзда Убайдулло Хожа Эшонни «Қирғил ота» деб аташган экан.¹

¹ Дала тадқиқотлари. 2005 йил Фарғона вилояти, Марғилон шаҳри, Қирғил маҳалласи..

Яна бир ривоятда келтирилишича, Фарғона водийси худудига қалмоқлар босқин қилиб, ҳозирги Қирғули худудига етиб келганларида бундай даҳшатли балони даф қилишни халқ Ҳазрат Убайдулло Хожа Эшондан илтимос қилади. «Авлиёлар Худомас лекин Худодан жудомас», деганларидек Ҳазрат Убайдулло Хожа Эшон эрта тонгда Худодан юртга келган балони тезроқ даф қилишни сўраб: «Худойим, бу душманни ўзинг қайтар! Илойо битта қолмай қирилиб кетсин», дея дуо қилгач, душман ўз-ўзидан қирилиб кетган экан. Шундан сўнг кейинчалик бу ном Қирғил ёхуд Қирғули деб юритилган.¹

ПОДШОҲХОН ТЎРА ЗИЁРАТГОҲИ

Подшоҳхон тўра мазори Марғилон шаҳри Жўраҳон Султонов маҳалласида жойлашган. Ушбу зиёратгоҳга Саййид Абдуллахоннинг набираси XIX асрнинг биринчи ярмида яшаб Саййид Подшоҳхон тўра дафн этилган. Ул зотнинг ким бўлганликлари «Равзат ул ансоб» асарида баён этилганлиги боис мазкур асардан қуйидаги маълумотларни келтириб ўтамиз:

«Бу Маргинон шаҳрида бир авлоди Ҳазрат Махдуми Аъзам бор эрдилар. Номи шарифларини Ҳазрат Подшоҳхон тўра дер эрдилар. Бисёр улуг эрдилар, аларнинг овозалари мағрибдан машриққа кетган эрди. Жиловларида подшоҳлар югуриб юрар эрди ва ҳок пойларини топқон одамлар кўзларига тўтиё қилур эрдилар ва суҳбатларини тобқон одамлар Мажнун каби маст бўлур эрдилар ва мурид мухлисларининг ҳад ҳисоби йўқ эрди ва неча минг халафолари камолот ҳосил қилгон эрдилар.

¹ Абдулаҳатов Н. «Қирғил ота». Фарғона. «Устоз» №5. 2003.

Аларнинг авсофлари оламга машҳур ва шариат ишида устувор ва тариқатда беназир эрдилар. Аларни мадҳ, сифатларини ҳаддин ташқари ва ададдин ва хориқ одат ва кароматларини баён қилиб то қиёматгача туганмас.

Бинобарин, шамма аҳволот ва камолот ва хориқ одатлари баён қилинди. Токи мурид-мухлис эътиқод бирла руҳ нур футуҳларидин мадад ва шафоат тиласа, Худойи таоло ҳар мурод ва мақсудига ато қилгай.

Ул Султони миллат Мустафо ва ул Бурҳон ҳужжат набави ва ул меваи боғи Имом Али Мусо Ризо ва ул жигаршаи анбиё, Қутби вақт ва Ғавси замон ҳазрат Подшоҳхон тўра соҳиби сиддиқ ва соҳиби ҳиммат ва каромат ва риёзат бирла машҳур эрдилар ва Масиҳонафас эрдилар. Агар тавсифларини баён қилсам, адо бўлмагусидир. Имо ва ишорат талаффуз ва ибодат илмида комил, яъни илми ҳол ва илми қол ҳар икки илмда комил эрдилар.

Ҳамма машойихларнинг пешвоси ва йўл бошлагучиси эрдилар. Шариат ва тариқат ишида ҳамма ул зотга иқтидо қилур эрдилар ва ҳамма аҳли завқнинг ва аҳли ишқнинг пешрави ва жумла обидларнинг болонишини ва зоҳидларнинг соҳиб икромидурлар.

Каромат ва хориқ одатлари офтобидин равшун ҳаддин афзун ва ададдин тошқаридур ва подшоҳлар ва амирлар остоналарида бош қўюб қуллигларини бажо келтируб, бандалик зоҳир қилур эрдилар ва берухсат ҳаракат қилмас эрдилар ва агар киши ранжур бўлса ва ё ҳар наво дардга гирифтор бўлсаки, давоси бўлмаса, мисли қулунж ва шал бўлса ва боргоҳ олийларига ихлос эътиқод бирла бош урса ва арз ҳолини айтиб йигласа, шифо топар эрди. Дарҳол оёғқа миниб уйига юруб борур эрди.»

Саййид Подшоҳхон тўра 1855 йили 82 ёшида оламдан ўтган. Нақд қилишларича, унинг жанозасига беҳисоб киши йиғилиб, ул зот оламдан ўтган кунин бутун Марғилон аҳли мотамда қолган экан.

ҒАВСУЛ АЪЗАМ АВЛОДЛАРИНИНГ ЗИЁРАТГОҲИ

Марғилон шаҳрининг Узун ҳовуз маҳалласида Абдулқодир Ғилоний авлоди Ҳожи Бузрукхон ота ўз оиласи, ўғил-қизлари билан истиқомат қилади. Уларнинг катта бобоси Саид Муҳаммад Амин Эшони Бағдодийнинг қабри хонадон ҳовлисида жойлашган. Бу ерга шаҳар аҳли ва қўшни қишлоқ одамлари зиёрат учун келиб турадилар. Маълумотларга қўра, Қўқон хонлиги даврида Марғилон ҳокимлари Саид Муҳаммад Амин тўранинг муридлари бўлганлар. Улар ўз маънавий раҳнамоларининг доно маслаҳати билан эл-юртни бошқарганлар. Ул зот 110 ёшида вафот этган. Бу авлод вакиллари 1759 йилги воқеалардан сўнг Марғилонга лашкардан қочиб келиб, ўрнашиб қолганлар. Қўқон хонлари уларга ҳар томонлама ёрдам берган.

Ғавсул Аъзам авлодлари зиёратгоҳи

Айтишларича, Саййид Муҳаммад Амин тўранинг ўғли Ҳасанхонтўра нафаси ўткир, дуоси мустажаб, дардмаңларни даволовчи ҳаким, мўмин-мусулмонларнинг маслаҳатгўйи бўлганлар. Ривоят қилишларича, Ҳасанхонтўра ўта катта

жуссали, от минганда катта от зўрға кўтарадиган одам бўлган экан. Узун Ҳовуз бўйида, дов-дарахтлар со-ясида бевабечора, касал одамлар ундан шифо талабида ҳар жума куни кутиб ўтирар экан. У от устида туриб узун қамчисини одамларга теккизиб ўтиб кетар экан, яра-чақали касал одамлар тузалиб кетаркан, Кексалик пайтларида, ҳаддан ташқари семириб кетиб, бундан хафа бўлиб кўп йиғлар эканлар. Шаҳарда қандайдир касаллик тарқалиб, одамлар кўп вафот эта бошлабди. Шунда кимдир бу балони даф этиш учун саидзодалардан кимдир балогардон бўлиши керак, дебди.

Ҳасанхожа бу гапни эшитиб, келгуси жума менинг таъзиямга келаверинглар деб хабар тарқатибди. Келар жумага одамлар уни дафн этиш учун келишибди. Бун билган Ҳасанхожа "Аллоҳу акбар" деб жон берибди. Ҳасанхожа "Менинг семиришим нимага экан, гўрдаги қуртлар ризқи учунми?" деб йиғлар экан. Аммо Аллоҳнинг қудрати билан бу семизликда бошқа хислат бор экан. Жанозаларини одамлар тўлқини қабрга олиб кетаётганда бир ҳушбўй ифор тарқалиб, бутун шаҳарни муаттар қилган экан. Ҳатто гўдак болалар бу ҳиддан маст бўлиб, икки кунлаб ухлаган экан.¹

ХОЖАМ ПОДШОҲ (ОФОҚХОЖА) ЗИЁРАТГОҲИ

Хожам Подшоҳ (Офоқхожа) қадамжойи Марғилон шаҳри Ёйилма қишлоғида жойлашган. Зиёратгоҳ XIX аср Фарғона меъморчилигининг анъаналарига асосан қурилган. Аҳоли орасида ушбу қадамжойни Офоқхожа номи билан

¹ Икромиддин Останакул Фарғоналик валийлар. Кўрсатилган асар. 87-88 – б.

боғласаларда, бироқ зиёратгоҳ асида унинг ўғиларидан бири XVIII асрнинг бошларида яшаб ўтган Хожа Ҳасан номи билан боғлиқдир. Зеро Хожа Ҳасан ёзма манбаларда Ғози Подшоҳ ва Подшоҳ Хожам номи билан тилга олинади. Қолаверса, унинг бир мунча вақт Марғилонда яшаб ўтганлиги ҳақида насабнома ва тазкираларда ҳам маълумотлар келтирилган.¹

Жумладан, XIX асрнинг ўрталари ва XX асрнинг бошларида Чимён қишлоғида яшаб ижод қилган Хувайдонинг чевараси Фаҳриддин Хокийнинг бизгача етиб келган ноёб қўлёзма девонига киритилган «Насабномаи Хувайдо қуддуса сирриҳул азиз» номли асарида Хожам Подшоҳ ҳақида ҳам маълумотлар мавжуд. Ушбу насабномага кўра, Эрназарнинг ўғли Ғойибназар Аллоҳнинг садоқатли ошиғи, дин аҳллари орасида художўй кишилардан бўлганлиги учун тариқат йўлига кириб ўзи учун пир муршидни излаш учун Чин мамлакатига Офоқхожа ҳузурига йўл олади. Ғойибназар Офоқхожа ҳузурига ўттиз йил хизмат қилиб ундан Фарғонага қайтишга ижозат сўрайди. У Фарғонага қайтгач, Офоқхожанинг ўғиллари Хожа Ҳасан Муҳйиддинни Марғилон шаҳридан топадилар. Ўша вақтларда Хожа Ҳасан эл орасида Хожам Подшоҳ номи билан эъзозланар эди:

*Ҳазрати Офоқни даргоҳида
Ўттуз йил хизмат қилиб тоғиб яқин.
Пирдин руҳсат, ижозатлар тоғиб,
Кедилар Фарғона юртига қарин.*

¹ Kawahara Yayoi. Tadhkira of Khwaja Hasan Sahibqiran: Study on private manuscript in Ferghana Valley// Journal ASIAN and AFRICAN studies. No. 71. 2006. 224.

*Ҳазратим ўғли Хожам Подшоҳ эди,
Отлари Хожа Ҳасандур Муҳйиддин.
Марғилондин топтилар ул зотни,
Қисса қилди аввалину охирын.¹*

Маълумки Офоқхожанинг Абдусамадхожа, Маҳди хожа, Яҳё хожа, Ҳасан хожа, Қилич Бурҳониддин хожа исмли ўғилари бўлган.² Ул зотнинг шу беш ўғли ичида Ҳасан хожа билан боғлиқ бир нечта тазкиралар мавжуд.³ Шундай тазкиралардан бири Олтиариқ туманида яшовчи Т. Валиев хонадонида сақланаётган бўлиб, мазкур тазкирида баён этилишича, Хожа Ҳасан Фарғона водийсига бостириб келган қалмоқларга қарши Қува мавзеси атрофида юз берган жангларда иштирок этади ва душманни Фарғона заминидан қувиб чиқаришда маҳаллий аҳолига яқиндан ёрдам беради. Хожа Ҳасан гарчанд Фарғонадан олисда Қоратол қишлоғида (Тожикистон республикаси) вафот этсада, кейинчалик маҳаллий халқ унинг қадамжойлари шарафига Фарғонанинг Марғилон, Аввал, Қува сингари ҳудудларида зиёратгоҳлар барпо этадилар ва бу қадамжойлар аҳолининг сеvimли зиёратгоҳларига айланади.

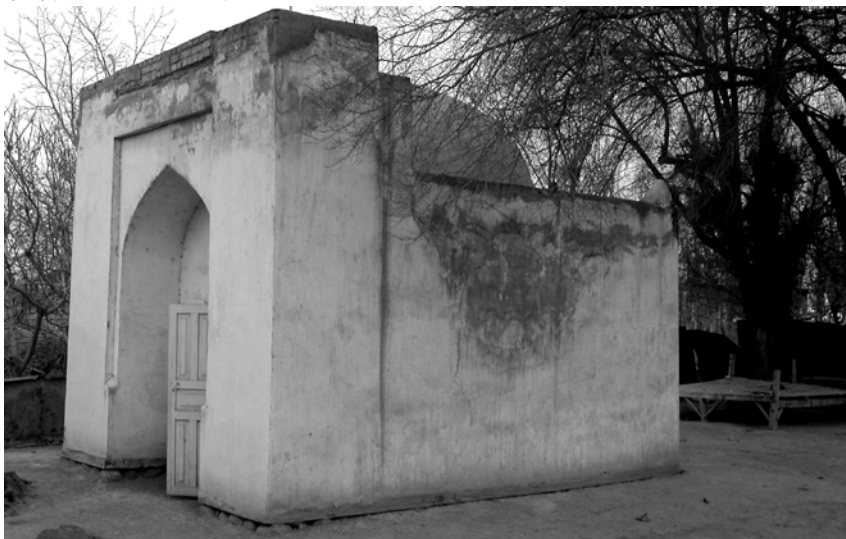
Масалан, Қува тумани ҳудудида Хожа Ҳасан номи билан боғлиқ Хожам Подшоҳ зиёратгоҳини Дукчи Эшон номи билан машҳур бўлган Муҳаммадали Халфа Собир ўғли(1856-1898) тез-тез зиёрат қилиб турганлигини «Манақоби Дукчи Эшон» асарида келтирилган маълумотлар орқали билишимиз мумкин:

¹ Ушбу қўлёзма Чимён қишлоғидаги Муборакхон Жалолиддин Махсум қизининг қўлида сақланмоқда.

² Жалилов О. Офоқ Хўжа// Мулоқот. Т., 1993. № 5-6. 58-б.

³ Каваҳара Я. Офоқ хожанинг ўғли Хожа Ҳасан шажараси ҳақида// Шарқшунослик. № 12- Т., 2004. 98-103 б.

«Нақл қиладиларки, пириமிழни Мулло Аҳмад Али сўфи дегон сўфийлари бор эрди. Кеча-кундуз хизматларида қойим эрди. Мазкур сўфий айдики, бир кунни Хастии пириமிழ билан Қувага Хожам Подшоҳнинг қадам жойларига зиёратга бордик. Эрта билан ҳалқани ичида тика туриб яна ўлтурдилар. Баъд аз ҳалқа беодобона сўрадимки, тақсир сабаб нима туруб кетиб, яна ўлтурдилар? Хастии пириமிழ илтифот қилиб айтиларки, мақбарадин икки азиз чиқиб келдилар. Туруб мўсофаҳа(қўл бериб кўришиши- Н.А.) қилишдик. Қарасамки, ҳалқада туруб эканман яна ўлтурдим. Мазкур азизлар боз ҳалқада арз қилдиларки, бир мард йўқки, дошқозон осиб худойи қилиб дуойи такбир қилиб турса ҳақимизга дедилар. Акнун бир ошқона солиб анга дошқозон қуруб Қувадаги сўфийларни Хатми Хожага буюрсак, Худо хоҳласа бу зот Шариф азизларни ҳақларига дуойи такбир қилиб турса бўлур экан дедилар».¹

Хожам Подшоҳ (Офоқхожа) зиёратгоҳи.

¹ Манакиб-и Дукчи Ишан. (Аноним жития Дукчи Ишана – преводителя Андижанского восстания 1898 года). Т-Берн-Алматы. 2004. С. 284.

Хожам Подшоҳнинг Офоқхожани ўғли эканлиги туфайли у билан боғлиқ зиёратгоҳлар вақтлар ўтиши билан Офоқхожамга нисбат бериб келинган. Шу сабабдан мазкур зиёратгоҳларни Хожам Подшоҳ билан эмас, балки айнан Офоқхожа билан боғлашда ўзига хос бир анъанага айланган эди.

Марғилон шаҳридаги Хожам Подшоҳ зиёратгоҳида узоқ вақтга шайхлик қилиб келган Қумрихон Қобилонинг айтишича, Офоқхожа ҳазратлари Марғилонга келган вақтлари шу маҳаллага бир мунча вақт тўхтаб ўтган экан. Маҳалла аҳли Офоқхожани қўлларида мурғ ва нон билан иззат икром билан кутиб олишганликлари учун шаҳарни Мурғинон деб атаган эканлар. Маҳалла ёнидан оқиб ўтувчи сой ёйилиб оққанлиги учун ундан ўтиш мушкул экан. Офоқхожа ҳазратлари сойга қараб «Бундан кейин ёйилмай оққин» дегач, сой ёйилмай оқа бошлабди ва маҳаллани «Ёйилма» деб атай бошлабдилар. Умуман олганда Фарғона водийсида Офоқхожа ҳазратлари билан боғлиқ зиёратгоҳлар оз эмас.

Тадқиқотларимиз шуни кўрсатдики, маҳаллий халқ орасида Офоқхожани исломни дастлабки даврларида яшаб ўтган деган қарашлар мавжуд бўлган. Масалан, Фарғона тумани Аввал қишлоғидаги булоқларнинг пайдо бўлиши тўғрисидаги ривоятлардан бирини олайлик. Ривоятларга кўра, муғлар замонида аҳолини ислом динига киритиш учун Офоқхожа ҳазратлари ўз муридлари билан ҳозирги Марғилонга келса, одамлар сувсизликдан кўп азоб чекмоқда эканлар. Офоқхожа ҳазратлари уларни сувсизликдан халос қилиш учун, сув излаб, Аввал қишлоғига келибди. Кўрсаларки, Аввалда булоқлар кўзини оча олмаётган эмиш. Шунда у «Чиқ жонивор» деб ҳассасини ерга урган экан булоқлардан сув чиқа бошлабди. Шу булоқларни суви бир ариқ бўлиб, Марғилон тарафга оқибди. Унинг бу

мўъжизасини кўрган аҳоли ўша заҳоти исломни қабул қилиб, мусулмон бўлибдилар. Ушбу ривоятни дастлаб эшитган вақтимиз уни ёзиб олиш ҳам биз учун эриш туюлди. Бироқ фарғоналиклар орасида, шу жумладан, марғилонликларни ўтмишда Офоқхожага бўлган эҳтиромлари нақадар юксак бўлганлигини назарда тутсак, мазкур ривоятни ўзи ҳам жуда қизиқ эканлигини кўрсатади.

Фикримизнинг исботи тариқасида Муҳаммад Азиз Марғилонийнинг куйидаги сўзларини келтириб ўтсак: «*Бу китобни тасниф қилгувчи камина дуогўй, асли Марғилон боласи бўлурман. Мани отам ва етти боболарим асли марғиноний асл бўлар эканлар. Ҳазрати Офоқимга ҳаммалари муриди мухлис келган...*»¹

Шу ўринда Омонбек Жалиловнинг «Шарқий Туркистон хожаларидан Маҳдуми Аъзам авлодлари шажараси» мақоласидаги куйидаги маълумотларни келтириб ўтамыз.

«*Офоқ хожанинг асл оти Ҳидоятулло хожа бўлиб, у хожа Калон-Хожа Муҳаммад Эминнинг набираси, яъни Хожа Муҳаммад Юсуф (Мозори Файз)нинг ўғлидир. Хожа Муҳаммад Юсуф отаси Хожа Муҳаммад Эминни Самарқаднинг Даҳбед қишлоғига дафн қилгандан сўнг, Шарқий Туркистоннинг Қумул шаҳрига келиб яшайди. Шунда Қашқар Сайидларидан Сайид Алоуддин авлодларидан Мир Сайид Жалилнинг қизи Зулайҳо бегимга уйланади. 1625 йили Қумулда хожа Ҳидоятулло туғилди. Ёркенд хони Абдуллахон (1638-1668) даврида, яъни 1638 йилда улар Қашқарга кўчиб келишади. Хон унга Башқарамни ҳадя этган. Йўлбарсхон (1678-1670) ва Қашқар аҳолиси унга мурид бўлган. Тахминан 1640 йилларда отаси вафот этганида уни муриди Ёрмуҳаммад назир қилиб берган Қашқардаги Ёғду деган жойга дафн этишади. Офоқ хожа отасини ишини давом эттириб, кўп ерларни кезиб тасаввуфни ёйди, мурид ва мухлислар йигди. Муридларнинг жуда*

¹ Муҳаммад Азиз Марғилоний. Тарихи Азизий.- Т.: Маънавият, 1999. 75-б.

кўплигидан Офоқ хожа яъни уфқлар, дунё қутби, олам хожаси, ягона авлиё маъноларини ифодаловчи лақаблар беришган. Офоқ хожа 1694 йили 63 ёшида вафот этади. Уни Қашқарнинг Ёғду деган ерига қурдирган «Офоқ алайҳи» мақбарасига дафн этишади». ¹

Шуни айтиб ўтиш керакки, аҳолини Ғавсул Аъзам ва Офоқхожа ҳазратларига бўлган юксак эҳтироми Марғилон аҳли орасида бу икки улуғ зотни яқин қариндошликлари тўғрисидаги ривоятларни ҳам пайдо бўлишига замин яратган бўлса керак. Гарчанд Абдулқодир Ғилоний ва Ҳидоятullo хожа яшаган даврларнинг фарқи бир неча юз йиллардан иборат бўлса-да, маҳаллий халқ орасида Ғавсул аъзамнинг фарзанди Офоқхожа деган қарашлар ҳам мавжуд бўлган.

Албатта бу ривоятларнинг аксарияти тарихий ҳақиқатдан йироқ бўлиб, у халқ оғзаки ижодининг бадиий маҳсулидир. Шундай бўлса-да, муқаддас зиёратгоҳлар билан боғлиқ ҳар бир афсона ва ривоятларни тинглар эканмиз, унда халқимизнинг асрлар давомида буюк зотлари тўғрисида сақлаб келаётган хотиралари ўз ифодасини топганлигига амин бўламиз. Зеро тарих асосида ҳам халқ хотираси ётади. Донишмандлар айтганидек, одамнинг одамлигини кўрсатувчи ягона бисот хотирадир. Хотира эса вақтни енгувчи, ўлимни тан олмовчи куч. Хотира вақтнинг барбод этувчи кучига бас келадиган ёлғиз воситадир. Хотира бор экан, ўтмиш бугун билан ҳамнафас бўлади ва бу ҳамдамлик натижаси ўлароқ келажакнинг ҳали унча аниқ бўлмаса-да, бўртиб чиқаётган хира қиёфаси кўрина бошлайди. ²

¹ Жалилов О. Шарқий Туркистон хожаларидан Маҳдуми Аъзам шажараси// Турон тарихи. Т.,1994. 11-б.

² Хуршид Даврон. Самарқанд ҳаёли.- Т.: Камалак, 1991. 48-б.

САҲОБАЛАР ВА ТОБЕЪИНЛАР НОМИ БИЛАН БОҒЛИҚ ҚАДАМЖОЛАР

Маълумки, Муҳаммад (с.а.в.)нинг сафдошлари у зот билан мулоқотда бўлган ёхуд ғазотларида қатнашган кишилар Саҳобалар (тарафдорлар)деб аталган. Кейинчалик Муҳаммад (с.а.в.)ни лоақал бир маротаба, гарчи гўдаклик чоғида бўлса ҳам кўрган барча кишилар Саҳобалар деб атала бошланган. Саҳобалар Арабистондан ташқаридаги ўлкаларни фатҳ этишга киришган илк мусулмон кўшинининг ўзагини ва энг собит қадам, қатъиятли қисмини ташкил этган. Саҳобаларнинг олий қатлами муҳожирлар ва ансорлардан иборат бўлган. Улар дастлабки ҳалифаларни сайлашга таъсир кўрсатганлар, уларни ноиблик ва олий даражадаги лашкарбошилиқ мансабига тайёрлашган. Саҳоба эркакларнинг умумий миқдори ҳалифа Умар(634-644) даврида 10 минг кишини ташкил этган. ¹

Саҳобалардан кейин уларнинг ишини давом эттирган илоҳиётчилар қатлами тобеъин (қарам, издош)лар деб аталган бўлиб ундан кейинги даврдаги илоҳиётчилар тобеъинларнинг тобеъинлари яъни табъаа тобеъин деб аталган. Саҳоба ва тобеъинларга бўлган ҳурмат ва кейинчалик уларнинг қабрларини эъзозлашга ва уларнинг фазилатлари ҳақида асарлар пайдо бўлишига олиб келди.

Фарғона водийсидаги ислом динининг дастлабки вақтдаги жангчилари номи билан боғлиқ қадамжолар ўрта асрлардаёқ халқ томонидан зиёратгоҳ сифатида муқаддаслаштирилган. Буларнинг аксарияти Муҳаммад пайғамбар (с.а.в.)нинг асҳоблари мусулмон дунёсидаги машҳур зотлар Саъд ибн Абу Ваққос, Абдуллоҳ Ансорий,

¹ Ислом энциклопедия. Кўрсатилган асар. 210-б.

Абдурахмон ибн Афв, Аккоша, Маъоз ибн Жабал, ҳазрати Билол, Увайс Қараний сингари саҳобалар номи билан боғлиқ зиёратгоҳларни киритиш мумкин.¹ Гарчанд уларнинг, Фарғонада бўлганликлари тарихий ҳақиқатга тўғри келмасда, бироқ ислом тарғиботчилари дастлабки вақтларда бу зотларнинг номларидан маҳаллий илоҳларга қарши курашда кенг фойдаланганлар. Оқибатда, исломдан олдинги муқаддас жойлар ўрнида мусулмон авлиёлари билан боғлиқ мазорлар пайдо бўлган. Бундан кўринадикки, азиз-авлиёлар ардоғланишининг тарихий илдизларида икки манбадан, дин тарихининг икки босқичи – аجدодлар култи ҳамда Ўрта Осиё цивилизацияси шароитида юзага келган маҳаллий културлардан келиб, чиқади.²

Биргина мисол кўҳна Қува шаҳристонида XX аср бошларига қадар Билол ота мазори бўлган.³ Бу мазор айнан араблар истилоси даврида бузиб ташланган кўҳандиз, яъни арки- аълонинг ўрнида жойлашган эди. Аркнинг бузиб ташланганлиги ҳақида X асрда яшаб ўтган араб сайёҳларининг асарларида ҳам маълумотлар учрайди. ⁴ Бироқ бу муҳими эмас. 1963 йили кўҳандизда археологик қазишмаларни олиб борган В.А. Булатова бу ерда IX-XI асрларга мансуб қабрларни аниқлаган эди.⁵

¹ Абдулахатов Н. Кўҳна Қува зиёратгоҳлари// Қува (Қубо) асрлар нигоҳида.Кўрсатилган асар 97-б.

² Снесарев Г. П. Реликты домусульманских верваний и обрядов узбеков Хорезма.- М., 1969. С. 279.

³ Абдулахатов Н. Фарғона зиёратгоҳлари// «Буюк ипак йўли ва Фарғона водийси» мавзусидаги Республика илмий амалий анжумани материаллари. Т. 2004. 54-б.

⁴ Бетгер Е. К. Извлечение из книги «Пути и страны» Абу-л-Касыма Ибн – Хаукаля// Труды САГУ. Т.1957 №4. С.13.

⁵ Булатова В. А. Некрополь X-XI вв. В Куве//История материальной культуры Узбекистана. Выпуск. 6.- Т.: Наука, 1965. С 67.

Энциклопедист олим Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Жарир ат-Табарий (839-923 й.й.) ўзининг «Тарих ар-русул ва – ал-мулук» китобида Қубо (Қува) шаҳри атрофларида араблар билан қуваликлар ўртасида бўлиб, ўтган жанглар ҳақида маълумот беради.¹ Демак, бу қабрлар аҳоли ўртасида қадимга даврларда мусулмонлар ва ғайридинлар ўртасидаги жангда ўлдирилган шаҳидлар қабри деган қарашларни келтириб чиқарган ва бу ўз навбатида бу ерда кейинги даврларда муқаддас мазорнинг кўтарилиши учун асос бўлиб, хизмат қилган кўринади.

Наманган вилоятига чегарадош қўшни Қирғизистоннинг Жалолобод вилояти Олабуқа туманига қарашли Сафед Булон қишлоғидаги саҳоба ва тобеъинлар билан боғлиқ зиёратгоҳларни олайлик. Бу ерда Фарғона водийсига исломни ёйишда шаҳид бўлган 2700 нафар саҳоба ва тобеъилар дафн этилганлиги тўғрисидаги илк маълумотлар XIII аср охири – XIV аср бошларида яшаган Жамол Қаршийнинг «Мулҳақот ас-суроҳ» («Ас-суроҳга илова») асарида тилга оланади:

«Нақл қилишларича, Исбид Булон кофирлар билан ғазот қилиб шаҳид бўлган 2700 саҳоба ва тобеъинларнинг жойидир. Амир ал мўминин Усмон ибн Аффон розияллоҳу анҳу уларни юборган эди ва Муҳаммад ибн Жарир уларга раислик қилиб барчаси бирга шаҳид бўлдилар.»² Академик В. В. Бартольд ўзининг «Мўғуллар даврида Туркистон» асарида бу ҳақда шундай маълумот келтиради: «Фарғона ёлғиз IX асрда мусулмонлар тарафидан истило этилган бўлса ҳам, Фарғонадаги Аййуб пайғамбар қабри маълум эди. Сафед деган ўрунда 2700 асҳоб ва тобеъинларнинг қабрлари

¹ История атТабари.- Т.:Фан, 1987. С. 269.

² Дьяконов М. М. Несколько надписей на кайраках из Киргизии// эпиграфика Востока. - М., 1948. С. 14.

борлиги ривоят этиладир. Улар ҳалифа Усмон замонида Мухаммад ибн Жарир раислиги остида бунда юборилган бўлиб, ҳаммаси ҳам кофирлар билан урушда ўлганлар. Косонсой водийсида Сафед буланд исми билан бу ўрин ҳозир ҳам бор.¹

XIX асрнинг иккинчи ярмида rassom Шербина-Крамаренко бу ерда маҳаллий халқ оғзидан Жамол Қарший томонидан нақл этилган ривоятларга тўғри кела турган ҳикоялар эшитган.² У Сафед Булон ёдгорлигини ва унда зиёратчиларнинг кўплигидан таажжубга тушган эди. Шербина-Крамаренко ўша вақтдаёқ мазкур ёдгорлик тўғрисида кўрган ва эшитганларини 1896 йили «Зодчий» номли журналда чоп этириб Сафед Булон тўғрисидага қуйидаги ривоятни келтиради:

«Бундан 710 йил олдин Маккадан Мухаммад пайгамбарнинг авлоди Мухаммаднинг икки қизини олган Усмон Зуннараининг ўғли Шоҳ Жарир келган эди. Исломни ёйа туриб Шоҳ Жарир аторофига кўнлаб маслакдошларини йиққан вақт исломни тарқалишига қарши бўлган қандайдир Карвон ас Оқшит ўз қўшини билан Мухаммад пайгамбар издошларига ҳужум қилиб, 2700 одамни бошинини танасидан жудо қилган. Шоҳ Жарир эса ортига Маккага қочишга мўяссар бўлади.

Барча ўлдирилганларни битта чуқурга кўмадилар. Жазоланишдан қўрққанлари учун ҳеч ким улар учун йигламайдилар. Бироқ Булон исмли қора аёл душмандан қўрқмай Мухаммад дини учун шаҳид бўлганлар ҳақиқага йиглаб дуолар ўқийди. Душманлар уни ўшламоқчи бўладилар ва қачонки унга яқинлашганларида қора аёлнинг танаси бирдан оққа айланади. Бунга кўрганлар ҳайратга тушишади. Халқ ўша аёлни авлиёлардан деб билиб форчасига «Сафид Булон», яъни «оқ аёл» деб атаганлар. Шунда кейинчалик қишлоқ пайдо бўлган ва ўша авлиё аёлнинг шарафига «Сафид Булон» деб атаганлар. Ўша воқеадан кейин орадан 40 йил ўтгач, бу ерга Шоҳ Жарирнинг ўғли

¹ Бартольд В. В. Мўғуллар даврида Туркистон. Самарқанд. 1931. 110-б.

– Шоҳ Фазл келиб ислом динини ёйган ва 15 йил шу ерда яшаган ва унга атаб 600 йил олдин мазор қурганлар»¹.

ХҲЖА МАЪОЗ ЗИЁРАТГОҲИ

Хўжа Маъоз ибн Жабал зиёратгоҳи Марғилон шаҳри Ёйилма маҳалласида жойлашган. Хўжа Маъоз мазорини маҳаллий халқ Муҳаммад пайғамбар (с.а.в.)нинг Маъоз ибн Жабал исми фақиҳ ва ровий саҳобаларидан бири билан боғлиқ деб қарашади.²

Тарихдан маълумки, Маъоз ибн Жабал тўлиқ исми Абу Абдураҳмон ал-Ансорий ал-Хазражий ал-Жашмий (640 йили вафот этган) гарчанд Мовароуннаҳрга келмаган бўлса-да, бироқ унинг номи билан боғлиқ зиёратгоҳлар нафақат Фарғона заминида балки Хоразмда ҳам мавжуд бўлган.³ Марғилондаги унинг номи билан аталувчи зиёратгоҳ халқ орасида Хўжа Мағиз, Ҳасти Маъоз мазори деб ҳам аталади.⁴ Санкт Петербургдаги Салтыков-Щедрин номли кутубхонасининг шарқ кўлёмалари бўлимида Хўжа Маъоз зиёратгоҳига доир бир қанча ҳужжатлар сақланган бўлиб, уларда мазор номи Ҳазрат Маъоз ибн Жабал дея тилга олинади.⁵

¹ Бернштам А. Н. Архитектурные памятники Киргизии. – М., 1950. С.94.

² Абдулаҳатов Н, Ҳошимов Б. Мўйи Муборак. Кўрсатилган асар. 88-б

³ Раҳмонов А. Юсупов С. Хоразмда муқаддас жойлар ва уларнинг вужудга келиш сирлари.- Т., 1963. 14-б.

⁴ Абдулаҳатов Н. Фарғона зиёратгоҳлари//«Буюк ипак йўли ва Фарғона водийси» мавзусидаги Республика илмий амалий анжумани материаллари. Кўрсатилган асар. 54-б.

⁵ Троицкая А. Л. Каталог архива Кокандских ханов XIX века. – М.: Наука, 1968. С.528.

Хўжа Маъоз зиёратгоҳининг XIX аср охиридаги кўриниши.

«Насабномайи турки» деб аталувчи қўлёзмада эса Марғилон ва унинг атрофидаги Маъоз ибн Жабал, Носиршоҳ, Порсиншоҳ мазорларининг тарихи билан боғлиқ маълумотлар учрайди. Мазкур қўлёзма «Насабномайи Мавлоно Сайфиддин Ўрунг Қўйлоқий» деб ҳам аталиб унда айтилишича, қўлёзма хижрий 690 (мелодий 1291) йилда

араб тилидан турк тилига Аҳмад Яссавийнинг жияни Мавлоно Сайфиддин Ўрунг Қўйлоқий томонидан ўтирилган. Мазкур насабномада келтирилишича, Ҳазрат Алининг Биби Ханифадан туғилган ўғли Муҳаммад Ҳанафийанинг (700 йилда вафот этган) фарзандлари Шох Абдурахмон, Шох Мансур ва Ҳазрат Порсиншоҳ саҳобалар ва тобеъин ҳамда табаъа-тобеъинлар билан биргаликда Мовароуннаҳр халқини исломга киргизиш учун келганлар ва уларнинг қўшини тўрт қисмга бўлиниб кетади. Шох Мансур, Ҳазрат Порсиншоҳ ҳамда Абдуллоҳ ибн Маъоз Жабал Хисор, Қоратегин, Мастчо, Марғион ва Ўш аҳлини ислом динига киргизадилар ва уларнинг учаласи шу ерда шаҳодатликка эришадилар. Жумладан мазкур «Насабномайи Туркий»да Абдуллоҳ ибн Маъоз Жабал Марғилон атрофидаги чўлда шаҳид бўлиб, шу ерга дафн этилганлиги ҳақида маълумотлар мавжуд.¹ Демак Хўжа Маъоз зиёратгоҳи аслида саҳоба Маъоз ибн Жабал билан эмас, балки унинг ўғли Абдуллоҳ ибн Маъоз Жабал номи билан боғлиқ бўлган. Бироқ маҳаллий аҳоли орасидаги саҳобалар тўғрисидаги ривоятлар туфайли зиёратгоҳ номи Маъоз ибн Жабал дея аталиб келинганлиги боис вақтлар ўтиши билан шу ном билан халқ орасида машҳур бўлиб кетган.

Хўжа Маъоз зиёратгоҳини Марғилон шаҳрида улуг зиёратгоҳ сифатида машҳур бўлганлиги боис сеvimли ёзувчимиз Абдулла Қодирий ўзининг «Ўтган кунлар» романида ҳақида қуйидагича таърифлаб ўтган эди: «*Бир неча юз йиллардан бери яшаб, фавқулодда зўрайиб кетган «Хўжа Маъоз» мазорининг чакалаги бу қоронғуликка бир манба каби эди*». Сеvimли ёзувчимиз ушбу зиёратгоҳни чиндан манбаага

¹ Муминов А. К. Кокандская версия исламизации Туркестана// Подвижни-ки ислама. – М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2003. С. 136.

қиёслаш билан унинг Марғилон аҳли орасида нақадар мўътабар эканлигини кўрсатиб берган эди. Зеро Абдулла Қодирий Марғилонда бўлган кезлари Хўжа Маъоз мазорини зиёрат қилар экан, бу ерга умид билан келаётган зиёратчилар билан суҳбат қурган ва уларнинг ушбу мазор тўғрисидаги фикрларига ўз диққат-эътиборини қаратган эди.

Хўжа Маъоз мазоридаги чиллахона. XX асрнинг бошларидаги фотосурат.

Дарҳақиқат, биз сўз юритмоқчи бўлган зиёратгоҳ аҳоли учун руҳий манба бўлиб хизмат қилганлигини тарихий манбалар ҳам тасдиқлайди. Зеро, тарихда Хўжа Маъоз мозори Марғилон халқининг бошига оғир мусибатлар тушган вақтда бало ва офатлардан сақловчи муқаддас жой сифатида машхур бўлган эди. Муҳаммад Азиз Марғилонийнинг келтирган маълумотларига кўра, 1862 йили Марғилон шаҳрида Худоёрхон томонидан юборилган элчи Мирзо Аҳмад Қушбегига қарши халқ исён кўтариб, Хўжа Маъоз зиёратгоҳида мудофаа учун истехкомлар барпо этилади ва ҳатто бу ердаги иморатлар устига замбараклар ўрнатилади.¹ Бу фақат биргина мисол холос. Ҳолбуки, Хўжа Маъоз зиёратгоҳи билан боғлиқ шу сингари воқеалар тарихда кўп мартаба содир бўлган. Шу сабабдан ҳам юрт бошига фалокат келган вақт уни даф қилиш масаласи айнан шу мозорда Марғилоннинг улуғлари томонидан муҳокама қилинар эди. Жумладан Пўлатхон кўзғолони даврида воқеалар силсиласи ҳам айнан шу мозор билан боғлиқ кечган.²

1954 йили Хўжа Маъоз мозорини кўздан кечирган тадқиқотчи И. Ф. Бородина маҳаллий халқ орасида мозор саккиз аср муқаддам қурилганлиги ҳақидаги ривоятлар мавжудлигини таъкидлаб ўтган. Унга кўра, мозор кейинчалик XX аср бошларида таъмирланган.³

Маълумотларга кўра, Хўжа Маъоз мақбараси XVIII асрнинг биринчи ярмида қурилган бўлиб, мақбара пишиқ гиштдан қурилганлиги сабабли яхши сақланган, айлана

¹ Набиев Р. Н. Из истории Кокандского ханства. Қўрсатилган асар. 65-б.

² Коритов Н. П. Самозванец Пулатхан// Ежегодник Ферганской области. Том I. Г.Новый Маргелань. 1902. С. 37.

³ Бородина И. Ф. Дневник обследования с описанием памятников архитектуры Ферганской долины(жилых домов, квартальных мечети, медресе и мавзолеев) 1954. Ф. №1644.

диаметри 4,4 метр бўлган гумбаз ости қиррадор, юқори қисми ғўласимон асосга ўрнатилган.¹ Дахма сирти тўғри бурчакларга бўлинган ҳамда қуйма ганч тахтачалардан ташкил топган бўртма ислимий нақшлар ишланган. Бино безаклари вақт ўтиши зарар топган, фақат айрим бўлакларигина сақланиб қолган. Хонанинг ичкараси ўзгача ҳал этилган. Ички томони саккиз бурчакли, меҳробий токчали бино ташқи томондан тўғри бурчак билан уйғунлаштирилган.² Қўқон хонлиги даврида хонлик ҳудудидagi муқаддас мазорлар атрофидаги ерлар азиз авлиёларнинг авлодларига вақф қилиб берилиши билан бирга улар хонлар томонидан турли имтиёзлар ва иноятномалар олганлар. Бунга мисол тариқасида Пур Сиддиқ, Подшоҳ Искандар, Хўжа Маъоз, Шоҳ Қутайба, Ҳазрати Ҳабиб Шайх мазорларини кўрсатиш мумкин.³

Биз қуйида Хўжа Маъоз зиёратгоҳи билан боғлиқ Қўқон хонлари томонидан берилган баъзи бир иноятномаларни келтиришни лозим топдик. Шу ўринда мазкур иноятномаларни бизга ҳавола этган таниқли ўлкашунос Яҳёхон Дадабоевга ўз миннатдорчилигимизни билдирамиз.⁴

Аъзуи билаҳи минашшайтонир рожийм.

Бисмиллоҳир роҳмонир роҳийм.

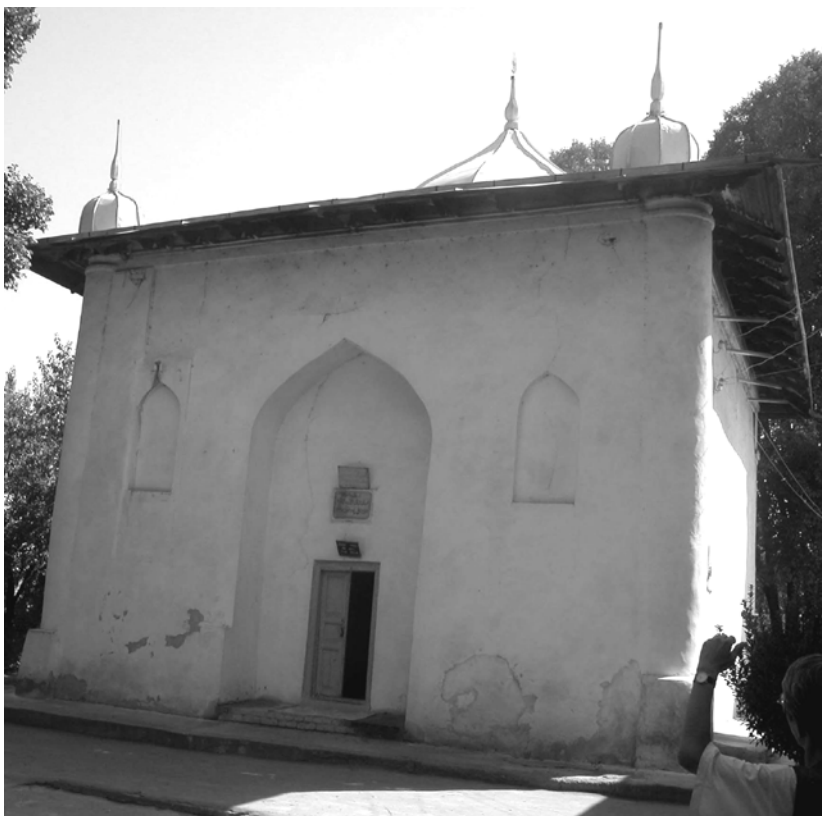
¹ Раҳматиллаев Ҳ, Жаборов М. XVIII-XIX асрларда Марғилонда бунёд этилган тарихий мажмуалар//Марғилон асрлар силсиласида (Республика илмий-амалий семинар материаллари). Кўрсатилган асар. 73-б.

² Азимов И. Фарғона водийсининг архитектура ёдгорликлари. Кўрсатилган асар. 45-б

³ Қаранг: Хўжаев. М. Ер ости тилсимотлари. Кўрсатилган асар. - 18-20 б; ЦГА. Ўзбекистан. Фонд №И-19 Оп.№ 1, Д. № 34739. Л.№ 9; Валидов З. А. Некоторые данные по истории Ферганы XVIII- столетия . Кўрсатилган асар. 73- б..

⁴ Яҳёхон Дадабоевнинг “Хўжа Маъоз тарихи” номли рисоласининг қўлёзма нусхасидан фойдаланилди.

Аллоҳдан бошқа илоҳ йўқ. Муҳаммад Аллоҳнинг расули. Ул зотнинг ўзларига ва оилаларига ҳамда барча пок саҳобаларига ва ҳидоятга эришганларга Аллоҳнинг саломи, дуоси бўлсин!

Хўжа Маъоз зиёратгоҳининг ҳозирги кўриниши

Бул муборак, шарифу латиф иморат учун вақф қилишга улуғ Хўқонд хони Саййид Муҳаммад Умархон (Аллоҳ ТаАллоҳ ул зотнинг мулки ва жонини абадий қилсин) Парвардигорнинг инояти ила амр этмишлар.

Аммо баъд, ҳадялар бахш этувчи ва халқларни ҳимоя этувчи (Парвардигор) ўзининг хос бандаларидан бирига безавол илтифотни раво кўриб, раҳмат ва шафқат этиш эшикларини

очадиган бўлса, унга абадий давлат етиб, улуглигининг этагида завол етмагай.

Ушбу шодон ва бахтли кунларки, тинч омонликнинг боиси, эҳсону Карам манбаи Ҳоқон ул Ҳоқон Саййиду Умархон бин Саййид Норбўтахон Баҳодир жаннатмаконнинг муборак замонларидир, зикр қилинди:

Ҳадялар баҳиш этувчи (Парвардигор)га умид қилиб бул файз-осор «Хожа Маъозу Жабал» мазорлари шаънига пайдарнай дуолар қилиб, Маргилонни Дорул Валий замонидаги хос нурларимиздан бир қанча вақфлар таъйин этилди. Хусусан, Сойи Маргинондин чиқувчи Бўз ариқнинг ҳар икки тарафи бирлан унинг этак томонидаги жами юз йигирма танобли уч қитча марза (экин ер) бирла мазкур ариқни вақф қилдик. Аллоҳ таоллоҳ қиёматда ўзи қабул қилсин. Мазкур ҳудуддаги нарсаларни муайян сарф ҳаражатлари билан бирга Аллоҳ таолонинг розилигини тилаб, садақаи жория сифатида абадий вақф қилиб, шаорий равишда белгиладик. Бу энди сотилмайди, ёки бировга мерос қилиб ҳам берилмайди. Совга ҳам қилинмайди. Шунга шарт қилиндики, мазкур вақф (Аллоҳ уни қиёматгача сақласин, ўз ҳоҳлаган кишисига бериб, ҳоҳлаган кишисидан муайян қилсин) шундай бир махсус тасарруф қилсинки, бошқа биров ундай тасарруф қилолмасин.

Бошқа бир шарт шуки, шу вақфдан ҳосил бўладиган даромад ҳисобига муборак мақбара учун бир ҳофизи каломи раббоний (қори) тайинлансин. Мазкур қори ҳафтанинг пайшанба ва душанба кунлари ушбу табаррук даргоҳда Хўжа Маъозуллоҳнинг руҳи покларига багишлаб Қуръони Карим оятларидан тиловат қилиб турсин, токи ўшал аниқ ва гўзал оятлар шафоат билан бу улугвор манзилни мунаввар айлағай. Шунингдек, ул Ҳазратнинг дунёдан ўтиб кетган яқинларининг руҳи покларига багишлаб ҳам тиловат қилиб турилсин. Бошқа бир шарт шуки, Хўжа Маъозуллоҳ Ҳазратларининг авлодларидан «Хўжа Бузрук» сифатли Хўжа Зикруллоҳ шайх бин Хўжа Раҳматуллоҳнинг

ривоятлари қилиб, ҳар вайҳдан диёнатлик ва андишаликларни билган ҳолда ушбу файзли мазорга сажжоданишим ва мутавалли вазифасига муносиб деб тайинладик.

Бу ердаги мулкни у шундай тасарруф этсинки, ҳисоб куни (қиймат) бўлганда жавоб бериш уйдасидан чиқа олсин. Исроф ва нобуд қилмагайлар иншаАллоҳ! Сўнгра унинг ўғил авлодлари ва ўғил авлодларининг шу мулкларга ҳақли бўладилар.

Бошқа шарт шуки, мақбараи шарифнинг ташқари ва ичкари томонини супуриши, сув билан таъминлаш учун жорбукаши (фаррош) тайинлансин.

Яна бир шарт Ёрмозор ҳудудидан бир чорбоғ ҳам вақф учун ажратилган. Мазкур чорбоғни парвариш қилиш учун доно ва боғбонлик хизмати қоидаларини қийёмига етказиб адо этадиган боғбон тайинлансин. У чорбоғни шундай обод ва маъмур қилиб сақласинки, шу соҳанинг усталари ҳам тан берадиган бўлсин.

Яна бир шарт шуки, ҳар ҳафтанинг душанба ва жума кунлар шавла, шулон, гўжа оши, нухат ва ловия шурак каби ошларни навбати билан ҳар куни ҳафтада бир марта палов оши, йилда икки марта ҳалим ва сумалак пиширсинлар ҳамда уни қорилар, қаландарлар, зокирлар, фақир, гариб, бева, мискин ва етимларга нони билан тарқатсинлар. Ҳар йили ўн тўрт ботмон бугдойни ун қилиб, нон ёпиб мазкурларга берсинлар. Қанча масаллик кетса, шунча миқдорда сарфласинлар. Агар вақф ерлардан келган маҳсулот юқоридаги ош ва нонлардан ортса мақбарада халққа тарқатиб берсинлар. Агар зикр этилган маҳсулот кифоя қиладиган даражадан ортиқ бўлса, қолганини мазкур мутавалли мақбара иморатига сарф қилади. Агар яна ортиб қолса, пулга айлантириб шу ердан ўтадиган ҳар бир йўловчига беради. Аллоҳ унинг иморатини обод қилсин, башарти мазкур мутаваллининг насли тугаса аср ҳукамолари ва замон қозиси бир ишончли диёнатли, ақлли, қобил бир одамни мутавалли мансабига тайинласинлар.

Аммо унда хиёнатдан асар ҳам бўлмаслиги керак. Зероки, диёнатнинг шартлиги, бошқарувчининг одиллиги ва вақт учун замон ҳамда асар ҳокими масъулдир. Худо кўрсатмасин, агар мазкур мулкларга хиёнат қилса, жазони ўзи берсин.

Яна бир шарт. Вақф қилинган мулклар ва улардаги нимнарсалар ҳеч бир вазҳ билан бошқа бир нарсага алмаштиришга рухсат этилмасин. Бу борада ҳаққоний ҳукм жорий этилсин.

Яна бир шарт. Мулло Зухриддин Охунд бин Нуриддин Домуллони Ҳазрат Хўжа Маъоз масжидларига имом-хатиблик мансабига муносиб кўргайлар. Ул киши ўтиб кетгандан сўнг у кишининг солиҳ авлодларидан бўлса, мазкур лавозимга тайинлансинлар. Вақф мулкларидан йигирма таноб ер суви мазкур имом хатиб вазифасига берилсин. Бу ерда хоҳласалар деҳқончилик қилдирсинлар, хоҳласалар коранда солсинлар. У ерларнинг маҳсулоти ўз тирикликларига сарф қилиб, намозларида Ҳазрат Хўжа Маъознинг халқларига дуои хайр қилиш ила машгул бўлсинларки, бу макон дуолар ижобат бўладиган макондир.

Юқорида номи зикр этилган мутавалли маҳсулот ўндан бирининг ярмини олади. Ва мазкур Шайх ва қаровул ва фаррош ва бошқарувчи ва бошқалар маҳсулотни қаттиқ эҳтиёт қилиб, ҳар йили қори учун, Хўқанд ва Маргинон бозорлари тоши (тарозиси) ўлчови билан бир ярим икки ботмон қорига, бир ботмондан ботгон ва фаррошга галла берилади. Маҳсулотни топшириш чоғида масъуллар ҳозир бўладилар.

Яна бир шарт Ҳазратнинг авлодлари, қариндошлари, уларнинг тобеъларига зулм қилмасин. Амир ва беклар, ҳокимлар, раислар, жами арбоблар уларни кўрганда дахл ва зўровонлик қилмасинлар. Ва тасарруф этишни ушбу мутаваллига қолдирсинлар. Мазкур мутаваллининг тасарруфини ботул (бехуда) деб ҳисобланмасинлар.

Ҳокимлар, беклар, хосу-ом барча одамларга ушбу вақфни ўзгартириш ва алмаштириш ҳаромдир. Кимки уни ўзгартирса ёки

унга Аллоҳнинг лаънати бўлсин. Абадул-абад азоб уқубатга ва
газабга дучор бўлгай.

Муҳр: Абул Музаффар вал Мансур амирул Муслимин Саййид
Муҳаммад Умар бин Норбўтахон Баҳодур.

Сана 1227 Моҳи жумодил (милодий 1812 йил март-апрел)

Муқаддас жойлар ва улуғ мазорлар доимо ҳукмдорлар-
нинг, жумладан Қўқон хонларининг ҳимояси остида бўлиб
келган. Хонлар бу жойларга берилган вақфларни, уларга би-
риктирилган кишиларни дахлсиз деб билганлар ва дахлсиз-
лигини таъминлаганлар. Ўзлари ҳам қўшимча ёрлик иноят-
нома каби ҳужжатлар йиғиб, имтиёзларни сақлашга кафолат
келтирганлар. Шундай ҳужжатлардан бири Саййид Муҳам-
мад Худоёрхон томонлардан берилган иноятноманинг айнан
нусхасини ҳавола этамиз.

«Хуввал Малиқул Мустаъон»

Хўқанд салтанатида Абул Музаффар вал Мансур Саййид
Муҳаммад Худоёрхон сўзумуз:

Айни замонда Ҳазрати подшоҳи қадим абадий ва азалдан ма-
лик ва таозими вожиб, шаони буюк мақтовга сазовор Парвардигор
муборак сифатлик, бизни салтанат тахти ва жаҳондорлик сал-
танатига шижоат ва жаҳонгирлик маснадига барқарор ва усти-
вор қилар экан, бас биз ҳам олийҳимматмиз зиммасига минг
марталар ҳадсиз шуқур қилишни ёқимли бўй берувчи хотирамиз
саҳифасида ва дарё каби кенг кўнглимиз кемасида зугурга келту-
руб, Ҳазрати Набиуллоҳ расули Акрам Муҳаммад Мустафо ва
ссалам аҳли байт хонадонининг ривоятларини керагича бажо
келтиришни ўзимизга лозим деб билдик. Шунга биноан, олий да-
ражали марҳум Хўжа Зикруллоҳ Шайхнинг азиз ва етук фар-
занди, Саййид паноҳи шарофатли Хўжа Шукруллоҳ Муҳаммад
бин Хўжа Зикруллоҳ Шайх қадимдан, ота-боболаридан тортиб
то ҳозиргача ўтмиш султонлар ва кетма-кет ҳукм сурган
хоқонларнинг олий ва расмий варақлари ва қонуний ҳужжатлари-
га эгадир. Шунга асосан Хўжа Маъоз мавзейининг сажжаданиши,
мутаваллийси ва такягузини ва нурга тўлиб тошган Хўжа
Маъзуллоҳ Жабал ҳазратларининг файзли мазорини назрлари ва
садақаларини олувчи ва Хўжа Маъоз, Бўз ариқ мазраоларининг
тасарруф этувчи бўлиб келганлар. Бинобарин ўтган подшоҳлар-
нинг берган расмий варақларининг мазмунига мувофиқ биз ҳам

ҳукм қилдикки, мазкур Хўжа Саййидлар паноҳи Хўжа Шукруллох Муҳаммад мазкур Шайх мазорнинг сажжоданишини ва муваллиси бўлиб, вақф қилгувчи (Аллоҳ раҳмат қилсун)нинг шартига амал қилиб, собиқ дастур билан сохиби сажжода назрлар садақаларни тасарруф этиши ҳуқуқига эга бўлиб, мазкур мавзеларнинг ҳосили ва улардан унганлари дастурга кўра яхши сарамжон қилиб, сарф қилинадургон қисмини ўрнига сарф қилиб, унинг хирожи боғлар ва ўтлоқ бедазорларнинг тақобаноси ваъжидан ҳамда юртнинг барча жамгармалари ва расмий, исмий тақлифлардан озод ва марофул калам қилдук, токи фароғат ва осойишталикда яшаб, баракали ҳаётимизнинг узоқлиги ва хусраво иқболимиз ривожини тараққиёти ва ортиши дуоси билан буткул шуғуллансинлар. Ундан ҳар йил янги нишон талаб қилмасунлар.

Ушбу шарофатли, улуг, азиз, аоло ҳукму ҳумоюн бориб етар экан, буни жилолик ва зийнатлик деб билиб, унга тамоман ишониб, сўзсиз қаноат ҳосил қилсунлар.

Рамазон ойи, сана 1285 (милодий 1868 июн-июл)

Муҳр: Саййид Муҳаммад Худоёрхон бин Муҳаммад Шералихон.

Мазкур келтирган ҳужжатлар матнidan кўриниб турибдики, Хўжа Маъоз мазори Фарғона ҳукмдорларнинг ҳам сеvimли зиёратгоҳларидан бири бўлган. Шу сабабдан ҳам мамлакатда юз берган турли воқеалар силсиласида мазкур зиёратгоҳ номи кўп бор тилга олинади.

ХЎЖА ЭГИЗ МОЗОРИ

Хўжа Эгиз зиёратгоҳи Марғилон шаҳрининг Хўжа Эгиз маҳалласида жойлашган. Хўжа Эгиз зиёратгоҳини ҳам Мовароуннаҳрга арабларнинг дастлабки кириб келиши билан боғлайдилар. Ривоятларга кўра, Муҳаммад пайғамбар (с.а.в.)нинг саҳобаларидан бўлмиш саркарда Сайид Хожа Иброҳим исмли ислом лашкари билан Марғилонга келган

пайт жангларнинг бирида шаҳид бўлган ва шу ерга дафн этилган. Ул зотнинг бўйи баланд новча бўлганлиги учун «Хўжа Эгиз» номини олган экан. Гарчанд бу ривоят ҳақиқатга тўғри келмасада, бироқ зиёратгоҳнинг машҳурлиги, мазкур мозорда ўз даврининг улуғ зотларидан бири дафн этилганлигидан далолат беради.

Маълумотларга кўра, Қўқон хонлиги даврида ҳам Хўжа Эгиз зиёратгоҳи бўлиб, Марғилоннинг машҳур муқаддас жойларидан бири сифатида аҳолининг зиёратгоҳига айланган эди. Аммо ушбу мозор ҳам Собиқ иттифоқ даврида бузиб юборилган. Чунки, советлар мафкурасида диний аҳамият касб этувчи муқаддас зиёратгоҳларга нисбатан кескин салбий қарашларнинг мавжудлиги аҳоли ўртасида атеистик қарашларни кучайтиришга олиб келди. Бу даврларда муқаддас зиёратгоҳларни аҳоли онига салбий таъсири ва унинг оқибатлари тўғрисида ҳатто бир қатор китоблар чоп этилди. Жумладан «Хоразмда муқаддас жойлар ва уларнинг вужудга келиш сирлари», «Авлиёларга сизгиниш ва унинг зарарлари», «Биз нега диндан воз кечдик», «Мўъжиза, каромат ва илмий далиллар», «Ислом эътиқод ва маслак», «Табиат, инсон ва дин», «Тарих, афсона ва дин», «Хўш нимаси муқаддас?», «Сирри Мозорҳо», «Ҳақиқат дар бораи мозорҳо» сингари асарларда муқаддас зиёратгоҳлар қаттиқ танқид остига олинган эди.¹ Масалан Т.Давлатбоев «Авлиёларга сизгиниш ва унинг зарарлари» номи мақоласида: «*Авлиёларга сизгинишларга, «муқаддас қабрлар»ни*

¹ Қаранг: Раҳмонов А, Юсупов С. Хоразмда «Муқаддас» жойлар ва уларнинг вужудга келиш сирлари.Т., 1963; Биз нега диндан воз кечдик.- Т.: 1962; Давлатбоев Т. Авлиёларга сизгиниш ва унинг зарарлари. –Т., 1979; Мўъжиза каромат ва илмий далиллар. –Ф., 1969; Жавлиев Т. Табиат, инсон ва дин. –Т., 1986. Жуманазаров У. Тарих, афсона ва дин. –Т., 1990; Саксонов Т, Ҳошимов М. Хўш нимаси муқаддас?Т., 1985; Мухторов А. Сирри мозорҳо. –Д., 1964; Абдулазизов С. Ҳақиқат дар бораи мозорҳо.-Д., 1970.

вужудга келтиришга уринишлар, руҳоний, фирибгар ва текинхўр шахслар қабри устига катта мақбаралар қуриш ҳолларига барҳам бериш, одамларни диний хурофотлар ва эски расм-русмларни бажаришга имкон берадиган йўлакларни беркитиб қўйиш, динни энг сўнги бошпанасидан ҳайдаб чиқариш, диндорларнинг ҳис-туйғуларини таҳқирламайдиган қилиб, эҳтиёткорлик билан илмий-атеистик тарбияни жанговар ва мазмундор услубда олиб бориш лозим», дея таъкидлаб ўтади.¹ Советлар даврида бундай кўрсатмалар билан қуроолланган ҳукумат ходимлари муқаддас мазорларни бузиш ишларида фаол иштирок этдилар. Натижада, миллий меъморчилик анъаналари асосида бунёд этилган муқаддас зиёратгоҳлар ҳам вайрон қилинди.

Муқаддас зиёратгоҳларга қарши олиб борилган мафкуравий кураш туфайли, қадимий бой тарихимизнинг асосий негизини ташкил этувчи, миллий қадриятларимиз ҳамда моддий-маданий ёдгорликларимизга фақат бир ёқламали қараш ҳолати кучайди. XX асрнинг 30-50 йилларда олиб борилган қатағонлик сиёсати оқибатида Хўжа Эгиз зиёратгоҳи сингари Фарғона вилоятидаги ўнлаб зиёратгоҳлар жумладан, Ҳазрат Али, Подшоҳ Искандар, Хўжа Ланголанг, Дўсти Худо, Имом Боқир сингари машҳур муқаддас мазорлар батамом бузиб юборилди.

Фақатгина 1994 йилга келиб, Хўжа Эгиз мазори қайта тикланган. Қизиғи шундаки, мазорни қайта барпо этишда унинг сақланиб қолган пойдеворларини кўрган усталар ғоят таажжубга тушганлар. Чунки, мазорнинг пойдеворлари уч-тўрт қаватдан иборат бўлиб, зиёратгоҳнинг 6 – 7 аср муқаддам бунёд этилганлигидан далолат беради.

¹ Давлатбоев Т. Авлиёларга сиғиниш ва унинг зарарлари. – Т.: 1979. 21- б.

Хўжа Эгиз зиёратгоҳининг ҳозирги кўриниши

Зиёратгоҳнинг турли кароматлари ҳақидаги ривоятлар ханузгача сақланиб қолган. Нақд қилишларича, Хўжа Эгиз мозори олдидан юк ортилган икки туя ўтиб кетаётганида ногоҳ туяларнинг бирининг оёғи чуқурчага тушади. Шунда туя инсон сингари тилга кириб Аллоҳга нола қилган экан. Сабаби бу азиз масқандан ўтишнинг ўзи ниҳоятда нозик

бўлган дейишади. Шу сабабдан ҳозирги вақтда ҳам Хўжа Эгиз зиёратгоҳига ҳурмат юзасидан катта йўлдан кетаётган йўловчилар дуога қўл очадилар.

Яна бир ривоятда айтилишича, Хўжа Эгиз мазорига ажратилган вақф ерга қовун экилган экан. Кунларнинг бирида етилиб пишган қовунлардан икки донасини бир йўловчи мутасаддидан сўрайди. Мутасадди эса уни беришни шу ердаги улуғ зотдан сўраш зарурлигини айтган. Аммо у ходим улуғ зотдан изн олиб келгунга қадар йўловчининг нафси ғолиб келиб қовунлардан бирини ёриб емоқчи бўлади. У қовунни ёрган заҳоти қовуннинг ичидан қизил қон оқиб тушган.

Марғилон аҳли орасида Хўжа Эгиз мазорига қараб бировни қарғаш ҳам охир оқибатда қарғишни тегишига олиб келишига ишонч бўлган.

Маълумки, олқиш халқнинг эзгулик ҳақида, инсон ва унинг бахт саодати ҳақида инсон ва унинг бахт саодати ҳақида қуйлаб келган барҳаёт қўшиғи У эзгуликка хизмат қилиши, яхшиликка даъваткорлиги билангина яшаб келади. Олқишлар тарихан жуда қадим замонларда кишиларнинг сўз ва унинг сеҳр қудратига ишончлари туфайли вужудга келган бўлиб, у ўзининг бутун ва эволюцион давомида бу нарсани сақлаб қолган.¹

Муқаддас зиёратгоҳларнинг ҳар бирига келган зиёратчилар дастлаб маросимни олқишлардан бошлайдилар. Олқишдан олдин шу мазорда авлиёга атаб Қуръонининг ихчам сураларидан ўқилади сўнгра олқиш айтилади. Масалан «Омин, шу ерда ётганларнинг, Йигит пиримнинг руҳи арвоҳи шод бўлсин, Худо раҳмат қилсин, жойлари жаннатда бўлсин, Оллоҳу акбар», деб юзларига қўл

¹ Саримсоқов Б. Олқишлар ва қарғишлар// Ўзбек фольклори очерклари. Биринчи том. - Т.:Фан, 1988. 140-б.

тортганлар. Олқишнинг мазмунига қараб зиёратчининг нима мақсадда келганлиги маълум бўлади. Масалан, « Илойим келаси йили шу кунда қизимизга кўчқордек ўғил берсин омин, Оллоху акбар», «Илойим фарзандимиз соғайиб кетиб бу дардларни кўрмагандек бўлиб кетсин». Баъзан олқишлар умумий мазмунда айтилади. Бу зиёратчиларга маросимдан сўнг уйга қайтар чоғида мазор шайхининг олқишларидир. Масалан, «Илоё нима яхши ниятда келган бўлсангиз ниятларингизга етинг, зиёратларингиз қабул бўлсин, мазорбувам руҳи сизларни доимо қўллаб юрсин», бундай олқишлардан олдин ёки кейин Қуръон суралари ўқилгач мазордан кетишга рухсат берилган. Баъзан олқишлар қисқа, баъзан жуда узун сўзлар жумласидан иборат бўлган.

Аҳоли орасида мазорга қараб бировни қарғаш ҳам охир оқибатда қарғишни тегишига олиб келишига ишонч бўлган. Бу ҳақда Тожимуҳаммад Усмонов ўзининг «Дарёдан томчилар» китобида шундай ёзади: *«Мана шу Хожа Эгизда мактаб бор эди. Биз шу ерда ўқир эдик. У ерда Абду Жалил қори почча деган марҳум мактабдор эдилар. Мулла Каримжон Ҳожи деган ҳожи бор эдилар. Қуръон ўқиганларида юракларни эзиб юборар эдилар. Аммо ўзлари девона сифат эдилар. Биз ўқиётсак, бир беҳи бўларди, ўшанинг тагини [Мулла Карим ҳожи] кавлай бошладилар... У одам кавлаган ерига бир нарсани қогозга ўраб, кўмиб қўйдиларда, кетдилар. Шу ерда азон айтиб турадиган Райим сўфи ва Юнус қассоб деган одамлар у кишининг беҳи тагига иккита тилло кўмиб қўйганларини билиб қолиб, у ерни очишиб, тиллони биттадан олишиб кетибди. Каримжон ҳожи домла уч-тўрт кундан кейин келиб, беҳининг тагини кавлаб, кўмиб кетган тиллоларини топа олмагач, ўринларидан турдиларда аччиқлари келиб, Хўжа Эгиз мазорига қараб: «Осиб юбор!»-дедилар. Биз бу вақтда мактабда эдик, ҳамма гапни эшитиб турибмиз. Яна қайтариб: «Освор деяпман, осворгин»-дедиларда чиқиб кетдилар. Пешинга азон айтаман деб чиқиб,*

сўфи ўзини ўзи беҳига рўмол билан осиб қўйди. Юнус қассоб, «Теракдор» деган ерда Тошматбойнинг терагини кесиб берадиган бўлган экан, оёғи сирғалиб кетиб, теракка осилиб ўлиб қолди.»¹

ПУР СИДДИҚ ЗИЁРАТГОҲИ

Пур Сиддиқ мазори (яна бошқа номлари Пури Сиддиқ, Фур Сиддиқ). Марғилон шаҳри Йўрмадўз маҳалласида жойлашган. XVII аср ўрталарида қурилган. А. З. Валидовнинг келтирган маълумотларига кўра, Бухоро хони Субхонқулихон(1680-1702) томонидан Пур Сиддиқ мазорига вақф ерлари ажратилган эди.² Маълумотларга кўра, Пур Сиддиқ зиёратгоҳи ва шу ном билан аталувчи масжид ва мадраса учун Пур Сиддиқ, Тўқсоба маҳалласидаги дўконлар, Оқ ариқ, Тошлоқ, Заркент, Варзак, Қақир, Бойистон қишлоқларидаги ерлар вақф қилинган бўлиб, улардан ер солиғи ҳам олинмаган. Бу ҳақда Қўқон хонлари Мадалихон, Худоёрхон томонидан Пури Сиддиқ зиёратгоҳи мутаваллийларгага махсус ёрлиқлар берилган.³

Даврлар ўтиши билан унинг атрофида масжид, минора мақбарали ҳовли, дарвозахона ҳамда каптархонадан иборат

¹ Усмонов Т. Дарёдан томчилар. – Ф.: Фарғона, 1996. 26-б.

² Валидов З. А. Некоторые данные по истории Ферганы XVIII- столетия// Протоколы заседаний и сообщения членов Туркестанского куржка любителей археологии . Вып 2-й Т., 1916. С 73.

³Қаранг: ЦГА. Узбекистан. Фонд №И-19 Оп.№ 1, Д. № 34739. .№ 3; ЦГА. Узбекистан. Фонд №И-19 Оп.№ 1, Д. № 34746. № 7; ЦГА. Узбекистан. Фонд №И-19 Оп.№ 1, Д. № 34746. № 2; ЦГА. Узбекистан. Фонд №И-19 Оп.№ 1, Д. № 34739. № 2; ЦГА. Узбекистан. Фонд №И-19 Оп.№ 1, Д. № 34739. № 6; ЦГА. Узбекистан. Фонд №И-19 Оп.№ 1, Д. № 34739. № 8; ЦГА. Узбекистан. Фонд №И-19 Оп.№ 1, Д. № 34739. № 4; ЦГА. Узбекистан. Фонд №И-19 Оп.№ 1, Д. № 34739. № 11; ЦГА. Узбекистан. Фонд №И-19 Оп.№ 1, Д. № 34739. № 13.

бўлган архитектура комплекси пайдо бўлган.¹ Шу сабабли у халқ ўртасида «Каптархона», «Каптарли мозор» деб ҳам аталади. Мозордаги каптарлар ҳам муқаддас ҳисобланганлиги учун уларни ушлаш ёки ўлдириш гуноҳ ҳисобланган. Нақл қилишларича, Пур Сиддиқ душманларидан қочиб ғорга яширинганларида каптарлар қанотлари билан ғор оғзини беркитиб турганлар. Шундан сўнг Пур Сиддиқ каптарлар билан дўстлашиб қолибди. Каптарлар ҳам Пур Сиддиқ вафотидан сўнг у билан бирга қолиш учун мозорда яшаб қолибдилар. Мозор шу сабабдан кейинчалик Каптарлик мозор номини олган экан.²

Ўрта Осиёдаги машҳур зиёратгоҳларда каптарлар билан боғлиқ халқона қарашлар бир неча асрлик тарихига эга бўлиб, ҳар бир зиёратчи зиёратга келган вақт шу каптарларга дон бериши зиёратнинг маълум бир одатларидан ҳисобланган. Агар улар каптарларни чўчитмай дон бера олсалар, ишлари юришиб, бало-қазодан халос бўлади деб қаралган.³ Пур Сиддиқ зиёратгоҳидаги каптарларни ушлаш ёки ўлдириш гуноҳ ҳисобланган. Бу ердаги каптарлар билан боғлиқ ривоят Муҳаммад пайғамбар(с.а.в.) билан ғорда яширинган саҳобалар воқеасини маҳаллийлаштирилган кўриниши бўлса керак. Чунки, Муҳаммад пайғамбар (с.а.в) душманлардан яшириниш учун ғорга киришлари билан содир бўлган воқеада каптарлар алоҳида тилга олинган эди.

¹ Раҳматиллаев Х, Жаборов М. XVIII-XIX асрларда Марғилонда бунёд этилган тарихий мажмуалар//Марғилон асрлар силсиласида(Республика илмий-амалий семинар материаллари). Фарғона. 2005. 72-б.

² Дала тадқиқотлари. 2004 йил . Фарғона вилояти, Марғилон шаҳри, Ўқчи маҳалласи.

³ Абдулахатов Н. Фарғона зиёратгоҳлари// «Буюк ипак йўли ва Фарғона водийси» мавзусидаги Республика илмий амалий анжумани материаллари. Кўрсатилган асар. -54 б.

Бу ҳақда Алихонтўра Соғуний «Тарихи Муҳаммадий» асарида қуйидагиларни баён этади:

«Пайгамбаримиз Абу Бакр Сиддиқ билан шу кунни қоронгу кечада Абу Бакр Сиддиқ уйидин чиқиб, Мака атрофидаги тоғ томонга қараб юрдилар. Босган изларини билдирмасга оёқ учлари ила юрар эдилар. Ё, Расулаллоҳ, бунда зиёнлик, заҳарлик жонивор бўлмасин, сиз кирмай турунг, мен горнинг ичини тозалаб чиқай, деб Абу Бакр Сиддиқ дастлаб горга ўзлари кирдилар. Ғор ичини аригдаб (тозалаб), тешикларига ризодаларини йиртиб тикдилар... Эрталаб туриб қарасалар гор оғзида бир туп бутоглик ёғоч (дарахт) униб чиқмишдур. У ёғочга бир жуфт ёввойи каптар келиб уялиб, тухум солмишдур, бунинг устига ўргамчиклар қалин тўр тортиб, гор оғзини қопламишлар эди. Бундоқ хожат вақтида ҳар турлик мўъжизалар кўрсатиб, пайгамбарларини қувватлаш Аллоҳ таолонинг одатидур. Аммо Қурайш кофирлари бўлса, пайгамбаримиз ҳақида қилган макр-хиёнатлари бўйига чиқиб, аларнинг қўрқинчлари яна ҳам кўпайди. Ҳар тарафга жар чақириб, киши чоптирдилар. Муҳаммадни ўлдириб, ёки тириклай тутиб келтиргувчилар бўлса, юз қизил туклик нор туя беришларини ҳаммага билдирдилар. Қурайш йигитларидан бир нечалари моҳир изчилар эргаштириб, юқори-қуйи Макка атрофига ёйилдилар. Алардин бир қанчаси Савр тоғи йўлидин изчиларнинг кўрсатиши билан из қувишиб, тўғри гор оғзига келишиди. Баъзилари илгарилаб юриб, гор оғзидаги уялаган, тухум очган каптарларни кўриб, ўргимчаклар тўрларига кўзи тушиб-бу ер киши оёғи теккан жой эмас, деб орқасига қайтди. Чунки уларнинг изчилари: – қочган кишинглар шу горга кирмишдур, деган эди. Анда бировлари горга кириб кириб қарашга буюрди. Убай ибни Ҳалаф деган киши раисларидин эди. Бу айтди: «Бунга киришга нима хожат бордур. Муҳаммад туғилмасдин илгари, бу ўргимчак тўрини тортмишдур, бу горга кирган бўлса, нечук анинг тўрлари бузилмасин, каптар тухуми қандай синмасин», деди. Бунинг сузи баҳона бўлиб, гор ичига эгилиб қараб қўймасдин, ҳаммалари қайтдилар. Бу ишлар худо қудратига бир баҳона эди».¹

Эътибор берган бўлсангиз, Пур Сиддиқ ва каптарлар тўғрисидаги ривоятда ҳам айнан шу ҳолат мавжуд. Шу

¹ Алихонтўра Соғуний. Тарихи Муҳаммадий. Кўрсатилган асар. - 68 б

сабабдан ҳам Пур Сиддиқни Абу Бақр Сиддиқ авлоди эканлиги тўғрисидаги қарашларда каптарлар воқеасининг ҳам маълум бир аҳамияти бўлганлиги эҳтимолдан холи эмас.

Пур Сиддиқ мазорига келган зиёратчилар бирон бир мушқули бўлса, дастлаб зиёратни каптарларга дон сепишдан бошлаганлар.¹

Тарихдан маълумки, Ўрта Осиё халқларида каптар, товус, тустовуқ ва какликлар ёруғлик ва гўзаллик, тинчлик ва хотиржамликни узида мужассам этувчи жонзотлар сифатида кўрилиб, VI-VIII асрлардаги мато, металл ҳамда девордаги суратларда ўз ифодасини топган.² X-XII асрларга келиб эса хунармандчиликда каптар «бахт қуши» тимсолида тасвирлана бошлади. Масалан, бу даврда Эронда ишланган металл ва сопол буюмларда каптарни кўздан асровчи қушлар сифатида тасвирлаш анъанавий тус олганлигини назарда тутсақ,³ муқаддас зиёратгоҳлардаги каптарлар тўғрисидаги тушунчаларда қадимги диний қарашларнинг таъсири сезилиб турганлигини кўрамыз. Ҳозирга қадар ёввойи каттарлар галасини отиб бўлмаслик ҳақида ҳам қарашлар мавжуд. Айтишларича, уларнинг ичида парилар ҳам бўлар экан. Шу сабабдан уларни ов қилмоқчи бўлганлар, охир оқибатда турли балоларга дучор бўладилар.

Зиёратгоҳнинг турли ном билан аташларида қуйидагича қарашлар мавжуд.

Пур Сиддиқ зиёратгоҳи ҳақида сўз юритишдан олдин «Пур» сўзининг маъносига эътибор берайлик. Форс тилида

¹ Дала тадқиқотлари. 2003 йил. Фарғона вилояти, Марғилон шаҳри, Йўрмадўз маҳалласи.

² Ремпель Л. И. Цепь времен. Кўрсатилган асар. - 32 б.

³ Лунина Б. А. Зооморфные сюжеты в керамике со штампованной орнаментацией из гончарной мастерской XII-XIII вв. в квартале керамистов Старого Мерва// Труды ТашГУ. №5. Т .,1960. – 86 б.

«Пур» сўзи «ўғил» ва «тўла», «қўп» маъносини англатади.¹ Шу сабабдан мазорга дафн этилган улуғ зот ҳақида турли қарашлар мавжуд. Унга кўра мазорга ҳалифа Абу Бакр Сиддиқ(р.а.) нинг (572-634 й.й.) набираси дафн этилган ва шу сабабдан мазор Пур Сиддиқ деб аталган.²

Бу ҳақда Қўқон хони Амир Умархон(1810-1822 й.й.) томонидан Пур Сиддиқ мазорига берилган вақфномага эътиборимизни қаратайлик.

Абулмузаффар алмансур саййид Муҳаммад Умар баҳодирхон сўзумиз

Айни замонда улуғ сайидлар ва қозилар ва ислом уламолари ва карамли шайхлар, амалдор ва мубоширлар девон амирлари ва султонлик ишларининг мутасади амалдорлари ва мутакафиллари, давлат ишини бошқарувчилари ва бошқа улуғлар ва у ерларда турувчи ва яшовчи аҳолига, воқиф ва огоҳ бўлиб билинларки, чунончи ўтмишда ўтган садоқатли собитнишин хайрулбашир Ҳазрат Абубакр Сиддиқ Акбарки, ушбу Кабутархонада Пури Сиддиқ азизлар номи билан шуҳрат топган.³

Мазкур вақфномани тушунарли бўлиши учун биз ўқувчиларга мухатасар мазмунини баён этамиз. Унга кўра, Амирул мўъминин Ҳазрат Усмон(тахм. 575-656) зуннурайн разиаллоҳу анҳу даврида саҳобаи кибор ва тобеъин номдорлар билан Аллоҳ йўлида жиҳод қилишлари учун Фарғона диёрига юборади. У вақтларда бу сарзаминдаги кишилар муғлар тоифасидан бўлиб оташпараст эдилар. Жангда оташпарастлар жангчилар сони жихатидан ислом қўшинларидан устун келадилар. Ҳидоят йўлига киргизмоқчи бўлган саҳоба ва тобеъинларни гумроҳ кофирлар ширк келтиришиб жаҳолат ва залолат туфайли дарё ўртасида

¹ Персидко-русский словарь. Составитель Б. В. Миллер. - М., 1953. С.90.

² Муминов А. К. Кокандская версия исламизации Туркестана//Подвижники ислама.- М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2003. С. 151.

³ ЦГА. Узбекистан. Фонд №И-19 Оп.№ 1, Д. № 34739. .№ 12

шаҳид қиладилар. Шу тарзда Марғилонга Пури Сиддиқ дафн этилади.¹

Эътибор берсангиз, ушбу маълумотлар XIII аср охири- XIV аср бошларида яшаган Жамол Қаршийнинг «Мулхақот ас-суроҳ» («Ас-суроҳга илова») номи билан машҳур бўлган асарида ҳам тилга оланган Сафед булон воқеасига жуда ўхшаб кетади. Чунки мазкур асарда ҳам саҳоба ва тобеъинларнинг кўплари Фарғона водийсига ҳалифа Усмон даврида келганликлари айтилган. Демак, ўрта асрлардаёқ Фарғона халқлари орасида арабларни дастлабки юришлари Қутайба ибн Муслим билан эмас, балки дастлабки ҳалифалар даври билан боғлиқ эканлиги тўғрисида қарашлар мавжуд бўлган. Бу эса зиёратгоҳларни аксарияти саҳобалар билан боғлиқ деган тушунчаларни келтириб чиқарган бўлиши ҳам мумкин.

Вақфномадаги маълумотлардан маълум бўладикки, қадимдан Пури Сиддиқ зиёратгоҳида дафн этилган зот бу Абу Бакр Сиддиқнинг яқин авлоди деб қаралган ва шул сабабдан аҳоли ва мамлакат ҳукмдорлари томонидан бағоят эъзозлаб келинган.

Ривоятларга кўра, бу ерга Абу Бакр Сиддиқ (р.а.)нинг еттинчи авлоди ақлга тўла бўлган Сиддиқий уламолардан бири дафн этилган. Кейинчалик унинг бу сифатларини ғоят қадрлаб эъзозлаб келган Марғилон аҳли мазорни «ақли тўла донишманд Сиддиқий авлоди» кўмилган деган маънода «Пури Сиддиқ « деб аташган. ² Бундан ташқари мазорнинг номини келиб чиқиши юзасида қуйидаги тахминлар ҳам мавжуд:

¹ ЦГА. Узбекистан. Фонд №И-19 Оп. № 1, Д. № 34739. .№ 12

² Горшунова О. Узбекская женщина: социальный статус, семья, религия. - М., 2006. С. 296.

– Пур Сиддиқ, яъни Абу Бакр Сиддиқнинг кўп авлодлари дафн этилган маъносида.

– Пир Сиддиқ, яъни Сиддиқийлардан бўлган улуғ пир, яъни авлиё дафн этилган маъносида. Чунончи, тасаввуф тариқатида пайғамбарликдан кейинги энг юқори валийлик мартабаси «сиддиқ» деб аталган. Бу мартаба биринчи бўлиб халифа Абубакр(р.а.)га насиб бўлган. У зотдан бизнинг давримизгача сиддиқлик мартабасига эришган валийлардан 19 тасини силсила шаклида алоҳида бир рисола қилиб ёзиб кетган зот – бу Аҳмад ибн Жалолиддин Хожагии Косоний (Махдуми Аъзам)дир.¹

Зиёратгоҳ аҳоли орасида кўпроқ Пур Сиддиқ номи билан машхур бўлганлиги ва вақномаларда шу ном билан қайд этилганлиги боис, биз матнда асосан зиёратгоҳни шу ном билан билан тилга олдик.

Яна бир ривоятларга кўра бу зиёратгоҳга халифа Абу Бакр Сиддиқнинг авлодларидан бўлган Пур Сиддиқ исмли авлиё ва унинг сингиси Пошшоҳон дафн этилган.² Иккала қабрнинг узунлиги 6 метр бўлиб, қабр атрофида турли эчки шоҳлари мавжуд бўлган.

2006 йилнинг 27-28 май кунлари зиёратгоҳнинг пайдо бўлган даврини аниқлаш мақсадида шимолий-ғарбий бурчагидаги ер майдонида 1,5x1,5 хажмдаги археологик шурф солиб ўрганилганда қуйидагилар маълум бўлди. Шурф ер сатҳидан 1,5 м чуқурликка қадар давом этирилди ва X-XII асрлардаги қорахонийлар, ҳамда XV-XVI асрларидаги темурийлар даврига мансуб маданий қатламлар аниқланиб ўша вақтларга оид сопол парчалари намуналари топилди.

¹ Нақшбандий тарикатига оид кўлёмалар фикҳристи.- Т.: Мовароуннахр,. 1993. 117-б.

² Дала тадқиқотлари. 2004 йил . Фарғона вилояти, Марғилон шаҳри, Ўқчи маҳалласи.

Пур Сиддиқ зиёратгоҳи. XX аср бошларидаги кўриниши.

Ушбу сопол парчалари ичида қорахонийлар даврига мансуб мурғоба парчалари ҳамда теурийлар даврига мансуб зангорисимон сирли сопол парчаси эътиборга молиқдир. Ушбу топилмалар Пур Сиддиқ мозори

мажмуасининг дастлабки бино этилган вақти қорахонийлар даври билан боғлиқ деган фаразларнинг илмий жиҳатдан ҳам асосли эканлигини кўрсатиш билан бирга теурийлар даврига келиб зиёратгоҳ аҳоли томонидан оммавий тарзда зиёрат қилиб келинганлигини кўрсатади.

Пур Сиддиқ зиёратгоҳи ҳақида ёзар эканмиз, нима учун Бурҳониддин ал-Марғинович ҳазратларининг чиллахоноси айнан шу жойда мавжуд бўлганлиги тўғрисидаги саволга жавоб топмоқчи бўлдик. Маълумотларга кўра, Бурҳониддин ал-Марғинович Абу Бакр Сиддиқ авлодларидан бўлган.¹

Ҳазрат Пур Сиддиқ қабри

Нақд қилишларича, шу сабабдан ҳам ул зот Пури Сиддиқ мазорига, яъни аждодлари дафн этилган мазорга зиёратга тез-тез келиб турган. Унинг айнан Пури Сиддиқ мазорига бўлган ихлоси шу ерда кейинчалик чилла тутганлигига сабаб бўлган бўлсак керак. Қолаверса, Абу Бакр Сиддиқ

¹ Абул Ҳакими Самарқандий. Қандия. Кўрсатилган асар. 67-б.

авлодларидан бўлган яна бир улуғ зот Мавлоно Лутфуллоҳ Чустийнинг Марғилонга кўп бор келишлари ҳам Пури Сиддиқ зиёратгоҳи билан боғлиқ бўлиши мумкин. Шуниси кизиқки, Мавлоно Лутфуллоҳ асли чодаклик бўлиб, Бурҳониддин Марғинонийнинг амакиси Мавлоно Хусомиддин ҳам Чодакда яшаган. Шу сабабдан Бурҳониддин ал-Марғиноний бир мунча вақт амакиси билан бирга Чодакда яшаган. Бу ҳақда Муҳаммад Муфти Оҳангароний қуйидагиларни ёзади;

«Махфий қолмасинким, Мавлономиз Лутфуллоҳ ҳазратлари ўша вақтларда араб ва ажамда «мужтахидлар кони» ва «орифлар сандиги» аталган Фаргона диёридан динлар. Тақво аҳли орасида бу диёр жуда машҳурдир. Ул ҳазратнинг тугилган жойлари Чодак бўлиб, қадимий жойдир. Чодак Ахсикатдан беш фарсах узоқликда бўлиб, унинг гарб томонида, икки тоғ оралиги ва дарё бўйида жойлашган.

Кўп машойихлар ва улуғ олимлар шу ерда камол топганлар ва дафн этилгандирлар. Сафид булонда бўлиб ўтган жангда маглубиятга учраган бир гуруҳ тобеъинлар ҳам Чодакда дафн қилинган эканлар. Шайхулислам ва соҳиби «Хидоя» Бурҳониддин ал-Марғиноний ҳам шу жойда ўз амакиси ва устози бўлмиш Мавлоно Хусомиддин қошида зоҳирий илмларни ўргангандир».¹

Биз ушбу маълумотларни келтирар эканмиз, Пур Сиддиқ зиёратгоҳида дафн этилган улуғ зот туфайли Бурҳониддин ал-Марғиноний ва Лутфуллоҳ Чустийни ҳам Марғилонга келиб илм олган деган фикрни айти-шимизга асос бўлди. Бинобарин Мавлоно Лутфуллоҳ Марғилонда Бурҳониддин ал-Марғиноний асарларини ўрганганлиги ҳақида Мавлоно Муҳаммад Муфти Оҳангароний шундай нақд қиладилар:

¹ Муҳаммад Муфти Оҳангароний. Мавлоно Лутфуллоҳ маноқиби. Кўрсатилган асар. 18-б.

«Мавлоно Лутфуллоҳ Самарқанддан ота-оналари зиёрати учун Чодакка келдилар. Зиёратдан сўнг Маргинон шаҳрига Мавлоно Шоҳ Хусайн хизматларига келиб, «Ҳидоя Шариф»нинг қолган жойидан сабоқ олишни бошладилар».¹

*Пур Сиддиқ мазоридаги каптархона.
XX асрнинг биринчи ярмида олинган сурат.*

Пур Сиддиқ билан боғлиқ ривоятлар шу кунгача сақланиб қолган.

Ривоятларга кўра, ўз даврининг машҳур валийларидан бўлган Пур Сиддиқнинг яқин киши-ларидан бири бефарзанд экан. Қунардан бир кун ўша киши хотинимдан ажралиб, бошқа аёлга уйлансам, худойим балки менга ҳам фарзанд берармиди, – деган ўйга келибди. Унинг бу ҳолати ўша

¹ Ўша асар, 29-б.

заҳоти Ҳазрат Пур Сиддиққа аён бўлибди. Эртаси куни Ҳазрат Пур Сиддиқнинг ҳузурига ўша кишининг хотини йиғлаб келибди. Аёл бир неча йилдан бери фарзанд бўлмаганлиги учун эри ундан кетиш ниятида йўлга отланмоқчи эканлигини айтибди. Шунда Ҳазрат Пури Сиддиқ «Бир оз сабр қилсангизлар ҳаммаси яхши бўлар эди», -деб оқ сурпни ўраб ўша аёлга бериб, «Вақти келиб, болангиз туғилгач, шу сурпга ўрайсиз, уни бағрингизга босиб, уйингизга боринг, нима бўлса Аллоҳдан деб билинг», дебди. Аёл ул зотнинг айтганини қилиб уйига борибди. Эрта тонгларга қадар Аллоҳга муножот қилиш билан машғул бўлибди. Орадан тўққиб ой ўтиб, улар фарзандли бўлибдилар. Ўшандан бери бефарзанд аёллар эзгу ният билан Пур Сиддиқ мазорига зиёратга келишга одатланган эканлар.

Азалдан Пур Сиддиқ мазорига келган зиёратчи аёллар мазор бўсағасини яхши ниятда супурганлар. Супуриш бу – талаб, истагини билдиришнинг бир шакли бўлиб, халқимизда қадимдан қолган одат ҳисобланган. Жумладан, Пур Сиддиқ мазорига келган зиёратчи аёллар мазор атрофини супуриб тозалашгандан сўнг намоз ўқишга ижозат берилган. Туркий халқларнинг эртақ ва ривоятларида подшоҳ саройининг остонасини супуриш маликага совчиликка келганликларини англатган бўлса, муқаддас мазор-ларда супуриш авлиёлардан мадад сўрашни билдирган.¹ Ўзбек ва тожик халқларида совчилар қайси бир қизнинг уйига совчиликка борар экан, уйнинг остонасини этаги билан яхши ниятда супуриб қўйганлар.² Баъзи

¹ Басилов В. Н. Легенда: верить или не верит?// СЭ. №1.- М.: Наука, 1974. С. 164.

² Моногарова Л. Ф. Семья и семейный быт// Этнографические очерки узбекского сельского населения.- М.: Наука, 1969. С.227.

зиёратчилар мазорни супургач, унинг тупроғини турли тери касалликларига даво сифатида олиб кетганлар.

Муқаддас мазорлардан олиб келинган сувни эса «келган бало даф бўлсин» деган ниятда остонага сепганлар. Шу ўринда остона билан боғлиқ қарашларга тўхталиб ўтсак.

Халқимизда «Бўсағада йиқилган тўрида ўтирмайди», деган мақол мавжуд. Мазкур мақолнинг келиб, чиқиши остона билан боғлиқ қадимги қарашлар билан боғлиқ эканлигидан далолат беради. Туркийларнинг Қарлуқ қабиласида остона муқаддас саналганлиги боис остонада йиқилган ёки остонани атайлаб босиб ўтган киши жазога дучор этилиб, уни уч марта остонани ўпишга мажбур қилганлар.¹ Чунончи, қадимда мўғулларда остонани босиб ўтиш гуноҳ деб қаралган.² Бу ҳақда XIII асрда яшаб ўтган сайёх Марко Поло кундалигида қизиқарли маълумотлар келтирган. Марко Поло Пекинда шаҳридаги мўғулларнинг олий қароргоҳига ташриф буюрган чоғи, император Хубилайнинг саройида ҳар бир эшик олдидаги соқчиларнинг остонани қандай назорат қилган-ликларини таърифлайди. Агар бирон бир киши остонани босгудек бўлса, унинг кимлигидан қатъий назар, ўша заҳоти соқчилар томонидан калтакланишини таъкидлаб ўтади. Қирол Людовик XI томонидан мўғуллар хони Мангухон саройига элчи бўлиб, келган роҳиб Рубрукнинг ҳамроҳларидан бири сарой эшикларининг бирида остонада қоқилиб кетади. Уни ўша заҳоти кўриқчилар саройбон ҳузурига олиб борадилар. Қачонки, меҳмоннинг бу ножўя ҳаракати билмасдан тасодиф туфайли юз берганлиги маълум бўлгач, у жазодан қутулиб

¹ Шаниязов К. Узбеки карлуки.- Т., 1964. С. 151.

² Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Рубрукка.- М.: Издательство Академии Наук.. 1957. С. 30.

қолади. Бироқ, шу ҳаракати сабабли уни саройга кириши қатъиян ман этилади.¹

Остона билан боғлиқ яна турли хил қарашлар мавжуд. Масалан, «Остонада, турмушга чиқмаган қиз, ўтириб бўлмайди, акс ҳолда бахтсиз бўлади», «Остонада туриб бўлмайди, чунки бирон бири кишисидан жудо бўлган одам остонада туради», «Остонада қулоч кериб туриб бўлмайди, барака тўсилади», «Остонада сўрашиб бўлмайди, ўртага совуқлик тушиши мумкин», деган қарашлар азалдан мавжуд бўлиб, ҳозирга қадар ўз аҳамиятини йўқотган эмас. Қолаверса, халқимизда фақатгина ёмон ниятли одамлар остонада кўришади деган нақл мавжуд.

Қозоқларда янги келин куёвларга «Остонангиз мустаҳкам бўлсин», «Келин ўнг оёғи билан остонани ҳатлаб ўтсин» деган тилакларни билдиришган.² Самарқандда хонадонга янги келин бўлиб, тушган қиз келинлигининг биринчи куни кечаси юзини оқ мато билан беркитган ҳолда остонада туриб бу уйда яшаб ўтган аждодлар руҳига салом берган.³ Ўтмишда фарғоналик қипчоқларда янги келин уйга киришдан олдин остонага манглайини уч марта текизиб ўпиш одати мавжуд бўлган.⁴ Ҳакасларда бола остонада ўтирса, бўйи ўсмай қолади, деб ўйлаганлар.⁵ Славян халқларида эса уйни қўриқловчи жинларнинг яшаш макони остонада бўлади деб қаралган.⁶

¹ Дж. Фрезер. Фольклор в Ветхом завете. –М.: Политиздат, 1989. С. 370.

² Джелбулдин Е. Т. Традиции и обычаи. Петропавловск. Мас-Медиа. 2001. С. 11.

³ Брагинский. И. С. Кўрсатилган асар. 72-б.

⁴ Шаниязов К. Этнической истории узбекского народа.- Т.: Фан, 1974. С. 322.

⁵ Алексеев Н. А. Кўрсатилган асар. 52-б.

⁶ Токарев С. А. Религиозные верования восточно славянских народов XIX - XX века. М - Л., 1957. С.95.

Ўрта Осиё халқларида юксак ҳурматга эга бўлган меҳмонларнинг қадамига бўсағада қўй сўйиш ёки келин ва куёв учун остонада оқлик солиш сингари одатлари ҳали ҳанузгача мавжуд. Яғноблик тожикларда янги уйларга кўчиб киришдан аввал уйни поклаш учун дастлаб остонада жонлиқ сўйганлар.¹

Муқаддас зиёратгоҳларда остонага муҳим эътибор берилиши ва остонанинг ардоқланишининг муҳим сабабларидан бири Н. А. Лавовнен таъбири билан айтганда: «Қадимги уй-жойларнинг энг муҳим хусусиятларидан бири – унинг ўзига хос хафсизлик халқасига эга эканлигидир. Уй – ёвуз кучлар хуружидан муҳофаза қилинган ёпиқ макон деб тушуниланган. Шу боис бу макон чегараси ҳисобланган остонага алоҳида эътибор берганлар».²

Бизнингча, бу қарашлар ўз навбатида аждодларга эҳтиром уларни ардоқлаш билан боғлиқ қарашлар замирида юзага келган ва остонани супуришдан мақсад шу аждодлардан ёрдам сўраш тушунчаси ётса керак. Шу сабабдан остона тупроғи ҳам сеҳрли қудратга эга деб қаралган. Мозор остонасидаги тупроққа азиз-авлиёларнинг муборак қадами теккан деб тасаввур қилганлар. Шунинг боис унинг тупроғи ҳосиятли бўлганлиги учун шифобахш хусусиятга эга деб қараганлар.

Биз мазкур китобда Марғилон зиёратгоҳларининг нафақат тарихини балки, асрлар мобайнида сақлаб қолинган мавжуд урф-одатларни ҳам оз бўлса-да ёритиб беришга ҳаракат қилдик. Гарчанд мазкур урф-одатларни атрофлича илмий жиҳатдан таҳлил эта олмасакда, аммо улар ҳақида

¹ Хамиджанова М. А. Жилище таджиков Яғноба// Жилище народов Средней Азии и Казахстана.- М.: Наука, 1982. С. 238.

² Лавовнен Н. А. Функциональная роль порога в фольклоре и верования карел// Фольклор и этнография. У этнографических истоках фольклорных сюжетов и образов.- Л., 1984. С. 177

аҳолининг ўзига хос қарашларини келтириб ўтиш, биз тадқиқотчиларнинг муҳим вазифаларидан биридир.

САФИЛТЎДА ЗИЁРАТГОҲИ

Сафилтўда зиёратгоҳи Марғилон шаҳри Гўри аввал маҳалласида жойлашган. 1938 йили А. К. Писарчик Сафилтўда мозори ҳақида уста Хўжали Солиевдан куйидаги маълумотларни ёзиб олган эди. Уста Хўжа Алининг сўзларига кўра, Сафилтўда, аслида, дастлаб Сонтўда деб аталган. Бунинг сабаби аввалги замонда мазор ўрнида шаҳар девори ўтган бўлиб, айнан шу ерларда Маъдалихон ва Маллахон даврида марғилонликлар билан қипчоқлар ўртасида жанглар бўлиб ўтган. Мазкур жанглар давомида ҳар икки томондан ҳам жуда кўп жангчилар ҳалок бўлганлар. Шунинг учун бу ер кўп сонли жангчилар тўдаси ҳалок бўлганлиги учун «Сонтўда» деб аталган экан. Кейинчалик тинчлик қарор топгач, жангчиларнинг жасадини шу ернинг ўзига дафн этган эканлар. Сафилтўда мозори эса ўша урушларда жасорат кўрсатган машҳур лашкарбошининг бирининг қабри бўлиб, аҳолини томонидан зиёратгоҳга айлантирилган.¹ Аммо бу биринчи тахмин бўлиб, архив ҳужжатларида келтирилган маълумотларга кўра, Сафилтўда мозорига Ҳазрат Мир Саййид Аҳмад ибн Алоуддин Биллурий исмли зот дафн этилган.²

Нақд қилишларича, Мир Саййид Аҳмад ибн Алоуддин Биллурий ҳам тобеъинлардан бўлиб, Марғилонга Хўжа Шоҳ Мансур ва Абдулла ибн Маъоз Жабал билан бир вақтда

¹ Писарчик А. К. Полевой отчет по экспедиции в Ферганскую долину 1938. Кўрсатилган асар . 20-б.

² ЦГА. Узбекистан. Фонд №И-19 Оп.№ 1, Д. № 34726. .№ 9

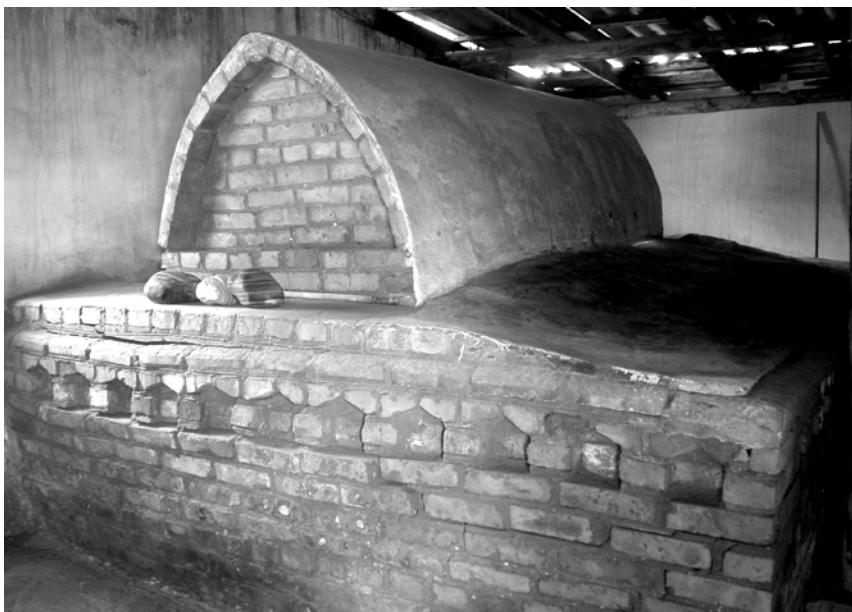
келган. У жангларнинг бирида шаҳид бўлиб Сафилтўдага дафн этилган.¹ Ул зотнинг қабри қурилиш услуби жиҳатидан Сафед Булон зиёратгоҳидаги Носир ибн Аҳмад, Абдуллох ибн Муслим сингари тобеинларнинг қабрига ўхшаб кетади.

Сафилтўда мазори. XX асрнинг бошларидаги кўриниши.

Мазкур қабрларга яна бир ўхшашлик жиҳати борки бу қабр устига қўйилган тошлардир. Гарчанд тошлар қабр қайроқтошлари бўлмасада, бироқ мазкур тошлар ҳам бошқа зиёратгоҳлардаги сингари «бахт тоши», «кушойиш тош», «бола тош» каби тошлар вазифасини бажарган бўлиши эҳтимолдан холи эмас.

¹ Дала тадқиқотлари. 2006 йил. Фарғона вилояти, Марғилон шаҳри, Сафелтўда маҳалласи.

Мир Саййид Аҳмад ибн Алоуддин Биллурий қабри

ЖИДДИЙ МОЗОР ЗИЁРАТГОҲИ

Жиддий мазор зиёратгоҳи Марғилон шаҳри, Ёвқочар маҳалласида жойлашган. Нақд қилишларича, бу ерга тобеъинлардан бўлган лашкарбоши дафн этилган. Зиёратгоҳнинг Жиддий мазор деб аталишига зиёратгоҳда турли кўнгилочар маросимларни ўтказиб бўлмаслиги сабаб бўлса керак.

Шуни айтиб ўтиш керакки, муқаддас жойлар анъанавий байрамлар вақтида сайилгоҳ вазифасини ҳам ўтаган. Бироқ байрамлар барча зиёратгоҳларда ҳам ўтказилмаган. Чунки аҳоли орасидаги қарашларга кўра, муқаддас жойлар дафн қилинган авлиёларнинг баъзилари сайилларни яхши кўрган

бўлса, айримларни ёқтирмас эмиш. Шу сабабдан муқаддас жойлар шу қарашлар туфайли икки гуруҳга ажралади.

1. Сайилгоҳни хуш кўрувчи мазорлар;
2. Сайилгоҳни хуш кўрмас зиёратгоҳлар;

Масалан, Абдуллоҳ Ансорий, яъни Сертут бува(Олтиариқ тумани) мазорини олайлик. Нақл қилишларича, кунларнинг бирида одамлар Ҳазрат Абдуллоҳ Ансорий ғойиб бўлган жойда қабрга ўхшаш дўнглик пайдо бўлганлигини кўриб, дўнглик атрофига марҳумларни дафн этмоқчи бўлибдилар. Бироқ ғаройиб ҳодисанинг гувоҳи бўлибдилар. Қачонки улар кимнидир Сертутбува мазори ёнига дафн қилсалар, эртаси куни дафн қилинган марҳумнинг майити мазор яқинидаги йўл четига олиб чиқиб қўйилар эмиш. Бундай ҳолат тўрт мартаба такрорланибди. Шунда одамлар донишманд бир кишини олдига ушбу сирли ҳодисани таъбирини билиш учун борибдилар. Донишманд *«Эй Сертут халқи Ҳазрати Сертут бува мазори атрофига марҳумларни қўйиб, бу ерни қабристон бўлишини истамаяптилар. Сизлар бу жойни сайилгоҳга айлантиринглар»* деб маслаҳат берибди. Шу тарзда Сертутбува мазори сайилгоҳга айланибди.¹

Фарғона вилоятидаги мавжуд Ҳазрат Али, Қора Ёзи бобо, Арсиф ота сингари муқаддас жойларда қадимдан халқнинг турли кўнгилочар байрамлари ўтказиб келинган. Бироқ кимки бу жойларда ҳаддан ортиқ маишатга берилиб мазорларни беҳурмат қилиб юборгудек бўлса у ҳолда Алининг тиғига дучор бўлар эмиш.

Иккинчи гуруҳдаги мазорлар жумласига халқ орасида кечирмаслиги ва тезгирлиги билан машҳур бўлган муқаддас жойлар киради. Чунки бундай мазорларда ҳатто қаттиқ овозда сўзлаган ёки кулганларни ҳам Мозорбува яъни

¹ Абдулаҳатов Н. Сертут бува мазори. Фарғона. «Фарғона зиёси» № 5. 2004. 24-б

муқаддас жойнинг соҳиби қаттиқ жазолар эмиш. Айниқса, уларни олдидан ўтиш вақтида ҳам одоб сақлаш лозим бўлган. Авваллари мазор олдидан отдан тушиб яёв юрилган бўлса, ҳозирги вақтда автомашинани секинлаштириш лозим бўлган. Акс ҳолда Мозорбувани беҳурмат қилганлиги учун отиб юборар эмиш. Мозорлар олдиндан ўтиш тўғрисида «Алпомиш» достонида қуйидаги таъриф келтирилади:

*«Вақт-бевақт киши бир мазорнинг қабатидан ўтса, чап оёғини узангидан чиқариб, мазордаги одамларнинг ҳақиға дуо қилиб ўтса бул ҳам сахий, агар ким мазордан ўтганда, чап оёғини узангидан чиқармай, мазоротнинг ҳақиға дуо қилмай ўтса, бул ҳам бахил экан».*¹ Демак, Жиддий мазор зиёратгоҳи ҳам мана шу иккинчи туркумга кирувчи муқаддас жойлар жумласидандир.

ТАСАВВУФ ТАРИҚАТИ НАМОЁНАДАЛАРИ НОМИ БИЛАН БОҒЛИҚ ЗИЁРАТГОҲЛАР

Авлиёлар ёхуд валийлик ҳақида Усмон Турар жумладан шундай ёзади: *«Тоат-ибодатлари натижасида Аллоҳнинг дўстига айланган киши»* каби маъноларда ишлатилади. Бир ҳадиси шарифда бундай дейилади: *«Аллоҳнинг бандлари орасида шундай кишилар борки, на пайгамбар, на шаҳид, аммо қиёмат куни Аллоҳ наздида уларнинг мақому даражаларини кўрган пайгамбарлари ва шаҳидлар уларга ҳавас қиладилар.»* Буларнинг кимлигини сўраган саҳобаларга пайгамбар алайҳиссалом бундай жавоб берганлар: *«Булар шундай кишиларки, ораларида қариндошлик алоқаси бўлмаса ҳам, бир-бирлари билан олди-бердилари бўлмаса ҳам, бир-бирларини Аллоҳ учун яхши кўрадилар. Уларнинг юзлари нур ва улар нурли минбар узра*

¹ Алпомиш. I. - Т.:Ўзбекистон, 1992. 10-б.

ўтирадилар. Одамлар қўрқувга тушганларида улар қўрқмайдилар, одамлар хавотирланганларида улар хавотирланмайдилар.»¹

Халқимизда «Авлиёлар худо эмас, лекин худодан жудо эмас» деган ажойиб нақл бор. Шу нақлнинг ўзи кишиларни авлиёларга нисбатан муносабатлари қадимдан юксак даражада бўлганлигини ифодалайди. Уларнинг мазорлари ва қадамжойларини зиёрат қилиш эса турли офатлардан, балолардан сақлаб, мушкулларини осон қилишига ишонганлар. Марғилон шаҳрида бундай серфайз мазорлар жумласига пайғамбар авлодлари, тариқат вакиллари, саҳобалар, тобеъинлар билан боғлиқ зиёратгоҳларни киритиш мумкин. Каромат кўрсатиш, ғайб асроридан огоҳлик, ҳолатларни намоён қилиш машойих ва авлиёларнинг хислатидир. Маноқиб китобларида бунга катта эътибор берилади. «Тазкиратул авлиёи туркий» китобининг муаллифи Муҳаммад Сиддиқ Рушдий ёзади: «Саҳоба ва тобеъин ва табъаи тобеъин ва салафи солиҳиндин қарнан баъда қарин каромат ва хавориқи одотлар зоҳир бўлубдурки, тил била тақдир ва қалам бирла таҳрир қилмоқ била тугамайдур». Аввало шуки, авлиёлар суҳбатининг ўзи айна каромат, чунки улар суҳбатидан файзиёб бўлган киши ўзини ўзга оламда ҳис этади, бир илоҳий қудрат билан тубанликдан юксаклик сари кўтарилади, мартаба-мақомга эришади. Шу сабабдан қадимдан авлиёларнинг файзи осор қабрларини зиёрат қилиш ҳар бир мўмин банданинг азалий орзуларидан бири бўлиб келган.

¹ Усмон Турар. Тасаввуф тарихи.- Т.: Истиқдол, 1999, 38-б.

ХОЖА МУҲАММАД ПОРСО ЗИЁРАТГОҲИ

Хожа Муҳаммад Порсо зиёратгоҳи Марғилон шаҳрининг Хожа Порсо маҳалласида жойлашган. Мазкур зиёратгоҳ тўғрисида сўз юритишдан олдин биз Хожа Муҳаммад Порсо ҳақида ва унинг номи билан боғлиқ бошқа ҳудудлардаги зиёратгоҳлар ҳақида ҳам тўхтаб ўтсак.

Тасаввуф тариқатининг улуғ намоёндаларидан бири, тарихчи ва илоҳиётшунос Хожа Муҳаммад Порсонинг тўлиқ номи Муҳаммад ибн Маҳмуд Хофизий Бухорийдур. Ул зот 1348 йили Бухоро шаҳрида туғилган бўлиб, Баҳоуддин Нақшбанднинг иккинчи ҳалифасидир. «Порсо» унинг лақаби бўлиб, бу лақабни унга Баҳоуддин Нақшбанд берган. «Рашаҳот» муаллифи бунинг тафсилотини қуйидагича баён қилади: *«Муҳаммад Порсо кўчада мунтазир ҳолда турардилар. Ногоҳ ичкаридан Ҳазрати Хожа (Баҳоуддин) нинг канизаклари чиқиб қолди. Ҳазрати Хожа канизакдан: «Кўчада турган ким?» – деб сўрадилар. «Бир порсо (диндор) йигит турибди», деди канизак. Ҳазрати Хожа ташқарига чиқиб, Хожа Муҳаммадни кўрдилар ва унга: «Сиз порсо экансиз» дедилар. Шу кундан бошлаб эл орасида у «Порсо» лақаби билан машҳур бўлиб кетди».*¹

Маълумотларга кўра, кунларнинг бирида масжид кураётганлар, бирпас нафас ростлаш учун ўзларини сояга оладилар. Хожа Муҳаммад Порсо ҳам лой оёқлари билан сояга ўтириб, ухлаб қолади. Бу ерга келган Ҳазрати Хожа (Баҳоуддин): *«Илоҳим, мана шу оёқлар ҳурматидан Баҳоуддинга раҳматингни соч»* деб юзларини оёгига суртадилар.² Хожа Муҳаммад Порсо пирнинг меҳрларини шу тарзда қозонади. Ҳаётларининг охирида Хожа Баҳоуддин «Бизнинг вужудга

¹ Бўриев О. Ҳасанов М. Хожа Муҳаммад Порсо// Маънавият юлдузлари.- Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мерси нашриёти, 1999. 183-б.

² Абул Мухсин Муҳаммад Боқир ибн Муҳаммад Али. Баҳоуддин Балогордон.- Т.: Ёзувчи, 1993. 6-7 б.

келишимизнинг сабаби Муҳаммад(Порсонинг) зуҳури эди», деб Хожа Порсога бўлган меҳрини яна бир бор намоён этади.

Бу ҳақда Алишер Навоий ўзининг «Насойимул муҳаббат» асарида қуйидагиларни келтиради: «Улуғ Хожанинг кибор асҳобидиндурлар ва Ҳазрати Хожа алар ҳақида буюрубтурлар ва ўз асҳоби ҳузурларида аларга хитоб қилубтурларки, ҳаққе ва амонатеки, Хожалар хонадони хулафосидин бу заифга етибдур ва ҳар не бу йўлда касб қилибтур борини сизга топшурдук...»¹

Баҳоуддин Нақшбанд вафоти олдидан Хожа Муҳаммад Порсони ўз ўрнига тайин қилганлигини унинг яқинларидан бўлган Хожа аҳли Домод қуйидагича тавсифлайди: «Ҳазрати Хожа Баҳоуддин охирги беморликлари пайтида ҳозирги муборак жасадлари ётган қабрни ковлашга буюрдилар. Қабрни ковлаб бўлиб, уларнинг ҳузурига келдим. Ўзларидан сўнг иршод кимни буюрар эканлар, деган фикр кўнглимдан ўтди. Улар тўсатдан менга ўтирилиб: «Ҳижоз йўлида айтган гапим гапдир.» Кимки бизни орзу қилса, Хожа Муҳаммад Порсога назар қилсин «, дедилар».

Мазкур мисоллар Хожа Баҳоуддин Нақшбанднинг Хожа Муҳаммад Порсога нисбатан ҳурмат ва эътиқодининг далилидир.²

Шарафуддин Роқимий ўзининг «Тарихи томм» асарида Хожа Муҳаммад Порсо ҳақида: «Уламолар мурожаатгоҳи», фақиҳларнинг пушту паноҳи, авлиёлар муқтадоси, шамсулмилат вад-дин Хожа Муҳаммад Порсо номи билан маъруф Муҳаммад ал-Ҳофизий ал Бухорийий дейилади. Унинг тоати домани, ибодати саждагоҳи бегубор ва покдир. Унинг сийнаси оинаси агёрлар губоридан софроқдир. У Хожайи Порсо

¹ Алишер Навоий. Насойимул муҳаббат. Т. XV. - Т.: Ғафур Ғулом номидаги бадий адабиёт нашриёти. 1968. 134-б.

² Бўриев О. Ҳасанов М. Хожа Муҳаммад Порсо// Маънавият юлдузлари. Кўрсатилган асар 184-б.

лақаби билан машҳурдир. Шохруҳ Мирзо салтанати замонида Фохираи Бухоро вилоятида тоат саждагоҳини ёйиб, авлиёлар тариқини равшан ҳидоятига айлантирди. Матонат йўли роҳнаймоларини сироти мустақим даражасига етказди...», дея ул зотни теуурийлар даврида тутган ўрнини алоҳида таъкидлаб ўтади.¹

Дарҳақиқат, Хожа Муҳаммад Порсо Амир Теуур ва унинг авлодлари Ҳалил Султон (1405-1409) ва Мирзо Улуғбек (1409-1449) замонида давлат ишларида фаол иштирок этган. Ул зот форс-тожик ва араб тилларида бир неча асарлар ёзган. Хожа Муҳаммад Порсо тасаввуф тариқати ва тарихни ривожлантиришга доир «Рисолаи қудсия», «Аз анфози қудсияи машойихи тариқат», «Таҳқиқот», «Тафсири Қуръон», «Ал-ҳадис ул арбаъуна», «Рисола дар одоби мурид», «Рисолаи каш-фия», «Рисолаи маҳбубия», «Шарҳи Фикҳи Кайдоний», «Мухтасари таърихи Макка», «Фусули ситта», « Ҳафтоду ду фирқа», «Мақомати Хожа Баҳоуддин Нақшбанд», «Мақомати Хожа Алоуддин Аттор», сингари махсус асарлар ёзган.² Хожа Муҳаммад Порсонинг «Фасл ул-хитоб би-вусули-аҳбоб»(Дўстлар висолига етишишда оқ ила қорани ажратувчи китоб) асари ҳақида Муҳаммад ибн Толут Ҳамадоний ҳикоя қилади.³

Маълумотларга кўра, ўтмишда шарият, тариқат ва фирқалар тўғрисида қандайдир баҳс туғилиб қолса, албатта «Фасл ул-хитоб»га мурожаат қилиб, Хожа Муҳаммад Порсонинг фикрини ҳужжат сифатида кўрсатганлар ва унга суянганлар. Мазкур асарнинг мундарижаси билан танишиб чиқишнинг ўзи асарда муҳим масалалар кенг

¹ Шарафуддин Роқимий. Тарихи томм. -Т.: Маънавият.1998. 28-б.

² Бўриев О. Ҳасанов М. Хожа Муҳаммад Порсо// Маънавият юлдузлари. Кўрсатилган асар 186-б.

³ Йўлдошев Н. Бухоро авлиёларининг тарихи. Б.: Бухоро. 1997. 86-б.

ёритилганлигидан гувоҳ беради. Асар 494 та масалага бағишланган бўлиб, бу масалаларнинг ҳаммаси исломда баҳсли ҳисобланган ва Хожа Муҳаммад Порсо бу масалаларни турли асарларга суянган ҳолда ечиб берган.

Шу сабабдан мазкур китоб ҳақида Шарафиддин Роқимий: «Ҳол шоҳиди ва бу мақол далили «Фаслул хитоб» китобидурки ул жаноби касир-ул-баракот мусаннифотларидандир, ки фаслларидан ҳар бири мутафаккирлар учун тилсим калитидир. Бобларининг ҳар бири ўтқир зеҳнлилар назарида ёрқин чирогдек равшан ва мунаввардир. Унинг саҳифалари ва қораламаси авлиёлар ва толиблар кўнгиллари лаҳига равшанлик бахш этади. Сатрларининг ҳар бири дин миллати йўли солиқлари учун рўшнолик белгисидир.» , дея таъриф келтиради.¹

Хожа Муҳаммад Порсо икки марта ҳаж сафарини адо этади. Дастлаб, ҳаж сафарини Баҳоуддин Нақшбанд билан, кейин 1419 йили Бухородан Термиз, Балх ва Ҳирот орқали Нишопурга, ундан эса Мадинага кириб боради. Ҳаж зиёратини амалга оширгач, касалга чалиниб, 72 ёшида вафот этади. Амир ул-мўъминин Аббос мақбараси ёнига дафн этилади. Абдурахмон Жомий ўзининг «Нафоҳатул унс» асарида келтиришича, Хожа Муҳаммад Порсонинг шогирди Шайх Зайниддин Хавовий Мисрдан оқ тош йўндириб келиб, устозининг қабрига қўяди. Шу сабабдан бошқа қабрлар ичида унинг қабри ажралиб турган.²

Мазкур маълумотдан кўриниб турибдики, Хожа Муҳаммад Порсонинг асл қабри Мадинададир. Бироқ маҳаллий аҳоли ул зотнинг муборак қадамлари етган ҳудудларда Хожа Муҳаммад Порсога атаб зиёратгоҳлар

¹ Шарафуддин Роқимий. Тарихи томм. Кўрсатилган асар. 30-б.

² Абдурахмон Жомий. «Нафоҳатул-унс мин ҳазоратил қудс» Т. Порцев ли-тографияси. 1915. 386-б.

қурганлар. Бунинг сабаби бизнингча, Баҳоуддин Нақшбанднинг «Кимки бизни орзу қилса, Хожа Муҳаммад Порсога назар қилсин», деган сўзлари асос бўлган кўринади.

Маълумотларга кўра, ҳозирги вақтда Хожа Муҳаммад Порсо номи билан зиёратгоҳлар Бухоро шаҳрининг Хожа Порсо маҳалласида¹ ва қўшни Тожикистоннинг Панжикент туманидаги Мағиён қишлоғида жойлашган.² Ушбу зиёратгоҳларнинг барчаси тадқиқотчиларнинг фикри бўйича рамзий мазорлардир.

Марғилон шаҳридаги зиёратгоҳни ҳам маҳаллий аҳоли Хожа Муҳаммад Порсонинг қадамжолари дейдилар. Нақл қилишларича, ул зот Марғилонга тез-тез келиб турганлари сабабли ҳам. Марғилон халқи у кишига атаб қадамжой сифатида мазор кўтарган.³ Биз ул зот номи билан боғлиқ зиёратгоҳнинг нима учун айнан Марғилонда мавжудлигини сабабини қуйидагича изоҳлаймиз. Чунончи, ҳалифа Абу Бакр Сиддиқ (р.а.)нинг авлоди билан боғлиқ Пури Сиддиқ зиёратгоҳининг Марғилон шаҳрида мавжудлиги Хожа Муҳаммад Порсо бу ерга зиёратга келиши учун етарли сабаб эди. Зеро, Хожа Муҳаммад Порсо ва унинг авлодлари ҳам Сиддиқийлар сулоласининг вакили бўлиб улар ҳам ота томонидан Абу Бакр Сиддиқ(р.а.)нинг авлоди саналган.⁴ Шундай экан, Хожа Муҳаммад Порсо ўз аجدодларига эҳтиром сифатида Марғилонга келиши эҳтимолдан холи эмас.

Келтирилган маълумотларга кўра, Хожа Муҳаммад Порсо зиёратгоҳидаги етти қабрдан бири унинг фарзандининг қабри бўлиб, қолганлари Абдуҳалил Ҳазрат

¹ Йўлдошев Н. Бухоро авлиёларининг тарихи. Кўрсатилган асар.87-б.

² Ҳамза Камол. История мазаров Северного Таджикистана. Кўрсатилган асар. 98 б.

³ Эшонбобоев Ў, Ҳошимов Р. Маҳалла ҳақида ўйлар.- Ф.: Фарғона, 2002. 4-б.

⁴ Ҳофиз Таниш ал-Бухорий. Абдуллонома. Иккинчи китоб.- Т.: 2000. 206-б.

домла, Бухор домла, Биби Ойша, Нуриддин махсум, Мулла Абдусамад охун, Шамсиддин Табризий сингари мўътабар зотларнинг қабрларидир. Маълумотларга кўра, Хожа Мухаммад Порсо мозори 1936 йили бузиб юборилган. Шундан сўнг, мазор узоқ вақтга қадар тикланмай турган.

Айтишларича, ушбу зиёратгоҳ Марғилоннинг кўҳна серфайз зиёратгоҳлардан бири бўлганлиги боис, кимки бу ерда қирқ марта жамоа билан намозни ихлос билан қанда қилмай ўқиса Расули ақрам Мухаммад Мустафо салаллоху алайҳи васалламни тушида кўрар экан.¹

Хожа Мухаммад Порсо зиёратгоҳи

Нақд қилишларича, Хожа Порсо маҳалласидаги улўғлардан бири туш кўрибди. Тушида Хожа Порсо зиёратгоҳи олдида ғойиб эранлар турган эмишлар. Уларнинг

¹ Дала тадқиқотлари. 2005 йил. Фарғона вилояти, Марғилон шаҳри Хожа Мухаммад Порсо маҳалласи.

улуғи Хожа Муҳаммад Порсо кўлида зулфиқордек қилич ушлаб турган эмиш. Ул зот ғойиб эранларга қараб: «Биз ҳақимизда ножоиз сўзлаганлар, шамширимиз зарбидан ҳалок бўлғусидир», дебдилар. Ўша улуғ киши бу ерга нисбатан ҳурматсизлик қилиб, охир оқибатда не-не балоларга дучор бўлган кимсаларнинг нима сабабдан шу қадар ёмон аҳволга тушганликларини тушининг таъбиридан тушуниб, Хожа Муҳаммад Порсо мазорини обод қилган экан.

СОЧЛИ ЭШОН ЗИЁРАТГОҲИ

Сочли эшон мазори Марғилон шаҳрининг Увайсий маҳалласида жойлашган. Сочли эшон лақабини олган улуғ зотнинг асл исми бизга номаълум. Маълумотларга кўра, Сочли эшон ўз даврининг машҳур табибларидан бири бўлиб, XIX асрнинг биринчи ярмида яшаб ўтган. Унинг ёлғиз Биби Робия исмли қизи Увайсийнинг Абдураззоқ ҳофиз исмли жиянига турмушга чиққан.

Нақд қилишларича, Увайсийнинг жияни Абдураззоқ ҳофиз кунларнинг бирида масжидда Қуръони каримни шу қадар берилиб ўқийдики, унинг майин сеҳрли овозидан сархуш бўлган Сочли Эшон ҳазратлари ўтирган жойларида «Ё бори Худо, яккаю-ягона қизим Биби Робияни шундай аҳли мўмин йигитга турмушга берсам, армоним қолмас эди», дея кўнглидан ўтказди ва шу жойни ўзида жамоага қараб, дилидаги сўзларини баён қилади. Шу аснода ўша куниеқ Биби Робияни Абдураззоқ ҳофизга унаштирган эканлар.

Валий зотларнинг шу тарзда фарзандларини турмушга беришлари ҳақида қатор мисоллар келтириш мумкин. Масалан, Баҳоуддин Нақшбанд ҳазратларини олайлик. Хожа

Баҳоуддиннинг бир қизи (салбияи сағрия) бўлиб, уни Хожа Алоуддинга бермоқчи бўлади. Ана шу мақсадда Қасри Орифондан Бухорога Хожа Алоуддин ўқиётган мадрасага боради. У эски бир ҳужрада яшарди; ёнида китоб, тагида битта бўйра, ёстиғи эса бир бўлак пишган ғишт; таҳорат учун битта синиқ обдастаси бор эди. Алоуддин Хожа Баҳоуддин Нақшбандни ҳурмат билан кутиб олади. Баҳоуддин унга: «Менинг бир қизим бор, вояга етган, ўшани ўз никоҳингизга қабул қилсангиз», дейди. Хожа Алоуддин тавозе билан: «Бу мен учун катта саодат, бироқ менда сарф-ҳаражат учун дунёвий мол-мулкдан ҳеч нарса йўқ, бор бисотим мана шу кўриб турганингиз», деб жавоб қилади. Баҳоуддин: «Аллоҳ сенга ҳам, унга ҳам ризқ белгилаган ва мен бу жиҳатдан ҳеч ташвиланаётганим йўқ», дейди. Шу йўсинда ул никоҳ амалга ошган экан, маълум вақтдан сўнг улардан Хожа Ҳасан Аттор исмли фарзанд ҳам дунёга келади.¹

Маълумотларга кўра, Сочли Эшон зиёратгоҳи келган зиёратчилар аввалари бу ерда сочли илон кўрганликларини эслайдилар. Зиёратчилар тасаввурида сочли илон бу оддий илон эмас, балки Сочли эшоннинг ўзи бўлиб, одамлар кўзига шу зайлдан кўринган экан. Мазкур илоннинг бошида кокил бўлганлиги учун сочли илон деб аташган.

Яна бир қизиқ маълумот. Ўтган асрнинг 80- йилларига қадар Сочли Эшон зиёратгоҳи олдида яна бир муқаддас жой бўлиб уни «Оқ туянинг қадамжойи» деб атаб келганлар. Сочли Эшон ҳаётлик вақтида унинг олдида келган мурид ва ихлосмандлари бу ерда ғаройиб оқ туяни баъзида пайдо бўлиб туриш ҳолатининг гувоҳи бўлганлар. Оқ туянинг сирли тарзда пайдо бўлиб, сўнг яна ғойиб бўлишини кўрган зиёратчилар кейинчалик унга атаб қадамжо тиклаган эканлар.

¹ Бўриев О. Хожа Алоуддин Аттор. Мулоқот. 1994. №7-8. 45-б.

Маълумки, муқаддас мазорларнинг машхурлиги унга дафн этилган авлиёларнинг кароматлари билан белгиланади. Агар авлиёлар ҳаёти мобайлида кўплаб кароматлар кўрсатган бўлса демак унинг қабри ҳам шу қадар серфайз бўлади деб қаралган. Аҳоли орасида уларни «Аллоҳнинг дўсти» «Азизлар», деб аташ анъанавий характерга эга бўлган ва аҳоли зиёратгоҳларга нисбатан муносабатлари қуйидаги қарашларда ўз ифодасини топган:

- Авлиёлар ҳар ерда ҳозир нозил бўлади ;
- Авлиёлар келаётган табиий офатларни даф этади(оқаётган сувни, селни қайтаради, ёмғир ёғдиради, шамолни тўхтатади, оловни ўчиради);
- Авлиёлар келажакни олдиндан башпорат берадилар;
- Авлиёлар турли ҳайвон тимсолида кўриниш берадилар(илон, от, шер сингари);
- Авлиёлар ҳар қандай фаслда ҳам турли меваларни муҳайё қиладилар(масалан қишда янги узилган тут, шафтоли сингари);
- Авлиёларнинг қабрлари бир вақтнинг ўзида бир нечта жойда бўлади;
- Авлиё Худонинг қиличи бўлади ва уларга нисбатан ҳарқандай ҳурматсизлик қаттиқ жазоланади. Авлиёларнинг кароматларига ишонмаслик ва уни инкор қилиш қарғиш тегиш, дуоибадга дучор бўлишга олиб келади.

Оқ туя билан боғлиқ қадамжони ўрганар эканмиз, Марғилон шаҳрида туя ривояти билан боғлиқ бошқа зиёратгоҳларни ҳам кўзда тутган ҳолда бу тўғрисидаги қадимги қарашларга эътиборимизни қаратдик.

Таниқли олим Г. П. Снесаревнинг фикрига кўра, Турон заминида туяга бўлган эътибор аввало туянинг қадимдан муқаддас ҳайвон сифатида қарашлар билан боғлиқдир.¹

¹ Снесарев Г. П. Кўрсатилган асар. 185-б.

Чунки туя қадимда илоҳий ҳайвон сифатида Ўрта Осиё халқларининг диний тасаввурларида муҳим ўрин тутган. Чунончи, Зардуштийлик динининг муқаддас китоби «Авесто»да келтирилишича, уруш ва ғалаба худоси Веретрагна икки ўрқачли туя қиёфасида тасвирланган.¹

Хитой сайёҳи Хой Чао (VIII аср) Фарғонани «...Туялари билан донг таратган мамлакат», деб атаган эди.² Тарихдан маълумки, туя Ўрта Осиёда ҳўкиз ёки от сингари қадрланган. Туя тасвири туширилган бронзадан ясалган буюмлар сақлар чироғдонида ҳам учраган. Исломга қадар илк ўрта асрларда бўлса, туя сиғиниш объекти бўлиб, хизмат қилган. Бунга Самарқанддан топилган бронзадан ясалган туянинг парчасини мисол қилиш мумкин.³ Шунингдек, III-IV асрларда хоразмшоҳларнинг тожида ҳам туя тасвири туширилганлиги⁴ туянинг илоҳий ҳайвон сифатида муқаддаслаштирилганлигини кўрсатади. Бироқ, бу қарашлар туяни ислом анъанасида ақлли ҳайвон сифатида ифодаланишининг замирида исломдан аввалги диний қарашлар мавжудлиги эҳтимолдан холи эмас деган тўлиқ хулосага бориш ярамайди. Қолаверса, мусулмон адабиётида туя тўғрисида ўзгача қарашлар ҳам мавжуд.

Араб тарихчиси Ибн Ҳишом(835 йилда вафот этган) ўзининг «Сийрати расулуллоҳ» китобида қизиқ маълумотни келтиради. Унга кўра, ҳазрати Жаброил алайҳиссалом Аллоҳ таолонинг иродаси билан катта бир туя қиёфасига кириб,

¹ Ремпель Л. И. Фрагмент Бронзовой статуи Верблюда из Самарканда и крылатый верблюд Варахши// Средняя Азия в древности и средневековье.- М.: Наука, 1977. С. 99

² Бернштам. А. Н. Тюрки и Средняя Азия в описаниях Хой Чао// .Вестник древней истории. М., 1952. С.193.

³ Ремпель Л. И. Кўрсатилган асар. 95-б.

⁴ Гудкова А. В. Ток-Кала.- Т.: Фан, 1964. С. 114.

Муҳаммад алайҳиссаломни душманлардан ҳимоя қилган.¹ Бу ҳақда Алихонтўра Соғуний қуйидагиларни келтиради: «Бу сўзга ҳайрон бўлиб, туриб эдиларки, Абу Жаҳл (Муҳаммад пайгамбар (с.а.в.)нинг ашаддий душмани – Н.А.) ҳам келиб, қолди. Бу қандог номуслик уят иш, душманларимизни суюнтирдинг, ўзингга номус келтирдинг, деб унга нафратини билдирдилар. Бу чоққа давр Муҳаммадга бундоқ юмшоқлик қилганингни кўрмаган эдик, дедилар. Анда Абу Жаҳл айтди: « Мени кўп айб қилманглар, чунки бу ишда менинг ихтиёрим йўқдур, энди бу сирни айтишга мажбур бўлдим. Шундоқки, мен ўтириб эдим, туюқиздин эшик қоқилиб, Муҳаммаднинг овозини эшитдим, ихтиёрсиз кўнглимга қаттиқ бир қўрқинч тушди. Югуриб чиқиб эдим, кўрдимки, бадавий олдида Муҳаммад турибди, анинг ортида тишлари найзадек, боши сандиқдек, ҳайбатлик бир бугро туя оғзини очиб турганини кўрдим. Агар мен қаршилик кўрсатсам, устимга ҳужум қилгудек кўринур, деди».²

Туя тўғрисидаги ушбу маълумотлар мусулмонларнинг диний тасаввурларида ҳам, ўз аксини топган. Жумладан, О. А. Сухареванинг берган маълумотларига кўра, Самарқанднинг маҳаллий аҳолиси ўртасида улуғ авлиёлар тушда туя қиёфасида кўриниши тўғрисида қарашлар сақланиб қолган.³ Бинобарин, Биноий: «Кимки тушида биёбонда юрган туяларни кўрса, азизлардан назар топгай ва бузрукликка етишгай», дея таъбирлайди.⁴ Шунингдек, эрамизнинг IX асри бошларида яратилган туш кўриш ва унинг таъбири тўғрисидаги қадимги туркий Ирқ битигида ҳам туяни тушда кўриш ҳосиятли эканлиги айтилади:

¹ Шидфар. Р. К. Пережитки тотемизма и табуирование у арабийских племен. В VI-VII вв.(по «Жизнеописанию посланца Аллаха» Ибн Хашима)// СЭ.- М., 1990. №2. С. 67.

² Алихонтўра Соғуний. Кўрсатилган асар. 45-б.

³ Ремпель Л. И. Кўрсатилган асар. 101-б.

⁴ Биноий. Тушлар таъбири. Кўрсатилган асар. 80-б.

Мен зотли туя эркаги,
Оқ кўнигимни сочаман.
Юқорида осмонга етади,
Пастда ерга киради, дейишади,
«Ухлоқларни уйғотиб,
Ётганларни турғизиб юрарман,
Мен мана шундай кучлиман».
Билиб қўйинг: бу – яхши.¹

Кўриниб турибдики, қадимги туркий халқларда туя муқаддас ҳайвон саналган ва шу сабабдан уни тушда кўриш яхшилик деб қаралган. Туя чўккан жойнинг муқаддас эканлиги ҳақида илк воқеа Муҳаммад алайҳиссаломни Мадинага киришлари билан боғлиқдир.² Бу ҳақда Алихон тўра Соғуний шундай ёзади:

«Бу киришлари эса, ислом оламида энг кўриқлик кўркам, қутлуг кун эди. Бутун дуён бўйинча, ҳақиқат аҳлининг байрам қуёши шу кунда тугилмиш эди. Буларга қарши иблис малъун ва унинг маслакдошлари учун энг оғир, қора мотам кунлари келмиш эди. Кубодин чиқар чоғларида «Жаъда» отлиқ туяларига минган эдилар. Муҳожир, ансор саҳобалар атрофларида қуролланган бутун халқ, ёш-қари эркак ургочи эргашган ҳолда шаҳарга юрдилар. Туя бурундугини(туянинг тумшугига кийдириб қўйилган тўр – Н.А.) ушлаб, етаклаш қабила раислари орасида талаш бўлиб, қизгин равишда қизганишлик тугилди. Ё расулаллоҳ қадами шарифингиз ила кимнинг кулбасини гулистон қилурсиз, қайси жойга тушурсиз, деб сўрар эдилар. Буларга қарши: «Мен минган туямга бу иш буюрилмишдур, қаерга чўкса, шунинг чўккан ўрни бизнинг манзилимиз бўлур», дер эдилар. Туянинг бурундуги ўз бўйнига ўралган, бу қутлуг жонивор ўз эркича юрмоқда эди. Пардасидан чиқмаган мастура қизлар пайгамбаримизни кўришга қизиқиб, том устига чиққан эдилар. Дастлабки келишларида, Кубога тушганларида, шеърлар ўқилиб,

¹ Ирқ битиги (Таъбирнома)//Қадимги ҳикматлар. - Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987.50-б.

² Крейк. А. Л. Ҳазрати Билол. - Д.: Илим, 2002. 78-б.

шодиёна доплар (чилдирмалар) чалинур, суюнчилик қўшиқлари айтилура эди.

Шу йўсинда бўлиб, халқ эргашиган ҳолда, маҳалла оралаб, кўчадан-кўчага, ўрин излаган кишидек, туялари ҳар томонга қараб юрар эди. Ҳар эшикдин чиққан кишиларга, – туя маъмурдир(хўжайиндир),-деб жавоб берар эдилар. Туялари шу юрганича юриб, бани Адий бинни Нажор маҳалласига келди. Пайгамбаримизнинг иккинчи боболари Ҳошим, шулардин уйла-ниб, боболари Абдулмуталлиб Мадиналик хотундин тугилган эди. Мана шу тўғридан бу маҳалла халқи пайгамбаримизнинг тогалари бўлура эдилар. Туялари шу жойга келганда, Абу Айюб Ансорийнинг эшиги олдига келиб, чўкди. Туянинг чўккан жойи, шу кундаги масжиди шарифдур. Расулаллоҳ: – Шу жой бизнинг манзилимиздур, иншоАллоҳ дедилар. Туядан тушишлари билан шу оятни ўқиб ўтирдилар: «Рабби анзилини мунзалан мубораккан ва анта хайрул мунзилийн». Маъноси «Эй, бор худоё, мени қутлуғ, муборак ўринга туширгинки, сен туширувчиларнинг энг яхшисидирисан».¹

«Сияри Набий» китобида баён этилишича, туя дастлаб Нажор ўғилларидан икки етимга оид уй қуришга ажратилган ерга чўкиб дарҳол турган. Шу сабабдан Ҳазрат Пайғамбар (с.а.в.) туя чўккан ерни сотиб олган ва бу ерда Масжиди Шариф қурилган.² Бундан кўринадики, туяга тобут ортиш замирида пайғамбар (с.а.в.) билан боғлиқ воқеалар ётади. Унинг фаолиятини суннат деб билган зотлар кейинчалик ўз ҳаётларини шу тарзда давом эттирганлар. Натижада туяга ўз тобутларини ортиб, туя қаерда чўкса шу ерга дафн эттириш орқали фарзандлари ва муридлари ўртасида мозори масаласида ихтилофлар чиқмаслигини олдини олган бўлсалар керак.

¹ Алихонтўра Соғуний. Кўрсатилган асар. 76-б.

² Сияри Набий.- Т.: Қомуслар бош таҳририяти, 1997. 52-б.

ДОВУДХҶА ЭШОН ЗИЁРАТГОҶИ

Довудхўжа Эшон зиёратгоҳи Марғилон шаҳрининг Гумбаз махулласида жойлашган. Маълумотларга кўра, бу ерга тасаввуф тариқатининг улуғ намоёндаси, машхур олим Абу Абдулоҳ Муҳаммад Али ат-Термизий (IX аср охирида вафот этган) яъни Ҳақим Термизийнинг авлодларидан бири сайид Довудхўжа эшон дафн этилган. Қўқон хонлигининг ҳукмдорларидан бири Норбўтабий (1763-1799) томонидан берилган ёрлиққа кўра, сайид Довудхўжа эшон XVIII асрнинг иккинчи ярмида яшаб ўтган. Нақл қилишларича, сайид Довудхўжа эшон Гумбаз номли масжидни қуриш чоғида лой ишига ҳам ўзлари бош бўлиб, ҳовуз қаздиради. Ўша вақт ул зотни зиёрат қилгани келган Қўқон хони Норбўтабий пирини тупроқ ичида кўриб, ғайрат билан энг шимариб, ҳовуз кавлашга киришади. Бир оздан сўнг қора терга ботган хон сайид Довудхўжа эшонга қараб: «Тақсир қаранг жуда терлаб кетибман», дейди. Шунда Довудхўжа эшон: «Кўрдингизми хон, Марғилон халқи ана шундай кечакундуз терга ботиб ишлаб, сизга хирож тўлайди», дейди. Айтишларича, шундан сўнг Норбўтабий сайид Довудхўжанинг бу сўзларига жавобан бир йил Марғилон халқини хирождан озод қилган экан.¹

Маълумотларга кўра, Норбўтабий, Гумбаз масжи-дини пишиқ ғиштдан қурдирдирмоқчи бўлганида сайид Довудхўжа эшон: «Вақти келиб, сизнинг ғиштингизни эгаси келиб олиб кетади. Шу сабабдан масжидни хом ғиштда барпо қилганимиз афзалдир», дея хоннинг марҳаматини рад қилган экан. Буни қарангки, Сайид Довудхўжанинг башоратлари тўғри чиқиб, совет тузуми даврида қўплаб

¹ Дала тадқиқотлари. 2006 йил. Фарғона вилояти, Марғилон шаҳри Гумбаз маҳалласи.

пишиқ ғиштли масжидлар бузилиб, улардаги ғиштлар бошқа биноларни қуриш учун ишлатиб юборилган. Ұша вақтлар Гумбаз масжидини ҳам деворларини махсус парма билан тешиб ғиштларини кўришган ҳукумат ишчилари ҳафсаласи пир бўлиб ортга қайтадилар. Чунки масжид бутунлай хом ғиштдан қурилганлиги боис уни бузиб ғиштини ишлатиб бўлмас эди. Шу сабабдан Гумбаз масжиди совет ҳукуматини қурувчи усталарининг эътиборидан четда қолган эди.

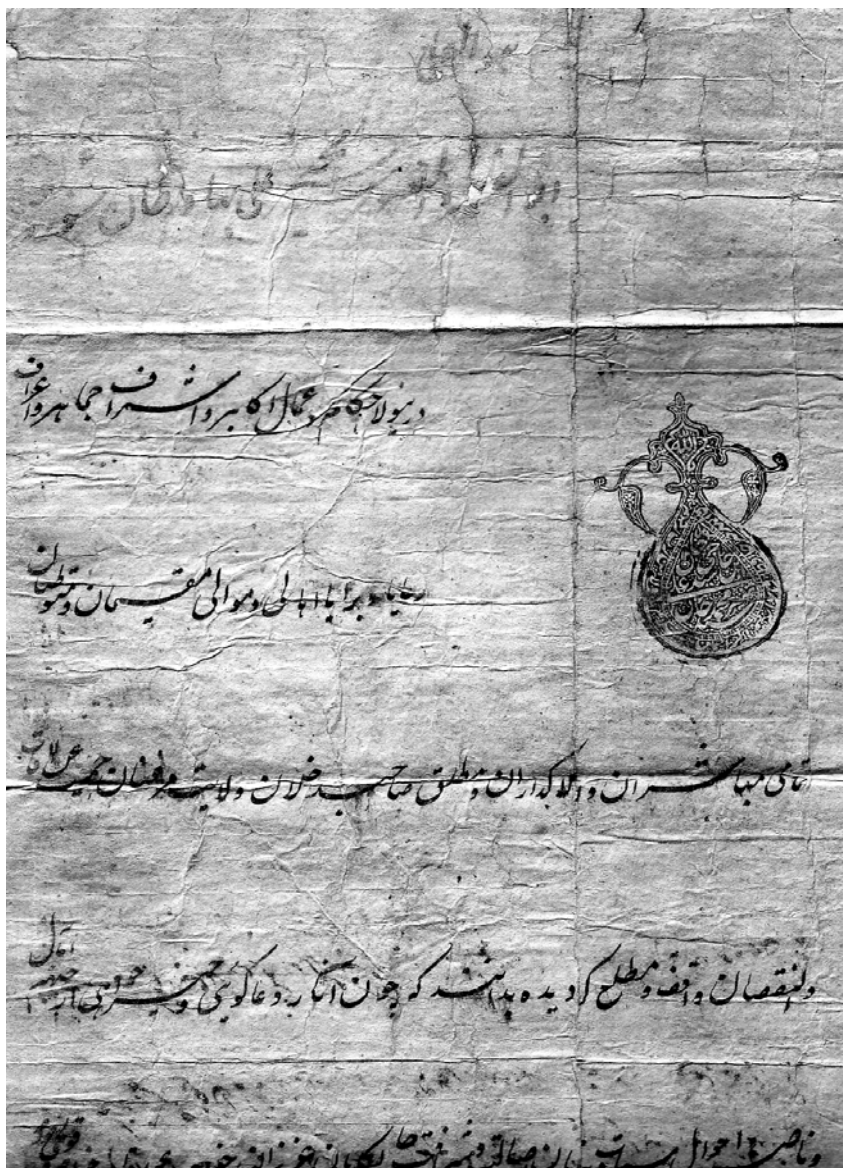
Шуни таъкидлаб ўтиш керакки, саййид Довудхўжа эшоннинг авлод ва аждодларига Қўқон хонлари сулоласи томонидан катта ҳурмат- эҳтиром кўрсатилганлигини Абдурахимбий (1721-1723), Бобобек (1752-1753) Эрдонабий (1753-1763), Муҳаммад Алихон (1822-1842), Шералихон (1842-1845) ва Худоёрхон томонидан берилган ёрликлар ва иноятномалардан кўриш мумкин.¹ Масалан, 1825 йилдаги Қўқон хонлари томонидан берилган ёрликда жумладан шундай баён этилади:

«Айни замонда улуг амирларлар, султонлик ишини соҳиб далиллари ва мубоширлар ва Марғилон вилоятини саркорлари очиқ ва равшан билсинларки, Саййидлар паноҳи Абдуқодирхўжа ва Қўйчи хўжа ва Саййид Аржумандхўжада қадимги подшоҳлардан қолгон хирож, ихрож, таноба, ва тархон ёрлиқлари бўлган ва ҳозирда ҳам бор. Шунга асосан биз ҳам меҳрибонлик қилдук . Мазкур ер хирожи юзасидан уларга дахл ва тожовуз қилмасликларингиз керак, Ёзилганга хилоф қилманглар ва удан бош тортманглар».

1241 йил.

[Мухр]: нишони

¹ Мазкур ёрлик ва иноятномалар Марғилон шаҳри Гумбаз маҳалласида яшовчи Козимхон Жўрахонов хонадонидида сақланади.

Довудхўжа авлодларига Қўқон хони Муҳаммад Алихон
томонидан берилган ёрлиқ.

ҚИРҒИЗ ХАЛФА МОЗОРИ

Қирғиз халфа мозори Марғилон шаҳрининг Гумбаз маҳалласи қабристонидан жойлашган. Нақд қилишларича, Қўқон хони сарбозларидан бўлган қирғиз йигит хон хизматини тарк этиб, тариқат йўлига киради. У Довудхўжа эшонга қўл бериб, унинг халфаси даражасига эришади ва «Қирғиз халфа» номи билан эл ичида танилади. Кунларнинг бирида Қирғиз халфа пири Довудхўжа эшон билан суҳбат кура туриб, «Қизиқ шундай катта янги қабристонга ҳали ҳеч ким дафн этилмабди. Биринчи бўлиб ким шу қабристонга қўйилар экан?», дейди. Шогирдининг ушбу саволига Довудхўжа эшон: «Насиб қилса биринчи бўлиб, сизнинг жасадингиз қўйилажак», дея жавоб беради. Бунни қарангки, пирининг башорати тўғри чиқиб, Қирғиз халфа шу қабристонга биринчи бўлиб дафн этилган. Шу сабабдан Гумбаз маҳалласидаги қабристон Қирғиз халфа қабристони номи билан юритилган экан.¹

КЎКМОЗОР ЗИЁРАТГОҲИ

Кўкмозор зиёратгоҳи Марғилон шаҳрининг Кўкмозор маҳалласида жойлашган бўлиб, аҳоли орасида «Сўтал мозор» ва «Тақали мозор», деб ҳам юритилади.² Ривоятларга кўра, Кўкмозорни Амир Темур уста авлиё Мулло Охун Мирзога атаб қурдирган экан.³

¹ Дала тадқиқотлари. 2006 йил. Фарғона вилояти, Марғилон шаҳри Гумбаз маҳалласи.

² Дала тадқиқотлари. 2006 йил. Фарғона вилояти, Марғилон шаҳри Кўкмозор маҳалласи.

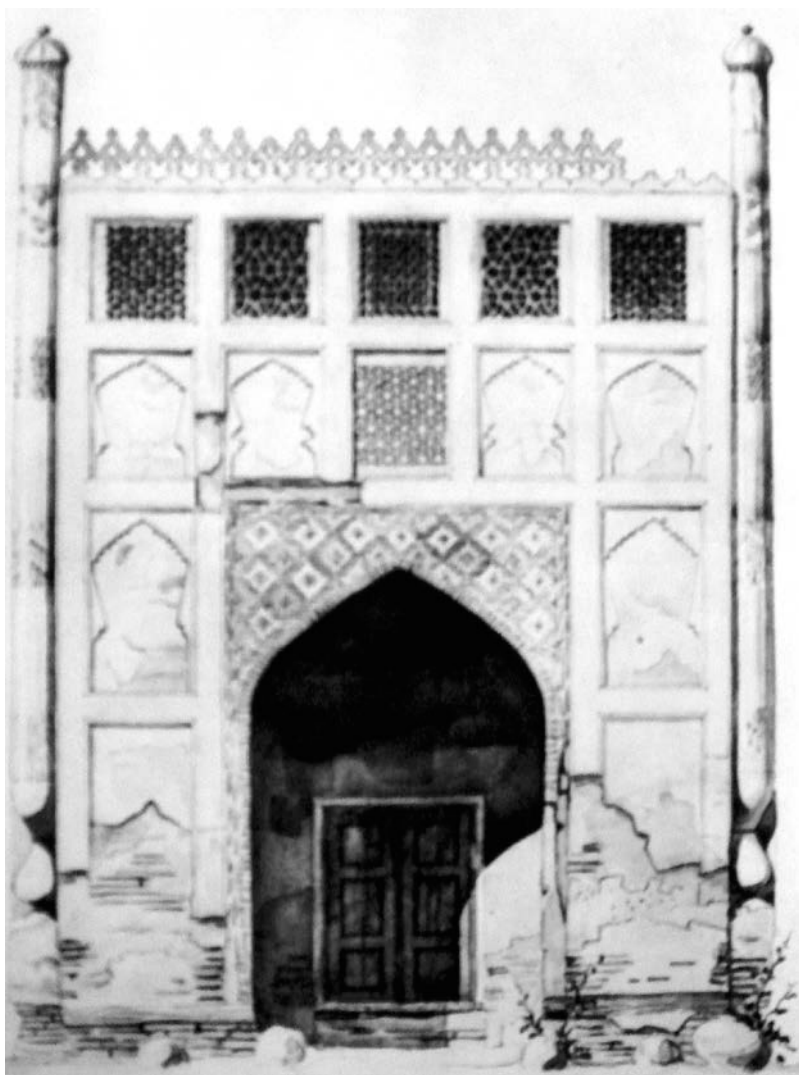
³ Писарчик А.К. Некоторые данные по исторической топографии городов Ферганы. Кўрсатилган асар 153.

Ривоятларга кўра, Амир Темур ўзининг ўн тўрт йилга чўзилган мўғулларга қарши юриши чоғида кетаётиб, Марғилонда тўхтаб ўтган экан.

Унинг лашкарбошилари олис сафар олдидан шу ерда отларни тақалаш лозимлигини Амир Темурга маълум қилишгач, Марғилондаги барча тақачи усталарни отларни тақалаш учун ҳузурига чорлабди. Бироқ ўша вақтларда ҳозирги Кўкмозор ўрнида яшовчи отларга тақа ясовчи Мулло Охун Мирзо Амир Темурнинг ҳузурига келмабди. Амир Темур ўша темирчига одам юбориб келмаганлигининг боисини суриштирибди. Мулло Охун отларини тақалаш билан машғул бўлиб бора олмаганлигини айтибди. Не кўз билан кўришсинки, улкан кўп сонли қўшинидаги барча отларнинг туёқларида олтиндан ишланган тақа бор эмиш.

Мулло Охун Мирзо уста валий зотлардан бўлганлиги учун бу ишни бир кечанинг ўзидаёқ биров билмас тарзда уддалаб қўйган экан. Амир Темур устанинг ишларидан ҳайратга тушибди ва унинг ишидан ғоят миннатдор бўлиб сафарида давом этибди. Ҳарбий юришдан қайта туриб, Амир Темур устани кўриш ниятида Марғилонга келибди. Аммо бу вақтда уста оламдан ўтган экан. Амир Темур устага бўлган ҳурмат эҳтиромини адо этиб, унга атаб зиёратгоҳ қурдирибди. Кейинчалик зиёратгоҳ Кўкмозор номи билан халқ орасида машҳур бўлибди.

Ахборотчи Қўшақвой Камоловдан ёзиб олган ривоятга кўра, тақачи уста Амир Темурга кароматини ошкор қилиб қўйганидан ҳижолат чекиб бир чангалнинг олдида ғойиб бўлган экан. Кейинчалик мазкур чангал муқаддаслаштирилган экан. Яна бир ривоятга кўра, Амир Темур тақаларни кўлида ушлаб кўрса, синиб кетавергач, мулозимларидан бири Марғилонда авлиё темирчи борлигини, у ясаган тақалар ҳеч қачон синмаслигини айтибди. Шундан сўнг Амир Темур ўша темирчига отларини тақалашини буюрган экан. А. К. Писарчикнинг ёзишича, мозорни аслида Кўкмозор деб аталишига унинг кошинларининг кўм -кўк бўлганлиги сабаб бўлган. Яна бир тахмин мозор кўк йўталга шифо бўлганлиги учун шу ном билан аталган экан.

*Кўкмозор зиёратгоҳи.
XX асрнинг 30-йилларидаги кўриниши.*

Кўкмозор тўғрисидаги ривоятларнинг бирини А. К. Писарчик 1938 йили уста Хўжа Али Самадовдан ёзиб олган.

Унга кўра, темирчининг олдига бир мулло киши келиб «менга бир дона мифтах ясаб берсангиз» дея илтимос қилади. Темирчи дастлаб, мифтах нима эканлигини билмай ҳайрон бўлиб, ўша муллодан «мифтах нима ўзи», дея сўрайди. Шунда мулло мифтах арабча калит эканлигини айтади. Ўз ишининг моҳир устаси бўлган темирчи оддий бир сўзга тушунмаганлигидан ва ўзининг нақадар илмсиз эканлигидан қаттиқ пушаймон бўлиб, илм олишга бел боғлайди. Темирчи шу қадар илмга берилиб кетади-ки, охир–оқибатда замонасининг етук олимларидан бири бўлиб етишади. У кейинчалик илмлар тўғрисида «Мифтах» номли китоб ҳам ёзган экан. Темирчиликдан машҳур олим бўлиб етишган ўша зот оламдан ўтгач, унинг мазори зиёратгоҳга айланган экан.¹

Биз бу ривоятни асл моҳияти илмни улуғлаш эканлигини таъкидлаб ўтмоқчимиз. Чунки, кимдир: «Аждодларимиз араб тилини яхши билганлар ва темирчининг «мифтах» сўзига тушунмаслиги ҳақиқатдан йироқ», деб айтишга ҳақлидир. Бизнинг фикримизга кўра, темирчининг билимсизлиги эмас, аксинча уни илм олишга бўлган иштиёқи нақадар баланд бўлганлиги боис, мазкур ривоят эл орасида машҳур бўлган кўринади. Шу сабабдан биз зиёратгоҳларда илмни улуғлаш ғояси ҳам мавжудлиги туфайли, баъзи мазорлар илм талабларнинг зиёратгоҳ жойи бўлганлигини айтиб, илм билан боғлиқ қуйидаги зиёратгоҳларни келтириб ўтмоқчимиз. Чунки, ҳозирги вақтда ҳам илм аҳлининг зиёратгоҳлари мавжуд бўлиб, улардан иккисини номини алоҳида таъкидлаб ўтиш лозим. Булар Юсуф Ҳос Ҳожиб ҳамда Маҳмуд Қошғарий зиёратгоҳларидир.

¹ Писарчик А. К. Полевой отчет по экспедиции в Ферганскую долину 1938. Кўрсатилган асар . 21-б.

Машхур олим ва шоир Юсуф Ҳос Ҳожиб мақбараси Қашқар шаҳрида жойлашган. Маълумотларга кўра, Қашқар халқининг бошига турли мусибатлар тушган вақтда юртнинг улуг уламолари алломанинг қабрига бориб Қуръон сураларини тиловат қилганлар. Шу зайдда шаҳар аҳли офатлардан халос бўлганлар. Бундан кўринадики. Юсуф Ҳос Ҳожиб мазори Қашқар шаҳрини бало ва офатлардан сақловчи балогардони ҳисобланган. XIX асрнинг ўрталарида яшаб ўтган Неъматуло Қашқарийнинг баён қилишича, Қашқар ҳокими Зухуриддин Ҳокимбек(1830-1848) 1835 йили Неъматуло Қашқарийни ҳузурига чорлаб, ўша вақтда Қашқар шаҳрига келаётган фалокатни даф қилишда ёрдам беришини илтимос қилади. Ўз даврининг машхур диний уламози бўлган шайх Неъматулло ўн бир кун давомида илмлар подшоҳи саналмиш ҳазрат Юсуф Ҳос Ҳожибнинг мазорида Қуръон ўқиб, Аллоҳдан шаҳарни фалокатдан асрашини сўраб, илтижолар қилади. Буни қарангки, унинг дуолари ижобат бўлиб, Қашқар шаҳри навбатдаги мудҳиш воқеалар гирдобига тушиб қолишдан омон қолади.

Маълумотларга кўра ўша даврда Юсуф Ҳос Ҳожиб зиёратгоҳнинг эшигига Қуръони каримдан « Қул ҳал яставиллазина яъламуна валлазина ла яъламун» яъни «Билганлар билан билмаганлар ҳар тўғрида тенг келолмайдилар» деган ҳикматли сўзлар ёзилган экан. Афсуски, алломанинг муҳташам зиёратгоҳи 1972 йили замона зайли билан бузиб юборилган ва фақатгина унинг пойдеворигина сақланиб қолган эди. 1985 йили ҳукумат қарори билан мақбара яна қайта тикланди. Ҳозирги кунга келиб Юсуф Ҳос Ҳожиб зиёратгоҳи мажмуаси масжид, хотира минораси, музей ва мақбара сингари ёдгорликлардан иборат бўлиб мақбара деворлариги буюк шоирнинг мангуликка даҳдор «Қутадғу билик» асаригадаги пурмаъно ҳикматли шеърий мисралари туширилган. Маҳаллий аҳоли

Юсуф Ҳос Ҳожиб мазорини асрлар давомида эъзозлаб келганлар. Шу сабабдан халқ орасида унинг номи мангу яшаш тўғрисида ривоятлар битилган. Бинобарин, ушбу ривоятлар айна ҳақиқатдир. Зеро Юсуф Ҳос Ҳожиб айтганидек:

«Киши мангу эмас, унинг номи мангудир, одамдан унинг номи мангу ёдгорлик бўлиб қолади,

Ўзинг мангу эмассан, отинг мангудир, отинг мангу бўлдим, ўзинг мангудирсан».

Қашқар вилоятининг Кўхнашаҳар ноҳиясида илм талаб аҳлининг яна бир сеvimли зиёратгоҳи жойлашган. Ушбу Ҳазрат Мавлоним зиёратгоҳи XI асрнинг машҳур олими, «Девону луғотит турк» асарининг муаллифи тилшунос Маҳмуд Қашқарий (Қошғарий) билан боғлиқ бўлиб, маҳаллий аҳоли орасида «Ҳазрат Мавлоним» ва «Илмга худадгар пирим» яъни «Илм талабларни қўлловчи пирим» номи билан машҳурдир. Ушбу зиёратгоҳ Кўхнашаҳар ноҳиясининг Ўпол қишлоғи Озиғ маҳалласида жойлашган.

Маълумотларга кўра, ҳар йили Қашқар мадрасаларини битирувчи толиб илмларга бағишланган маросим ҳам айнан шу зиёратгоҳда ўтказилган. Ҳар бир илм истаган кишини бу мазорни зиёрат қилиши ўша вақтларда «ҳам фарз, ҳам қарз» саналган. Наврўз байрами кунлари фарзандини илмли бўлишини орзу қилган ҳар бир ота-она Маҳмуд Қашқарий мазорига фарзанди билан зиёратга келган. Бу ердаги Наврўз булоққа тол наваларини ташлаб ўз тилак ва ниятларини айтганлар. Ҳозирда ҳам бу анъана давом этиб келмоқда.

Биз юқорида ушбу маълумотларни бежиз келтирмадик. Чунки, Марғилон аҳли қадимдан илм ва маърифатни улуғлаб келганликлари учун бу ерда ҳам илм олмоқни истаганларнинг ўзига хос зиёратгоҳлари бўлганлиги эътимоддан холи эмас.

Маълумотларга кўра, Кўкмозор ёнида Кўкмозор номли мадраса ҳам бўлган экан.¹ Кўкмозор зиёратгоҳи Марғилон шаҳридаги қадимий зиёратгоҳлар жумласига кириб, уни ўз даврида Марғилоннинг машҳур меъморлари бир неча маротаба таъмирлаган эдилар. Масалан, 1892 йили Кўкмозорни ташқи олд томони таъмирланган бўлса, 1912 йили Марғилонлик уста Ҳакимжон томонидан зиёратгоҳнинг ички қисми таъмирдан чиқарилган эди.²

Кўкмозор зиёратгоҳи. XIX асрнинг охиридаги кўриниши.

¹ Болтабоев С. Туркистондаги вақф мулклари тарихи.- Н.: Наманган, 2005. 41-б.

² Писарчик А. К. Полевой отчет по экспедиции в Ферганскую долину 1938. Қўрсатилган асар . 21-б.

Нақл қилишларича, Кўкмозор ёнида мактаб қурилган вақти фаррош аёл синф хоналарини тозалаётиб, мактаб ичида оқ от минган чавандозга кўзи тушган. У бу воқеадан қаттиқ таажжубга тушиб, шу ердаги кексалардан номаълум чавандоз ким эканлиги сўраб билмоқчи бўлган. Маҳалланинг улуғлари унга оқ от минган номаълум чавандоз асли Кўкмозор бувани ўзи эканлигини, баъзан ул зот кишиларга шу қиёфада кўриниш беришларини айтиб берганлар.¹

Бу муқаддас заминда яшаб ўтган улуғ авлиё зотлар тўғрисида сўз юритганимизда, биз улар тўғрисида кўплаб афсона ва ривоятларга дуч келамиз. Афсуски, бу афсоналарни баъзи бировлар қуруқ уйдирма гаплардек қабул қиладилар ва бошқаларни ҳам бу афсоналарга ишонмасликка ундайдилар. Аммо, айтганларидек, афсона ҳар қандай далилдан ҳам тарихийроқдир. Биз сўз юритмоқчи бўлган авлиёларнинг ҳаёти ҳам шундай афсоналарга бой бўлиб, қадимий битикларимизда айтилганидек «Бул ҳикоят агарчи афсона тусида эрса-да, ул ҳақиқатдан йироқ эмасдур».

Фарғона водийсида Соҳибқирон Амир Темур билан боғлиқ ривоятлар ҳозирга кунга қадар сақланиб қолган. Бу ривоятлар аксарият ҳолларда Бистом бува, Биби Убайда, Хўжа Маъоз ибн Жабал, Соҳиби Ҳидоя, Ҳазрати Айюб, Сафед Булон, Галдирбобо, Амир Хизр Валий, Имом ота, Кўкмозор сингари муқаддас зиёратгоҳлар билан боғлиқдир. Биз мазкур зиёратгоҳлар тарихини ўрганиш мақсадида уюштирилган илмий сафаримиз чоғида халқ орасида сақланиб қолган баъзи бир ривоятларни ёзиб олишга муяссар бўлдик. Ўйлаймизки, тадқиқот чоғида туширган

¹ Дала тадқиқотлари. 2006 йил. Фарғона вилояти, Марғилон шаҳри Кўк мозор маҳалласи.

ёзувларимиз ўқувчиларни ҳам диққат – эътиборидан четда қолмайди.

*Амир Хизр Вали зиёратгоҳи.
XX асрнинг бошларидаги кўриниши.*

Бувайда тумани Инғиршоҳ маҳалласида Галдирбобо мозори жойлашган. Ривоят қилишларича, Амир Темур Қошғарга юриш қила туриб Бувайда қишлоғида тўхтади ва бу ерда Галдирбобо исмли бир моҳир мерганни учратиб қолади. Амир Темур дарахтга узук осиб, агар шу узукка камондан ўқ отиб теккиза олса, нима тиласа, шуни бажо қилишини айтади. Мерган маҳоратини намойиш этиб узукка камондан аниқ теккиза олган. Галдирбобо ишни қойилмақом қилиб бажаргач, Амир Темурдан ўзи яшаб турган жойни боғ қилмоқчи эканлигини ва сув келтиришда ёрдам беришини сўрайди. Шундан кейин Амир Темур мерганнинг тилагини бажо қилиб, ариқ қаздириб берган экан. Йиллар ўтиб Галдирбобо ўзидан гўзал боғ қолдириб оламдан ўтибди. Унинг мозори халқ орасида зиёратгоҳга айланибди.

Фарғона шаҳрининг Ёрмозор мавзесида Амир Хизр Валий Пошшойим мозори жойлашган. Маълумотларга кўра, бу ерга Амир Темурнинг кўёви Ал Абдували Хизр Подшоҳ дафн этилган. Нақл қилишларича, Амир Хизр Валий Пошшо пирим аслида ажам юртидан бўлиб – авлод аждодлари саййидлар-пайғамбарзодалардан экан. Падари-бузрукворлари бир юртга подшоҳлик ҳам қилган эканлар. Амир Темур Соҳибқирон ўша юртга қилган юриши чоғида пойтахтни қамал қилиб, қамалдагиларни таслим бўлишга чақиради. Шаҳарни забт этгач, Хизр Валий Пошшопиримнинг ота-оналарини Турон заминга олиб келишади. Шунда Амир Валий жар ёқасидаги дарахтдан камон ясаб, дуоибад қилинган икки ўқни Амир Темурга қарата отади. Биринчи ўқни соҳибқироннинг пирлари қўллари билан ушлаб оладилар. Иккинчи ўқ етиб келмагач, Амир Кўрагоннинг пирлари саййидзода-пошшозодаларни кўчириб келиш тайзиқ остида бўлгани хато ишлигини айтиб, улар билан муносабатни яхшилашга чорлайди. Имон-

этиқодли бўлган Соҳибқирон бу авлоддан узр сўраб, Амир Хизр Валийга ўз қизларини берган экан.

Хурматли ўқувчи, биз Амир Хизр Валий зиёратгоҳи ҳақида сўз юритишимизнинг ўзига хос сабаблари бор. Аввало бу мазор чиндан ҳам темурийлар даврига таалуқли бўлиб, вақфномалардан бирида келтирилишча, ҳижрий 824(1418) йили Амир Хизр Валий мазори олдидаги масжид ва мадраса таъмир этилган. Вақфномада «Амир Хизр Валийнинг қабри Фоҳираи Марғилонда жойлашган», дея таъкидланади. Чунки, ўша даврларда Марғилон шаҳри дейилганда катта ҳудуд тушунилган. Гарчанд Амир Хизр Валий зиёратгоҳи ҳозирги вақтда Фарғона шаҳрининг Ёрмозор мавзесида жойлашган бўлса-да, аввалги вақтларда бу жойлар ҳам Марғилон таркибига кирган эди.

Бундан кўринадики, ўрта асрларда ҳам Марғилон ва унга яқин ҳудудларда улуғ авлиёларнинг муқаддас зиёратгоҳлари мавжуд бўлиб, Марғилоннинг бу қадар машҳур бўлишида ана шу зиёратгоҳларнинг ҳам аҳамияти беқиёс бўлган.

Биз Амир Темур билан боғлиқ зиёратгоҳлар ҳақида сўз юрититар эканмиз темурийлар ва ўзбек хонлари даврида Мовароуннаҳрда юз берган сиёсий воқеалар силсиласида Марғилоннинг ҳам ўзига хос ўрин тутганлигини ҳам таъкидлаб ўтиш жоиздир.

«Тарихи Рашидий» асарининг муаллифи Мирзо Ҳайдарнинг ёзишича, Умаршайх Мирзо ҳукмронлиги даврида Хожа Убайдулоҳ Аҳрор тез-тез Марғилонга келиб турган. Унинг сўзларига кўра, Умаршайх Мирзо қайинотаси бўлмиш мўғул хони Юнусхонга Марғилонни ҳадя қилган вақти Хожа Аҳрор ҳазратлари Марғилонга келади. Юнусхон билан Хожа Аҳрорнинг илк учрашувлари айнан Марғилонда юз беради. Юнусхон гарчанд ҳукмдор бўлса-да, Хожа Аҳрорни кутиб олгани пешвоз чиққан Марғилон аҳли орасида ўзини ким эканлигини билдирмай, юксак

эхтиромини намойиш этган ҳолда бошини эгиб тураверади. Ҳазрати Хожа Аҳрор валийнинг муридларидан бўлган Муҳаммад Қози Юнусхонни Хожа Аҳрорга кўрсатган пайт ул зот оддан тушиб Юнусхонни бошини кўтаради. Юнусхон шу тарзда ўзининг камтарлиги ва ихлоси билан Хожа Аҳрор ҳазратларининг ишончини қозонган эди.¹ Бу ҳақда Ҳофиз Таниш ал-Бухорий ўзининг «Абдулланома» асарида қуйидагиларни келтиради:

«Ўша вақтда биродарлар: Султон Аҳмад Мирзо билан Умаршайх Мирзо ўртасида бўлган андак (бир) кўнгил қолишни дафъ этмоқ учун йўл топиш доирасининг қутби ва йўл кўрсатувчиларнинг қибласи, Тангри саропардасининг маҳрами Хожа Носириддин Убайдуллоҳ, унга Тангрининг раҳматлари бўлсин, Маргинон вилоятига йўл олдилар. Ул кишининг башоратасар хабари Андижон мардумига ва Маргинон халқига ҳамда Фаргонанинг бошқа шаҳарларига етгач, Умаршайх Мирзо Андижоннинг лашкари ва (Юнусхон бошлиқ) Мўғулистоннинг жами сипоҳи билан ҳазрат эшоннинг истиқболига чиқди. (Ҳазрат эшоннинг) ниҳоятда (зўр) савлати ва гоятда улугворликларидан ҳеч ким у кишининг узангиларини ўпишга журъат қилолмас эди. Эр ва аёллар тўп-тўп бўлиб (у кишининг) йўлига чиқиб, оддан тушиб (қўл қовуштириб) турардилар. (Улар) гоятда иштиёқларидан кўзларини ул ҳазратнинг жамолини кўришдан бошқага тикмас эдилар. У киши (уларнинг олдидан) ўтганларидан кейин, ўзларини унинг босган тупроғига отардилар; ул ҳазрат улогининг тўғи теккан тупроқни оғриган кўзларига тўтиё қилиб сурардилар. Аммо Юнусхон ул ҳазратнинг мулозимати шарафи билан таширф топгандан сўнг, бошқа лашкардан ажралиб, йўл устига чопди ва гоятда муҳтожлик ва ожизлик ҳамда бениҳоят хоксорлик билан (унга) бандалик кўрсатиб, отидан тушди ва фақир юзини ул аҳли фахр муқтадоси отининг оёғига қўйди. Ҳазрат эшон хоннинг муҳтожлигини англаб, пешвоз оддан тушиб, унинг билан кўришди. Ҳазрат маҳдум иршодпаноҳ мавлоно Муҳаммад

¹ Азимджанова С. А. К истории Ферганы второй половины XV в.- Т.: Издательство Академии наук. 1957. 27-29 б.

Қозига, унга (Тангрининг) раҳматлари бўлсин, дедиларки «Юнусхонни эшитганман ва унинг ахлоқ ва атвори барча кўчманчи турк халқлари каби бўлса керак, деб гумон қилардим. (Ҳозир) уни (ўз кўзим билан) кўрдим; (у) хушсухан ва тожик чеҳрали, Тангрининг меҳрибончилиги билан мусулмончилик ҳақиқатидан баҳраманд (бўлган) бир подшоҳ экан». Ниҳоят, Юнусхон ул ҳазратнинг кимёасар назарларидан ўтгандан кейин, ул ҳазрат унинг тўғрисида иноят қилиб Қошғар ҳудуди ва Дашти Қипчоқдан тортиб (то) Хуросон ва Ироққача (бўлган) атроф ва жонибларга мактуб ва элчи юбордилар. (Бу мактубларнинг) мазмуни бундай: «Юнусхонни кўрдик. Мўғул халқи (яшаган ерлар)га етдик; (у билан) танишдик. Ҳаммала-ри аҳли суннат ва жамоат мазҳабида (бўлиб), пок эътиқодли ва соф ниятли эканлар; (бундан буён) ҳеч бир йўл билан уларни қул қилиш мумкин эмас». Шундан сўнг ҳамма ерда унинг буйруқларига бўйсуниб, мўғул(лар)дан қул олмадилар ва сотмадилар»¹

Хурлар хўжа бўлмиш Хўжа Аҳрор валий ҳазратларини Марғилонга тез-тез келиб туришлари ҳақида XV асрнинг охирида Марғилонда яшаб ўтган аллома мударрис Мавлоно Шоҳ Хусайн Чорқуҳийнинг келтирган ҳикоясига эътибор берайлик:

«Ушбу мулоқот вақтида Ҳазрати Носириддин Убайдуллоҳ Хожа Аҳрор яқинда Ахсикентга Мирзо Умаршайх ҳузурига бориш ниятида эканликларини билдирдилар. Ул зот Марғинон йўли орқали ўтдилар. Марғинонда бутун шаҳар аъёнлари ва диёр аҳли истиқболларига чиқди. Мен ҳам шу жамоа билан бирга эдим. Парика мавзесида етганимизда Ҳазрати Эшон ўз яқинлари билан кўриндилар. Ҳамма отдан тушиб ҳазрати Хожани тавоф қилишга ошиқди. Мен ўзимга дедим; «Эй Шоҳ Хусайн ботинингда шунча камчиликларинг билан бу азиз зотга яқинлик даво қиласанми? Ахир сенинг барча нохуш феълларинг ул зотнинг хуршид янглиг замирилари ойнасида кўриниб турибдику». Бирдан тўхтадим ва ўзимни четга олдим. Халқ ул зот билан кўришгач отларга миниб йўлга тушдилар. Шунда қалбимни ҳасрат ўти чулғаб олди. Шу кайфиятда халқнинг орқасидан йўлга тушдим. Ногаҳон халқ иккига бўлинди. Ўртада йўл пайдо бўлди. Ҳазрати

¹ Ҳофиз Таниш ал-Бухорий. Абдуллонома.- Т.: ШАРҚ, 1999. 71-б.

Эшон ўзларининг қўёш янглиг юзларини мен томонга бурдилар ва табассум қилдилар. Кўзларимиз тўқнашганда мен вужудимга қайноқ сув сепилгандек бўлиб, унинг ҳарорати ва ажиб лаззати бутун аъзоимга тарқалди.

Шу ҳолатда турганимда Андижон қозисининг укаси ёнимда эди ва менинг аҳволимдан хабар топиб, отдан йиқилиб кетишимдан асраб қолди. Ҳеч ўтмай қулогимга кимнингдир: «Эй Шоҳ Хусайн, тезроқ юр, халқ кетиб бўлди», – деган овози эшитилди. Кўзимни очсам, Ҳазрати Эшон анча илгарилаб кетибдилар ва элас-элас кўринардилар. Мен тушундимки, Ҳазратнинг бир назарлари баракотидан менга Аллоҳ ҳузури насиб қилди. Шитоб билан орқаларидан етиб олдим. Менга яна бир назар қилдилар. Яна ҳушимни йўқотдим. Бу ҳол бир неча бор такрорланди. Хуллас, Маргинонда Ҳазрати Эшон тушган ўтовга етиб келдим. Ул зот ҳақойиқ ва маорифдан сўзлаётган эканлар. Қулогимга овозлари киришлари билан яна ҳушимдан кетдим.»¹

Мавлоно Шоҳ Хусайн Чорқуҳий Хожа Аҳрор ҳазратларининг назарлари баракотидан кейинчалик валийлик мақомига эришиб, Марғилон халқининг балоғардонига айланди. Бу ҳақда «Мавлоно Лутфуллоҳ маноқиб»да шундай ҳикоя келтириб ўтилган:

«Бир кун Маргинон фуқаролари Мавлоно Шоҳ Хусайнга шаҳар ҳокимининг золимлигидан шикоят қилдилар. Шунда Мавлоно Шоҳ шаҳар аҳлига айтдиларки, «Эй мусулмонлар Аллоҳга мутаважжих бўлинглар!» Золимга қараб: «Сен нима учун мусулмонларга зулм қилурсан? Ёки сен Фиръавнданмисан, ёки Намруди мардудданмисан ёки Шадоди бедодданмисан, уларнинг оламга тўлдирган фасодини давом эттиурмисан?!», деб газаблари жўш урди. Яна айтдилар; «Эй ит, бечораларни зулм захри билан шунчалар қийнайсанму? Аллоҳ сендайин итларни уч кундан ўтказмай ҳалок этишга қодирдир!»

Шундан сўнг Аллоҳнинг иродаси билан сал ўтмай Маргинон ҳокими подшоҳ томонидан Тошкандга чақиртирилиб, дорга осилган экан. Назм:

Ҳар чи ҳоҳад авлиё, он мешавад,
Жумла олам банди фармон мешавад.

¹ Муҳаммад Муфти Оҳангароний. Мавлоно Луфуллоҳ маноқиб.- Т.: Имом ал Бухорий жамғармаси. 2002. 25-б.

*Авлиёро бо жаҳд натавон дид,
Магар эшон кунанд хешро нопадид.*

Мазмуни:

*Авлиёнинг иродаси бўлгуси,
Жумла олам фармонида тургуси.*

*Кимлигини ҳеч билдирмас авлиё,
Тиришсанг ҳам кеча-кундуз бериё.*

*Ошиқлар тили билан айтганда, Мавлоно Шох Ҳусайн паноҳи ошиқони самимият эдилар».*¹

Маълумотларга кўра қадимдан Ўрта Осиё халқларида Кўк тўнли, Кўктош ота, Кўкмозор деб аталувчи мозорларнинг тупроғи кўк йўталга даво деб қаралган. Биргина Фарғона вилоятида Кўк тўнли ва Кўкмозор деб аталувчи ўндан зиёд зиёратгоҳлар мавжуд. Аниқроқ қилиб айтсак, вилоятимизнинг ҳар бир туманида шу ном билан аталувчи зиёратгоҳни учратиш мумкин. Қўқон хонлиги даврида Қўқон шаҳрида ҳам Кўк тўнлик азизлар мозори бўлиб, кейинчалик зиёратгоҳ ўрнида Қасрул аммора номли ўрда бино этилган.²

Андижон вилоятининг Пахтаобод туманида ҳам Кўктўнли ота мозори мавжуд. Ушбу зиёратгоҳга асосан йўтал касалига мубтало бўлган беморлар келишиб, мозорнинг тупроғидан олиб кетишади. Кўкмозор номининг ўзи бу ерга асосан кўк йўталга чалинган болаларни даволайдиган зиёратгоҳ эканлигидан далолат беради.³ Умуман олганда Кўк номи билан боғлиқ мозорларни номидан кўриниб турибдики, ушбу мозорлар айнан кўк йўтални даволовчи зиёратгоҳлар ҳисобланган.

¹ Ўша асар, 27-28 -б.

² Қайюмов П. Тазкираи Қаюмий. -Т.: ЎЗР ФА Қўлёзмалар инситуту тахририй нашриёт бўлими, 1998, 597-б.

³ Писарчик А. К..Некоторые данные по исторической топографии городов Ферганы. Кўрсатилган асар. 53-б.

Масалан, Аввалнинг Оқтепа қишлоғидаги Тошқиз зиёратгоҳини олайлик. Бу ердаги катта ҳарсанг тошни маҳаллий аҳоли Тошқиз деб атайдилар. Ахборотчиларнинг берган маълумотларига кўра, кўкйўталга чалинган бемор келиб Тошқизнинг атрофида уч марта айланган. Сўнгра Тошқизни ўпган. Шундай қилинса, кўкйўталдан фориг бўлар эмиш. Тошқизни зиёрат қилган киши ортига қайтса, яна касалликка чалинар эмиш.¹ Тошкент шаҳри яқинидаги Байтқўрғон қишлоғидаги Кўк туғли мазор ҳам кўк йўтални даволовчи мазор ҳисобланган. Зиёратга келганларга кўк тош парчаси берилган. Агар шу тошни пиёлага солиб сув билан ичилса, йўталдан фориг бўлади деб қаралган.²

Чимён қишлоғидаги Кўкмозор ҳам шулар жумласидандир. Ушбу мазорга зиёратга келган кишилар жонлиқ сўядилар. Мазор тупроқларидан олиб, боланинг бўйинларига суртадилар. Боланинг бир қатор устбошини бу ердаги шайхларга берадилар.³ Қадимда бундай мазорларнинг шайхлари касал болани етаклаб, уч марта мазорни айлантириб чиққан. Сўнг болани соғлом бўлиб кетиши учун кўк ипдан банд қилиб унинг бўйнига тақиб қўйганлар.⁴ Туркистон шаҳри яқинидаги Кўк тўнлик ота мазорига келган зиёратчилар ҳам мазорнинг тупроғини кўкйўталга даво сифатида сувга аралаштириб ичганлар.⁵

¹ Дала тадқиқотлари. 2003 йил. Фарғона вилояти, Фарғона тумани, Аввал қишлоғи.

² Мирхасилов С. К изучения реликтов доисламских верований у узбеков в дореволюционном прошлом// Этнографическое изучение быта и культуры узбеков.- Т., 1972, С.22

³ Дала тадқиқотлари. 2003 йил. Фарғона вилояти, Фарғона тумани, Чимён қишлоғи.

⁴ Алимухамедов А. Кўрсатилган асар.28-б.

⁵ Мустафина Р. М. Представления, культы, обряды у казахов. - Алма-Ата: Козок университети, 1992, С.111.

Шунингдек, одамлар кўк йўтал касалини даволаш учун кўк қарғанинг патини ҳам боланинг дўпписига ёки кийимига тақиб қўядилар. Ёки унинг тухумини бўёқчининг нилига солиб бўяб, кейин пиширадилар-да касал болага едирадилар.¹

Шуни айтиб ўтиш керакки, муқаддас зиёратгоҳларда ранглар символикаси ҳам ўзига хос аҳамият касб этади. Бинобарин, Ўрта Осиё халқларида қадимдан авлиёларни кўк ва яшил кийимда тасвирлаш ва тасаввур қилиш кенг тарқалган. Масалан, Ҳазрат Али ҳақидаги халқ китоблари ва ёзма манбаларда уни кўк кийимда пайдо бўлиши кенг тасвирланган. Бизнингча, Фарғона водийсидаги Кўкмозор ёки Кўк тўнли ота мозорлари замирида Ҳазрат Али ва унга ўхшаш ислом оламидаги машҳур кишиларни оқ тўнли ёки кўк тўнли кийган ҳолатидаги тасаввурлари билан боғлиқ тушунчалари ётади.² Авлиёларнинг оқ ва яшил тусдаги кийимда кўринишлари улар билан боғлиқ зиёратгоҳларни кейинчалик шу номлар билан машҳур бўлишига олиб келган. Чунончи, Кўктўнли ота ва Оқ тўнли ота номи билан боғлиқ зиёратгоҳлар Ўрта Осиёда кўплаб учрайди. Демак, мозорларнинг кўк ва оқ тўн соҳиблари уларнинг валийликларидан далолат берган. Жумладан, валийларнинг оқ ва кўк либосларининг ўзига хос хусусиятлари ҳам мавжуд бўлиб, бу ҳақда Ҳусайн Воиз Кошифийнинг «Футувватномаи Султоний ёҳуд жавонмардлик тариқати» асарида ҳам маълумотлар келтирилган.³ Демак, мозорларидаги кўк ва оқ тўн соҳиблари уларнинг валийликларидан далолат берган.⁴

¹ Фозилов И. Зарарли одатлар.- Т., 1961, 45-б.

² Темурнома. Кўрсатилган асар. - 155-157 б.

³ Ҳусайн Воиз Кошифий. Футувватномаи Султоний ёҳуд жавонмардлик тариқати. Т., 1994. - 44 б.

⁴ Ҳамза Камол. Мавлоно Шамсуддин Сабзпўш//Чаҳордаҳ мозор. Кўрсатилган асар – 65 б.

Умуман Кўк тўнли, Кўктош ота, Кўкмозор, Кабадпўш сингари зиёратгоҳлардаги кўк тушунчаси қадимги «шаҳидлар» култи билан билан боғлиқ бўлиши мумкин. Шу боис мазкур ранглар билан боғлиқ қарашларнинг генезисини ўрганиш муҳим аҳамият касб этади.

Қадимги мисрликларда кўк ва яшил ранг ҳаёт ва ободончиликнинг рамзи ҳисобланган. Ислом динида мазкур ранглар илоҳий кучга эга деб қаралган. Хусусан, Муҳаммад пайғамбар ва Хизр пайғамбар баъзи бир авлиёлар ҳаётида бу рангнинг аҳамияти муҳим роль ўйнаган.¹ Бу ҳақда «Қиссаси Рабғузий»да ҳам маълумотлар келтирилган: «Хизр маъниси яшил бўлур. Қаю тош уза Хизр алайҳиссалом ўлтурса, ул тош яшарур эрди. Анинг учун Хизр аталди.»² Фаридиддин Атторнинг «Илоҳийнома» асарида келтиришича, итни тош билан урган кимсани жазолаш учун ғойибдан кўктўнли авлиё пайдо бўлади.³ Бу қарашларни қадимги туркий халқлар ҳаётида ҳам муҳим аҳамият касб этганлигини ривоятлар ва дostonларда ҳам кўришимиз мумкин. «Ўғузнома» дostonида туркий халқларнинг қадим ишонч эътиқоди, тасаввурлари акс этган. Ўғуз Кўк тангри (осмон тангриси)га эътиқод қилади ва кўк чодирда яшайди. Дostonда тасвирланган воқеа-ҳодисалар туркийларнинг ана шу эътиқод-ишончи билан боғлиқ. Унинг яшаш чодир, тангриси, тотеми ва фарзанди кўк билан боғлиқ. Бу кўк рангнинг осмон билан боғлиқлиги ва илоҳийлигидан далолат беради. Ахборотчилардан азадорларнинг кўк рангли кийим кийишларининг сабаби сўралганида, улар «Кўк ранг аввало вазминлик, мотам белгиси», деб изоҳлайдилар. Шу билан

¹ Шукуров Ш. М. «Шах-наме» Фирдоуси и ранняя иллюстративная традиция.- М., 1983. -126 б.

² Носиридин Бурхонуддин Рабғузий. Қисаи Рабғузий.Т., 1991. – 68 б.

³ Шукуров М. «Шах-наме» Фирдоуси и ранняя иллюстративная традиция. Кўрсатилган асар. – 126 б.

бирга уларнинг тушунтиришларича, бу марҳумнинг осмонга (кўкка) йўл олган руҳи билан боғлиқдир.¹

Ҳатто одамлар бирон бир киши вафот этса, унинг руҳи кўкка кўк қуш бўлиб учиб кетади деган ибтидоий тушунчалар XX аср бошларига қадар сақланиб қолган.²

Келтирилган маълумотлардан кўринадики, Кўк тўнли ота тушунчасида худога етишган авлиё маъноси ётади. Чунки қадимдан авлиёларнинг серфайз мазорлари қадимдан турли касалликларни даволовчи ҳосиятли муқаддас жой сифатида эътироф этилган. Вақтлар ўтиб, авлиёлар номи унутилсада, бироқ уларнинг зиёратгоҳлари «Кўк тўнли» умумий ном остида аҳоли томонидан эъзозлаб келинган.

ХОЖА ЛАНГОЛАНГ ЗИЁРАТГОҲИ

Хожа Ланголанг мазори Марғилон шаҳри Ланголанг маҳалласида жойлашган. Пўлатжон Раҳимовдан ёзиб олинган ривоятга кўра, Хожа Ланголанг кунлардан бирида сафарда эканлигида унинг ҳузурига жуда олис ўлкадан ўз даврининг машҳур валий зотлардан бири ташриф буюрибди. Бироқ Хожа Ланголангни қанчалик интизорлик билан кутмасин сафардан қайтавермабди. Шунданг сўнг ўша муҳтарам зот Хожа Ланголангни кўра олмасдан афсуслар билан ортга қайтишга мажбур бўлибди.

Сафардан қайтган Хожа Ланголанг бу воқеадан хабар топиб, жудда қаттиқ изтиробга тушибди. У шогирдларига «Агар менинг оёқларим чўлоқ бўлганида эди, мен ҳеч қаерга бормаган бўлар эдим ва мени шу қадар кутмаган

¹ Насриддинов Қ. Ўзбек дафн ва таъзия маросимлари.Т., 1996.– 131 б.

² Чистяков В.А. Представления о дороге в загробный мир в русских похоронных причитаниях XIX-XX вв// Обряды и обрядовый фольклор. - М.: 1982. - 160 б.

бўлардилар», дея тиззаларини шу қадар ерга қаттиқ урибдиларки, тиззалари зарбнинг зўридан синиб кетибди. Ўша – ўша Хожа Ланголанг, яъни Чўлоқ хожа номи билан машҳур бўлибди. ¹

Хожа Ланголанг мазорининг ҳозирги кўриниши.

Нақд қилишларича, Хожа Ланголанг Амир Темур замонида яшаб ўтган бўлиб, унинг мазори Марғилондаги кўҳна зиёратгоҳлар жумласига кирган. Бу ерга асосан оёқ ва бел оғрига дучор бўлган беморлар зиёратга келадилар.

¹ Дала тадқиқотлари. 2005 йил. Фарғона вилояти, Марғилон шаҳри Ланголанг маҳалласи.

Маълумотларга кўра, ўша беморлар агар чин дилдан ихлос билан зиёрат қилсалар оёқ ва бел оғриғидан буткул халос бўлар эканлар.

Хожя Ланголанг мазори. XIX асрнинг охирларидаги кўриниши.

ШАМСИДДИН ТАБРИЗИЙ ЗИЁРАТГОҲИ

Шамсиддин Табризий мозори. Марғилон шаҳри Хожа Порсо маҳалласидаги Хожа Порсо қабристонига жойлашган. Маълумотларга кўра, Шамсиддин Табризий мозори дастлаб Марғилоннинг Боғишамол маҳалласида жойлашган бўлиб, худди Хожа Ланголанг, Кўкмозор зиёратгоҳлари сингари кўринишда бўлган. Бироқ шўроларнинг 30- йиллардаги қатағонлик сиёсати даврида мазор бузиб юборилгач, унинг хоки Хожа Порсо қабристонига кўчирилган.

Ахборотчи, Тўхтасин Умрзақовдан ёзиб олинган ривоятга кўра, Шамсиддин Табризий Ҳиндистонда яшаган вақтида Ҳазрат Айюб пайғамбар сингари оғир дардга мубтало бўлибди. Унинг баданидаги яралардан ҳазар қилган кишилар яқинларига йўлатмас эканлар. Кунларнинг бирида Шамсиддин Табризий ҳазратлари қассобдан бир парча гўшти пишириб беришни илтимос қилибди. Бироқ қассоб уни назар писанд қилмай, ҳайдаб юборибди. Шунда Шамсиддин Табризий «Сен ҳам шамс, мен ҳам шамс шу гўштимни пишириб бер», дея ҳайқириб қўлидаги бир парча гўшти Куёшга тутибди. Шу вақт кун борган сари яқинлаша бошлабди. Ўша он Шамсиддин Табризий қаршисида Ғавсул Аъзам ҳазратлари пайдо бўлиб «Ё Шамсиддин фикрингиздан қайтинг, акс ҳолда халқ куннинг жазирамасидан ҳалок бўлғусидир», дебди. Шунда Шамсиддин Табризий «Ё Ғавсул Аъзам сизнинг муборак исмингизни ҳар киши бетаҳорат тилга олса, шу соат боши танидан жудо бўлур, агар бу сифатингизни тарк қилсангиз мен ҳам фикримдан қайтгум», дея жавоб берибди. Қачонки, Ғавсул Аъзам бу сифатларини тарк қилгач, Шамсиддин

Табризий ҳам фикридан қайтибди. Қуёш яна асли ҳолатига келибди.¹

Мазкур ривоят албатта Шамсиддин Табризийнинг валий зотлардан бўлганлигини англатсада, бироқ уни қачон қаерда яшаганлиги ҳақида бирон бир маълумот бера олмайди. Шундай экан Шамсиддин Табризий ҳақида тўхталиб ўтсак.

Шамсиддин Табризий билан боғлиқ зиёратгоҳлардан бири қўшни Тожикистоннинг Масчоҳ мавзесида жойлашган бўлиб, халқ орасида Мавлоно Шамсуддин Сабзапўш номи билан машҳурдир.² Яна бир зиёратгоҳ Туркиянинг Кўния шаҳрида жойлашган бўлиб, бу ҳақда XVI асрда яшаган турк олми Сейди Али Раис ўзининг «Миръот ул мамолик» (Мамлакатлар кўзгуси) номли асарида ҳам маълумотлар келтириб ўтган.³

Шамсиддин Табризий ҳақида маълумотлар Абдурахмон Жомийнинг «Нафоҳотул-унс мин ҳазоратил қудс» (Муқаддас даргоҳдан эсувчи дўстлик шабодалари) асарида ҳам келтирилган бўлиб, унга кўра, Шамсиддин Табризийнинг тўлиқ исми Мавлоно Шамсуддин Муҳаммад ибн Али ибн Малиқдод Табризийдир.⁴

Эронлик тарихчи Фаридун ибн Аҳмад Сипаҳсалорнинг ёзишича, Мавлоно Шамсиддин Табризий «Султонул авлиёи вал-восилин» «Тождул-маҳбубин», «Қутбул-орифин», «Фахрул-мавҷудин» сингари лақаблар соҳиби ҳам бўлган.⁵

¹ Дала тадқиқотлари. 2006 йил. Фарғона вилояти, Марғилон шаҳри Хожа Порсо маҳалласи.

² Ҳамза Камол. Мавлоно Шамсуддин Сабзапўш// Чаҳордаҳ мазор. Кўрсатилган асар. 43-б.

³ Сейди Али Раис. Миръот ул мамолик. - Т.: Фан, 1963. 45-б.

⁴ Абдурахмон Жомий. «Нафоҳотул-унс мин ҳазоратил қудс» Т. Порцев литографияси. 1915. 444-б.

⁵ Ҳамза Камол. Мавлоно Шамсуддин Сабзапўш. Кўрсатилган асар. 46-б.

Маълумки, Мавлоно Шамсиддин Табризий Мавлавия-сўфийлик тариқатининг асосчиси Жалолиддин Румийнинг устозидир. Уларнинг дастлабки учрашувлари 1246 йилда содир бўлиб, тарихда «Маржа-алр-бахрайн»(икки денгиз учрашуви) деб ном олган. Устоз ва шогирднинг илк учрашувларини Радий Фиш ўзининг «Жалолиддин Румий» номли асарида қуйидагича тасвирла йди:

«Ўшанда йўловчи хачир жиловидан маҳкам тутиб, Жалолиддиндан кўзларини узмай, сўради:

- Эй, у дунёю бу дунё маънию моҳиятларнинг саррофи! Айтгил, Ким устун – Муҳаммад пайгамбарми ёки Боязид Бистомий?

... Жалолиддин шайх ёки уламога ўхшаб жавоб берди:

- Бу не сафсата? Албатта Муҳаммад устун!

Шамсиддин, шубҳасиз шундоқ жавобни кутган эди. Лекин унинг тузоги ҳам ана шу саволда эди. Бас, унинг лабларида ингичка бир табассум ўйнади.

- Дуруст, – деди у. – Нега унда Муҳаммад: Юрагимни занг босиб, эгамнинг олдида ҳар куни етмиш карра тавба қиламен», - дейдию Боязид эса: «Мен ўзимдаги ҳар нечук қусурлардан халос топдим. Жисмимда худодин бўлак ҳеч нарса қолмади. Улугмен, улугмен, шон-шарафга тўлиқмен!» – деб бонг уради?

...Жалолиддин жавоб беришдан олдин, ўз ҳаяжонини яширмай, нотаниш кимсанинг кўзларига узоқ тикилди. Унинг ҳаяжони йўловчига ҳам ўтди. Кейинчалик Шамсиддин шундоқ деган эди: «У менинг сўзларимдаги балогатни дарров пайқади, мен эсам у сўзини тугатмаёқ, унинг юрак мусоффолигидин маст бўлдим».

- Муҳаммад ҳар куни етмиш мақомни босиб ўтар эди, – жавоб берди Жалолиддин. – Ва ҳар гал янги пояга етиб, аввалги пояда эришган билимларининг қосирлиги учун тавба-тазарру этарди. Боязид эса ёлғиз биргина пояга етиб, шунинг мартабасидан боши айланиб, жазава ичра ўшандоқ сўзларни айтмиш».¹

Абдураҳмон Жомий Мавлоно Шамсиддин Табризийнинг қабри ҳақида турли тахмин мавжудлигини айтади. Унга қўра

¹ Радий Фиш. Жалолиддин Румий.- Т.: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва саноат нашриёти. 1986. 186-б.

баъзилар, Шайх Шамсиддин Баҳоуддин Валад олдида дафн этилганлигини айтадилар. Ва яна баъзилар унинг муборак баданини нокаслар чоҳга ташлаб юборишгач, Жалолиддин Румийнинг ўғли Султон Валад кечаси тушида Шамсиддини фалон чоҳда ётганлигига ишорат қилганлигини кўрган ва ярим кечаси ёронлари ва маҳрамларини жам қилиб Мавлоно Паҳлавий мадрасасидаги Амир Бадридин мақбарасига Шамсиддин Табризийни дафн этганликларини айтадилар.¹

Маълумотларга кўра, Шамсиддин Табризий 1247 йил 5 декабр куни Кўниё шаҳрида ёвуз кимсалар қўлида шаҳодат топган. Радий Фиш бу машъум воқеани қуйидагича тасвирлайди:

«Шамсни эшикка чақирган қаландарлар эмасди. Етти киши ярим доира олиб, уни кутиб туришарди. Улар орасида Аолоиддин ҳам бор эди. Шамс остонада пайдо бўлиши билан етти узун қассоб пичоги баробар унинг танига санчилди.

Қонни мешларда келтирилган сув билан ювиб, жасадни қудуққа ташлашади. Шамсиддин ташланган қудуқ Валад тушида аён бўлган. У Жасадни дўстлари билан яширинча олиб тупроққа топширган», – деб ҳикоя қилган эди Фотима хотун.

*Аммо Шамсиддиннинг қаерда дафн этилганлиги яна етти аср сир бўлиб қолди».*²

Ушбу маълумотлардан кўриниб турибдики, узоқ вақтга қадар Мавлоно Шамсиддин Табризийнинг қабри қаерда эканлиги номаълум бўлиб келганлиги боис, бу ҳақда турли ривоятлар пайдо бўлганлиги эҳтимолдан холи эмас. Ушбу ривоятлар, ўз навбатида, Шамсиддин Табризийнинг турли жойларда қабрларини пайдо бўлишига сабаб бўлган кўринади.

¹ Абдурахмон Жомий. «Нафоҳотул-унс мин ҳазоратил қудс». Кўрсатилган асар.450-б.

² Радий Фиш. Жалолиддин Румий. Кўрсатилган асар. 219-б.

ЯККАТУТ МОЗОРИ

Яккатут бува зиёратгоҳи Марғилон шаҳрининг Иттифок маҳалласида жойлашган. Нақл қилишларича, бу ерда қора от минган ғойиб эранлардан бири тутга кириб ғойиб бўлганлиги учун тут ҳам муқаддас ҳисобланади. Шу ерлик аҳолининг сўзларига кўра, уни кесмоқчи бўлган кишиларнинг барчаси шикаст топганлар. Бунга биргина мисол. Кунларнинг бирида Яккатут бува мозори ёнидаги чойхонага юк машинаси бемалол кириши учун тутнинг баъзи шохларини кесиб ташлабдилар. Бироқ юк машинаси юкларни тушириб гараж томон юрмоқчи бўлган вақти бузилиб қолиб, шу ерда қолиб кетибди. Ҳеч бир ҳайдовчи машинанинг тўсатдан юрмай қолганлигининг сабабини аниқдай олмабдилар.

Яккатутбува зиёратгоҳи.

Яккатут бува зиёратгоҳига баҳор ва ёз ойларида аёллар асосан чоршанба куни зиёратга келадилар. Унинг тагида ўтганларга атаб ис- чироқ ёқишади. Қайси бир одамнинг чорвасидаги қўй, мол, ёки оти касал бўлиб қолса, шу мазор атрофидан уч марта айлантириб олиб кетади ва шу тарзда касал ҳайвони тузалиб кетар экан.¹

Аҳоли орасида зийрагоҳдаги ёлғиз тутни қадимий тут дейишади, шу сабабдан ҳам зиёратгоҳ Яккатут бува мазори дейилади. Унинг тагида ўтганларга атаб ис чироқ ёқишади. Маълумки зиёрат тўғрисидаги диний китобларда мазорларда чироқ ёки шам ёқиш бидъат деб қараб келинган.² Бироқ чироқ ёқиш ҳам қадимдан худди дарахтларга латта боғлашдек зиёратчи томонидан бажарилган асосий одатлардан бири сифатида анъанавий кўринишга эга бўлиб, бундай урф-одатлар барча муқаддас жойларга хос одатлар жумласига киради.

Шуни айтиб ўтиш керакки халқимиз маиший турмушида ҳозиргача амал қилинаётган «ис чиқариш» одати ислом динига қадар мавжуд бўлган диний қарашлар билан боғлиқ бўлиб, унинг илдизи руҳларни рози қилиш учун тутун чиқариш ва ёвуз руҳларни ҳайдаш маросимларга бориб тақалади.³ Муқаддас жойларда чироқ ёқиш одатлари анъанавий ҳарактерга эга бўлиб, зиёратчининг муқаддас жойдаги асосий вазифаси айнан ис чиқариш билан боғлиқ ҳолда амалга ошади. Зиёратчилардан нима учун муқаддас мазорларга шамдан кўра кўпроқ пилик, яъни арвоҳларга атаб бир учига пахта ўраб ёққа ботирилган чўпларни ёқиш урф бўлганлиги сўралганда, улар «Шам ёнганида пилик

¹ Дала тадқиқотлари. 2006 йил. Фарғона вилояти, Марғилон шаҳри Иттифоқ маҳалласи.

² Мухторов И. Зиёратнома.- Ф.: Фарғона. 1990. 15- б.

³ Жаббор Эшонкул. Фольклор: образ ва талқин. Кўрсатилган асар. 33 -б.

сингари ис чиқармайди. Пиликдаги ёғ эса ёнган сари кўпроқ ис чиқаради. Мозордаги улуғ аждодлар руҳига унинг иси тезроқ етиб бориб, дуоларимиз ижобат бўлади», дея жавоб бердилар.

Талас вилоятидаги зиёратгоҳ шайхи(чироқчи)нинг сўзларига кўра, агар зиёратчининг кўнгли пок ва шубҳалардан холи бўлса, чироқдаги пахта пиликлар тўлиқ ёнади.¹ Ис чиқаришдаги асосий восита бу оловдир. Бинобарин олов қадимги диний тасаввурларга кўра халоскорлик рамзини бажарган. Олов ҳаром нарсаларни ҳалол қилади. Ифлос нарсаларни тозалайди. Одамни гуноҳлардан, инс-жинслардан халос қилади. Шундай экан, муқаддас зиёратгоҳлардаги «ис чиқариш» маросимида кишиларни ёвуз кучлардан ўзини ҳимоя қилиш тушунчаси етакчилик қилган.

Яна шуни айтиб ўтиш керакки, фарғоналиклар орасида дарахтларни жонли деб ва уларда инсонлар руҳи яшашига ишониш билан боғлиқ қадимги анимистик қарашлар ҳозирга қадар сақланиб қолган. Зиёратгоҳлардаги дарахт ва ўсимликлар муқаддаслаштирилганлиги боис уларни кесиш, юлиш кишиларга зиён олиб келади деб қаралган. Чунончи халқ оғзаки ижодида дарахт эркак кишининг рамзий белгиси саналган. Муқаддас дарахт ва буталар жумласига чинор, арча, тут, жийда, писта, ёнғоқ, ўрик, олча, тол, терак, қайрағоч сингари дарахтлар кирган. Қолаверса, Фарғона вилоятидаги муқаддас жойлар дарахтлар номи билан атаб келинган ва ўз навбатида жой номлари билан боғлиқ бўлган.

Бинобарин, тут дарахтининг шакли одамга ўхшаганлиги учун, Ўрта Осиёда одамлар қадимдан тутларда турли инс жинслар яшайди деб ўйлаганлар. Шу боис кечалари тут

¹ Дала тадқиқотлари. 2006 йил . Қирғизистон республикаси, Талас вилояти Милдик ота зиёратгоҳи.

дарахти тагида ухлаш ёки ножўя ёзилиш кишиларга зиён етказишига шубҳа қилмаганлар. Бундан ташқари, кишилар тут дарахтини илоҳий хусусияти борлиги ишонганлар. Ўзбекистон тумани Овчи қишлоғидаги «Мўйи Муборак» деб аталмиш архитектура ва археологик ёдгорлигида бир неча юз йиллик тут дарахти бўлиб, нақд қилишларича, кимнинг нима нияти бўлса шу дарахтга латта боғлаб қўйса ўша нияти албатта, рўёбга чиқармиш. Қолаверса, тут дарахтини шифобахш дейишиб, ундан беморлар ўз дардига шифо беришини сўраб илтижо қилганлар. Бу ҳақда Г. П. Снесарев қуйидаги мисолни келтирган: «Хоразм вилоятининг Хонқа туманидаги Сарипоён деган қишлоқда Чиллатут номли муқаддас дарахт бўлган. Чилла даврида касал бўлан чақалоқларни ана шу дарахтнинг ёнига олиб келинса ва унинг шохларига ҳар хил латта-путталарни осиб қўйишса, у тезда тузалиб кетади деб ишонишган. Қайтаётганда эса боланинг дўпписини тутнинг тагига ташлаб кетишган».¹

Ўрта Осиё халқларида «Катта дарахтлар фақат азиз авлиёлар қадами еткан муқаддас қадамжойларда ўсади» деган қараш мавжуд.² М. Е. Массоннинг ёзишича, Шайх Хованди Тахур мақбараси атрофидаги савр дарахтларини ҳам маҳаллий аҳоли Искандар Зулқарнайн давридан қолган, деб муқаддас дарахт сифатида эъзозлаб келишган. Мозор шайхлари бу муқаддас дарахт қолдиқларини қиёмат кунига қадар туришини айтганлар.³ Қадимдан дунё халқларида «Одамлар руҳи дарахтларда яшайди агар марҳумга атаб

¹ Снесарев Г. П. Реликты домусульманских верований у узбеков Хорезма.- М.: 1969. С. 200.

² Гафферберг Э. Г. Пережитки религиозных преставлений у белуджей// Домусульманские верования и обряды в Средней Азии. М. , 1975. С.245.

³ Массон М. Е. XIX аср охири ва XX аср бошларида Ўрта Осиё халқлари хотирасида Александр Македонский тўғрисидаги тасаввурлар. Кўрсатилган асар. 31-б.

дарахт экилмаса, унинг руҳи азобда қолади», деган тушунча мавжуд бўлган. Шу боис дарахтларни бекордан бекорга кесишга кўрққанлар.¹

Шуни таъкидлаб ўтиш керакки, ўзбек менталитетининг муҳим белгиларидан бири бўлмиш муқаддас жойларни зиёрат қилиш аслида исломдан олдинги диний эътиқодлар – анимизм ва фетишизм билан боғлиқдир. Исломият даврида бу қадимги удум трансформацияга учраб, зиёратгоҳлар ислом дини арбобларининг номи билан боғланди. Шу йўл билан ислом тарғиботчилари олдинги диний эътиқодларни бартараф этиш ва янги ислом динини қарор топтиришга уринганлар. Ҳозирги кунда эса бу зиёратгоҳларни тавоф қилиш халқимиз учун ўтганлар руҳини шод этиш, ўз эзгу ниятларини рўёбга чиқишига умид боғлаш каби оптимистик хислатларини ўзида намоён этмоқда.

САР МОЗОР ЗИЁРАТГОҲИ

Фарғона водийсининг Қўқон, Андижон, Наманган, Марғилон сингари шаҳарларида Сармозор, яъни «Катта мозор» деб аталувчи зиёратгоҳлар ва жой номлари мавжуд. Марғилон шаҳридаги шу ном билан аталувчи зиёратгоҳ Сармозор маҳалласида жойлашган. Маҳаллий аҳоли мозорга дафн этилган зотни Сармозор бува дея тилга оладилар. Шу сабабдан биз ҳам маҳаллий анъанага риоя қилдик.

Ривоятларга кўра, Сармозор ҳазратларининг асли келиб тўхтаган жойлари Марғилон шаҳри бўлган. Ҳазратнинг зиёрат қилгани келган одамлар сони кўпайиб, ушбу маҳалла торлик қила бошлаган. Шундан кейин кенг ва каттароқ жойга кўчишга мажбур бўлиб, шаҳар чеккасига бориб

¹ Фрээр Дж. Золотая ветвь.- М.: Политиздат. 1980. С. 136.

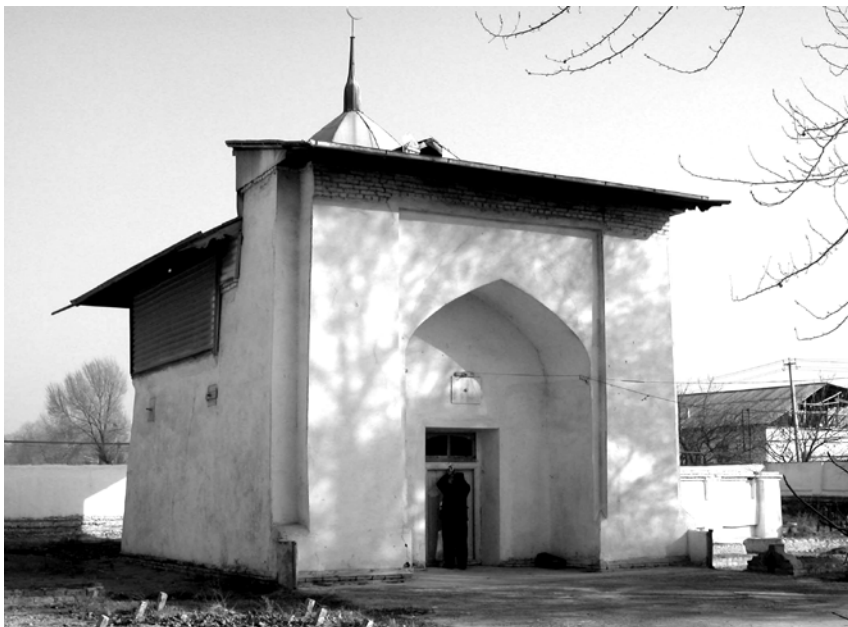
хассалари билан бир уриб мана шу ер менинг жойим дейдилар. Одамлар эса бу ер шаҳардан чеккароқ эканлигини айтадилар. Шунда бу ер кейинчалик шаҳарнинг ўртаси бўлади деб жавоб берадилар. Мана ҳозир эса йиллар ўтгач, ҳақиқатдан ҳам шаҳар маркази ҳисобланади.

Сармозор ҳазратлари шу ерда бир неча йил яшаб мана шу ерга дафн қилинадилар. Нақл қилишларича, Қўқон хони Худоёрхоннинг қайнотаси бўлган Мукулмонқул мингбоши Сармозор маҳалласидан отда ўтиб кетаётган бир пайтда отидан учиб кетиб, ерга йиқилиб ҳалок бўлишига бир баҳя қолади. Ҳаётида сира ҳам отдан йиқилмаган мохир чавандоз Мукулмонқул бу ерда қандайдир сир борлигини англаб, нима сабабдан бу ерда йиқилганлигини маҳалланинг кексаларидан сўрайди. Бунга жавобан одамлар унга бу ерда Сармозор ҳазратларининг қабрлари борлигини айтадилар. Ушбу воқеадан сўнг Мукулмонқул қилган беодобчиликни тушуниб, Сармозор ҳазратларининг қабрлари устига мақбара қурдиришга буйруқ беради. Бу мақбарани Мукулмонқулнинг куёви барпо этади. Ўша воқеадан сўнг Сармозор маҳалласидаги қабристоннинг у бошидан бу бошига қадар отличлар отларидан тушиб, отларини етаклаганича пиёда ўтиб кетишга одатланган эканлар.¹

Сармозор ҳазратларининг авлодларидан бўлган Мамажон авлиё ҳам шу ерга дафн этилган. Мамажон авлиё 90 ёшида 1938 йилда вафот этганлар. Маълумотларга кўра, ул зот Марғилондаги тандир бозорида яшаганлар. Мамажон авлиё ҳаётликларида тарки дунё қилиб уйланмаганлар. Бунинг сабабини ҳам каромат сифатида талқин этиш мумкин. Зеро унинг яқинларидан бўлган улуғ зотлардан бири Ҳазрати Махсим ота ҳам уйланмаган эдилар. Нақл

¹ Дала тадқиқотлари. 2006 йил. Фарғона вилояти, Марғилон шаҳри, Сармозор маҳалласи.

қилишларича, Махсим ота бир куни туш кўради. Тушида бир ўғил ва бир қизи бор эмиш. Ўғли ва қизи ҳам большевиклардан бўлиб ҳукумат ходимлари эмиш. Махсим ота бу кўрган тушини «Минг афсуски, ўғил ва қиз кўрсам худони унутиб, ҳалол ва ҳаромни фарқ қилмайдиган, муслмончиликдан воз кечиб, масжид ва мадрасаларга ўт қўювчи болалар бўлар экан», дея таъбир қилиб, уйланишдан воз кечган экан.

Сармозор зиёратгоҳининг ҳозирги кўриниши.

Мамажон авлиё ёшлари тўқсонга борганларида бетоб бўлиб қоладилар ва кенжа укалари сизни уйимга олиб кетаман деб уни ҳоли жонига қўймайди. Мамажон авлиё укасига «Сабр қилгин, бир йўла жума куни кетаман», дея таклифига рози бўлмайди. Ҳарчанд уринмасин Мамажон авлиёни айига олиб кетолмаган укаси жума куни олиб кетишга рози бўлиб, ортга қайтади. Ниҳоят жума куни

келгач, Мамажон авлиёни Марғилон аҳли дод фарёд билан кўтаришиб, укасининг уйига эмас балки, Сармозорга олиб борадилар. Буни қарангки, Мамажон авлиё пайшанба куни кечаси вафот этадилар ва жума куни Сармозор ҳазратлари мазорининг ёнларига дафн қилинади.

Мамажон авлиё ҳаётлик чоғларида ҳозирги ўрис қабристоннинг ёнига ҳовуз қурдира бошлайди. Ҳовуз битар битмас Мамажон авлиё бу ерга келиб «Агар ҳовуз битса бу ерда сариқ сочилилар чўмилади, агар битмаса сариқ сочилилар кўмилади», дейдилар. Ўша вақтда унинг бу сўзларига тушунмаганлар, орадан йиллар ўтиб Мамажон авлиёнинг каромат қилганликларини англаб этадилар. Чунончи ҳовуз ўрнидаги ерни кейинчалик ҳукумат руслар қабристонига айлантирган эди. ¹

СОБИР ЭШОН ЗИЁРАТГОҲИ

Собир эшон зиёратгоҳи Марғилон шаҳрининг Терактаги маҳалласи Мажнунтол даҳасида жойлашган. Мазкур зиёратгоҳ хонадон ичкарасида бўлиб, атрофини пастқам девор билан ўраб қўйилган. Нақл қилишларича, Собир эшон ҳазратлари 1946 йилда 90 ёшида оламдан ўтган ва шу ерга дафн этилган. Собир эшон қабрларининг ёнида арча дарахти бўлиб, зиёратчилар унинг кичик шоҳидан олиб кетар эканлар.

Нақл қилишларича, Собир эшон ҳазратлари ғоят сахий камтар ва одамохун зот бўлганлар. У киши Аллоҳдан фарзанд талаб кишиларга фарзанд, иши юришмай қолганларга нажот сўраб берганликлари учун халқ орасида ғоят машҳур бўлган. Маълумотларга кўра, бир куни Собир

¹ Дала тадқиқотлари. 2006 йил. Фарғона вилояти, Марғилон шаҳри Сармозор маҳалласи.

эшон ҳазратларининг хонадонига зиёратга келганлардан бири Ҳазратнинг ўйма нақшлар туширилган ҳассасини биров билмас тарзда қопига солиб жўнаб қолади. Бир вақт Собир эшон ҳазратлари эшикка чиқмоқчи бўлсалар, шогирдлари унинг ҳассасини ҳарчанд изламасинлар топа олмайдилар. Чорасиз қолганликларидан Собир эшон ҳазратларига рўй берган воқеани маълум қиладилар. Шунда Собир эшон ҳазратлари: «Ҳа майли, олган одам албатта ўзи олиб келиб беради. Сизлардан бундан ҳижолат бўлманглар», дея уйига кириб кетади. Шогирдлари пирларининг бу сўзларига тушунмай ҳайрон бўладилар.

Дарҳақиқат, бир кун ўтар-ўтмас, Собир эшон ҳазратлари ҳузурда бўлиб кетган кишилардан бири минг тавба-тазарру билан унинг хонадонига бош уриб келиб, ҳассани топширишга мажбур бўлади. Маълум бўлишича, ҳассани ўғирлаган киши Марғилондан чиқиб улгурмай даҳшатли бўронга дуч келади. Бу ҳам етмагандай ҳолсизланиб юра олмай қолади. Бу ишлар барчаси Собир эшон ҳазратларининг кароматлари эканлигини тушуниб, ортга қайтишга мажбур бўлган экан.

Нақд қилишларича, иккинчи жаҳон уруши пайтида фронтга кетаётган марғилонликлар йигитлардан бири Собир эшон ҳазратлари ҳузурига келиб «Ё ҳазратим, қирғин-барот урушга кетяпман, дуо қилинг, илоё ота-онам ҳузурига эсон – омон қайтиб келиб, уларнинг дийдорларига тўйин», дейди. Шунда Собир эшон ҳазратлари ўша йигитга маккажўхори донасидек тошчани олиб «Мана шу тошни ҳар доим қаерда бўлмагин ўзин билан олиб юргин. Вақти келиб эсон-омон қайтиб келсанг, менга омонатимни қайтариб берасан», дея тошчани йигитнинг қўлига топширади. Фалакнинг гардиши билан не-не қонли жангларга кирган ўша йигит ҳар сафар омон қолган. Уруш тугаб, Марғилонга соғ-саломат қайтиб келгач, Собир эшон ҳазратларига ҳузурига келиб «Ё ҳазра-

тим, сиз берган омонатингиз туфайли менинг Худога омонат жоним саломат қолди» дея, ўша тошни қайтариб берган экан.¹

Айтишларича, таҳликали замонларда ҳам марғилонликларни қайси бирининг бошига мусибат тушгудек бўлса, Собир эшон ҳазратларининг олдига келар экан. Улар ўзларини бошига тушган мусибатдан халос қилишларини Худодан сўраб беринг дея сўрашган маҳал ул зот уларга бир парча қоғозга дуолардан ёзиб устига ўзларининг муҳрларини босиб берар экан. Буни қарангки, шундан кейин ўша кишилар мусибатдан халос топар эканлар.

АЗИЗ МОЗОР ЗИЁРАТГОҲИ

Азиз мазор зиёратгоҳи Марғилон шаҳрининг Галлатой маҳалласида жойлашган. Маълумотларга кўра, бу ерга «Маъно дуррининг кони – ошиқ элининг жони» дея таърифланган XIX аср бошларида яшаб ўтган Эшон Мазжуб Намангонийнинг муриди Мамасиддиқ халфа дафн этилган. Маълумки, Мазжуб Намангоний Аҳмад Яссавий, Навоий, Машрат, Ҳувайдо каби халқ қалбидан чуқур жой олган оташин сўз устаси, Аллоҳнинг ошиғи, пири комил инсон эди. Унинг етук ҳалифалари ўз замондошларини пирлари юрган покиза йўлдан бошлаб, Расулуллоҳ суннатининг давомдорлигига ўз ҳиссаларини қўшганлар.² Мамасиддиқ халфа Мазжуб Намангонийга ана шундай содиқ халфалардан бўлган-

¹ Дала гадқиқотлари. 2006 йил. Фарғона вилояти, Марғилон шаҳри Терактаги маҳалласи.

² Икромиддин Останақул ўғли. Фарғоналик валийлар. Кўрсатилган асар. 64-б.

лиги боис вафотидан сўнг унинг қабри зиёратгоҳга айланган.

1

Нақл қилишларича, кимки ушбу Азиз мазорни зиёрат қилса, Мамасиддиқ халфанинг арвоҳи тоибаси мушкул аҳволда қолган кишилар тушига кириб уларни мушкуллардан халос этган. Ҳикоят қилишларича, Азиз мазор яқинидаги Эшонгузарга Мамаюсуф қори деган бир порсо киши кўчиб келиб, шу ерда узоқ вақт сартарошлик қилган. Кунларнинг бирида Мамаюсуф қорини баъзи бир кўнгли қора кишилар қаттиқ хафа қиладилар. Ҳаётида чумолига ҳам озор бермаган Мамаюсуф қори дилозорларнинг қилган бу ғаламисликларидан озор чекиб, бир мунча вақт сартарошхонада ўтириб қолади ва шу ерда уйига ҳам бора олмай уйқуга чўмади. У шу ерда ажойиб туш кўради. Эмишки, юзидан нур ёғилиб турган валий зотлардан бири Маюмаюсуп қорига Мамасиддиқ Халфани қабрини кўрсатиб: «Ё, Мамаюсуф, бу киши бизнинг азизларимиздан бўлади. Унга ихлос билан назр-ниёз қилиб турсангиз, бало-офатдан, қуруқ тухматдан, бедаво дардлардан халос бўласиз», дея ғойиб бўлибди. Шу ҳосиятли тушдан кейин Мамаюсуф қори мазорни тез-тез зиёрат қиладиган бўлибди ва унинг ишлари ривож топа бошлабди. Мамасиддиқ мазори олдидан от уловда ўтиш ҳурматсизлик деб қаралганлиги боис кишилар доим яёвда ўтганлар. Ҳозирга қадар маҳалла аҳли қайси бир одам маст ҳолатда автомашинасида шу мазор олдидан ўтар экан, автоҳалокатга учраганлигини гувоҳи бўлганликларини айтадилар.

Аввалги вақтларда Азиз мазор зиёратгоҳи атрофларига гўдакларни дафн қилишганлиги боис уни Гўдак мазор деб ҳам аташган. Аёллар туғилган фарзанди касаликка чалинса,

¹ Дала тадқиқотлари. 2006 йил. Фарғона вилояти, Марғилон шаҳри, Галлатой маҳалласи.

Гўдак мазорга бориб зиёрат қилиниб ис чиқарилса, бола касалдан форик бўлади деб қараганлар.

Бундай мазорлардан бири Фарғона вилояти Қува тумани Бегобод қишлоғида жойлашган. Нақл қилишларича, қадимда бир мўйсафид чол шом пайтида даладан қайтаётса, унинг қулоғига ҳозирги Гўдак мазори ўрнидан бир неча чақалоқларнинг йиғиси эшитилибди. Мўйсафид чол бу ҳолатни келиб қишлоқдагиларга сўзлаб берибди. Шундан кейин у ерга мазор тиклашибди ва қайси гўдак бевақт нобуд бўлса, шу ерга дафн эта бошлабдилар. Мазорга асосан фарзандталаб аёллар зиёратга келадилар.

«Гўдак мазор» номи билан аталувчи мазорлар ҳақида А. Алимұхамедов шундай ёзади:

«Динга ишонувчи кишилар умумий мазор – зиёратгоҳлардан ташқари руҳонийлар кўйлаб алоҳида «Гўдак мазорлар»ни вужудга келтирганлар. Бу мазорларга асосан турли касалликлар билан оғриган ёш болалар олиб борилади.

Бундай мазорлардан бири Фарғона шаҳрининг аэропортига яқин жойга жойлашган бўлиб, «Гўдак мазор» ёки «Парти ота» мазори деб юритилади. Бу мазорга динга ишонувчи аёллар бола туғилгач йиғлоқ бўлса, ёки онасини эммай қўйса олиб келадилар.

Гўдакни олиб бориб «Бу сенинг боланг, меники эмас дарди шу ерда қолсин, соғлиги менга бўлсин. Агар боланинг дарди тузалиб кетса, отини Парти қўйман, жонлиқ олиб сўйман», деган ибораларни айтиб, мазорга сигинадилар, ундан фарзандларига шифо тилайдилар.

Қува туманидаги Тажриба станциясининг чегарасида ҳам «Гўдак пирим» мазори бор. Бунга ҳам янги туғилган ва касалманд бўлиб қолган болаларни олиб келадилар. Гўдакнинг уст – бош кийимларини ечиб, унинг юрагига очиб ташлаб, мазорга «ҳадя» қиладилар, боланинг дардини енгиллаштиришни ва шифо беришни ўтиниб сўрайдилар»¹.

¹ Алимұхамедов А. Кўрсатилган асар. 27- б.

ОҚ ЭШОН ОТА МОЗОРИ

Оқ мазор зиёратгоҳи Марғилон шаҳрининг Машад маҳалласида жойлашган. Унинг иккинчи номи Оқ Эшон ота мазори бўлиб, ушбу зиёратгоҳ 1994 йилда ҳашар усулида қайта тикланган. А. К. Писарчик келтирган маълумотларга кўра, ушбу зиёратгоҳга, бундан икки аср муқаддам Қўчқорчи қишлоқлик Нодирмат Девона эшон исмли авлиё дафн этилган.¹ Бироқ ушбу зиёратгоҳ ҳақида аҳоли орасида ривоятлар ҳам сақланмаган. Аммо айтишларича, ул зот ҳар доим оппоқ кийимда юрганлиги учун Оқ эшон ота лақабини олган экан.² Бизнингча, Оқ Эшон ота тариқат пирларидан бўлган. Зеро, тарихий маълумотларга қараганда Нақшбандия тариқати вакиллари узун оқ кўйлак ва иштон, оқ дўппи кийиб юрганлар.³ Оқ Эшон отани Фарғона водийсида ўз даврининг машҳур тариқат пирларидан бўлганлигидан далолат беради. Қолаверса, сўфийларда оқ ранг ўзгача бир маъно касб этган. Бу ҳақда Хусайн Воиз Кошифий ўзининг «Футувватномаи Султоний ёхуд жавонмардлик тариқати» китобида шундай ёзади :

*«Билкилги хирқанинг ранглари хилма-хилдир ва ҳар бири бир ҳолатга ишорадир. Агар оқ ранг қайси тоифаники деб сўрасалар, жавоб берилки, оқ ранг кундузнинг рангидир ва дили равшан жамоаникидир ва уларнинг кўкси кудурат, кина ва губордан покдир. Кимки оқ рангли хирқа кийса, субҳи содиқ каби бўлади ва кундуз мисоли барчага равшанлик бағишлайди».*⁴

¹ Писарчик А. К. Полевой отчет по экспедиции в Ферганскую долину 1938. Кўрсатилган асар . 17-б.

² Дала тадқиқотлари. 2005 йил. Фарғона вилояти, Марғилон шаҳри, Машад маҳалласи.

³ Эгамназаров А. Сиз билган Дукчи Эшон. – Т.: ШАРҚ, 1994. 130-б.

⁴ Хусайн Воиз Кошифий. Футувватномаи Султоний ёхуд жавонмардлик тариқати.- Т.: 1994. 44-б.

МУҲАММАДНИЁЗ ЗИЁРАТГОҲИ

Муҳаммаднийёз зиёратгоҳи Марғилон шахрининг Янги боғ маҳалласида хонадон ичида жойлашган. Маълумотларга кўра, ҳазрат Муҳаммаднийёз Мирзо Ёқубий ўғли тасаввуф тариқатининг намоёндаларидан бўлиб, Офоқхожа авлодларидан экан. Бизга ушбу маълумотларни айтиб берган Одилжон Фаҳриевнинг сўзларига кўра, ҳазрат Муҳаммаднийёз 1781 йили Қашғарда таваллуд топган. Ул зот узоқ умр кўриб, 112 ёшда оламдан ўтган экан. Нақл қилишларича, ҳазрат Муҳаммаднийёз узоқ вақт Эрон, Афғонистон, Ҳиндистон, Арабистон сингари мамлакатлардаги азиз – авлиёларнинг мазорларини зиёрат қилган. Сўнгра Қашғарга бориб Офоқхожанинг мазорида қирқ кун чилла ўтирган.

Тариқатларда нафсни тарбиялаш ва руҳни тасфия қилиш мақсадида баъзи вақтлар хилватга кириб, маълум муддат Аллоҳ билан яккама-яка, дунёвий машғулот ва ўй-фикрлардан узоқ ҳолатда ибодат ва зикр билан шуғулланиб, вақт ўтказилади. Бунинг маълум муддати йўқ. Аммо умуман қирқ кун ўтириш анъанадир. Шу боис хилватга «қирқ» (қирқ кун) маъносини берувчи форсча «чэхил»дан келиб чиққан «чилла» ва арабча «арбаин» (қирқ) сўзлари қўлланади. Хилват кўпчилик тақияларнинг хилватхона ёки чилахона деб аталадиган махсус хоналарида, пинхон ерларда, ғорларда ўтказилади. Хилватга кириладиган жойлар нафсга ёқмайдиган даражада тор ва қоронғу бўлиши керак. Хилват шайхнинг назорати остида ва муайян қоидаларга риоя қилган ҳолда ўтказилади. Хилват, одатда қуйидагича, ўтказилади: шайх хилватга кирмоқчи бўлган дарвишни хилватхонага олиб боради, дуо қилгач у ердан чиқади. Хилват пайтида дарвиш зарурат бўлмаса ташқарига чиқмайди ва ҳеч ким билан сўзлашмайди. Кеча-кундуз ибодату зикр билан шуғулланади. Ҳатто баъзилар хилватда

ётиб ухламайди, балки ўтириб ухлайди. Хилватдаги дарвишнинг кундалик емаги-ичмаги оддига ҳар куни олиб борилади. Емак дарвишнинг табиати ва сабрига кўра босқичма-босқич озайтирилиб борилади. Кунда бир неча дона зайтун билан хилват ўтказганлар ҳақида ривоятлар бор. Қирқ кун тутагач, шайх дарвишнинг ёнига киради ва дарвишнинг хилват давомида кўрган тушларини тинглаб таъбирлайди.¹

Муҳаммаднийёз шу тарзда чилла ўтириб, тариқат йўлини тутади ва Марғилонга пири муршид сифатида келади. Тез орада марғилонликлар орасида Ҳазрат Муҳаммаднийёзга қўл берган соликларнинг сони ортиб борган. Ул зот вафот этгач, ўзи яшаган хонадон ҳовлисига дафн этганларидан сўнг қабри зиёратгоҳга айланган. Ҳозир ҳам фарзандталаб оилалар унинг қабри зиёрат қиладилар. Нақл қилишларича, бефарзанд оилалар унинг қабрини зиёрат қилишганидан сўнг тушларида ҳазрат Муҳаммаднийёзни саватдан пишиб турган патир нонни улашиб бераётган ҳолатини кўришган ва тез орада Аллоҳнинг иродаси билан фарзанд кўриш бахтига муяссар бўлганлар.²

ДИН УЛАМОЛАРИ БИЛАН БОҒЛИҚ ЗИЁРАТГОҲЛАР

Маълумки, IX-XII асрлар Шарқда Уйғониш даври ҳисобланади. Бу даврда Ўрта Осиё халқлари маданияти, илм-фани ва ижтимоий турмушида янги тараққиёт йўналиши очилиб, дунё цивилизациясиг улкан ҳисса қўшган

¹ Усмон Турар. Тасаввуф тарихи. Кўрсатилган асар 78-б.

² Дала тадқиқотлари. 2005 йил. Фарғона вилояти, Марғилон шаҳри, Янгибоғ маҳалласи

олимларнинг сони кескин кўпайди. Аниқ фанлар ривожланибгина қолмасдан ижтимоий, диний-фалсафий фанлар ҳам ўз тараққиёт даражасига кўтарилди.

Тарихнинг гувоҳлик беришича, қадим-қадимдан Марғилон ўзининг юксак илмий ва маданий салоҳияти билан шуҳрат топган шаҳар сифатида машҳур бўлган. Ислом дини бу ўлкага кириб келиши билан бу ердан исломий билимлар ва маданиятнинг ривожланишга катта ҳисса қўшган кўплаб забардаст олимлар етишиб чиқди. Бу ҳол ўз навбатида жаҳон маданиятининг ривожлашига салмоқли таъсир кўрсатди. Аҳмад ибн Тож ад-дин Аҳмаднинг «Ал-муҳийт ал Бурхоний фи фиқҳи ан-Нўъмоний» номли асарида «...Бу шаҳарда жуда кўп фозил олимлар таваллуд топганлар» дейилган.¹

Маълумотларга кўра, бу шаҳарда бир даврнинг ўзида етмишдан ортиқ «Мавлоно» рутбасини олган алломалар яшаб ўтганлар. Шунинг учун ҳам Марғилонни «Сундукул орифийн»² – Аллоҳ таолони дили билан таниган – ориф зотлар макони деб таърифлаганлар.

Марғилоннинг забардаст алломалари билан боғлиқ зиёратгоҳлар ҳақида сўз юрититишдан аввал биз «Манбаъ ул-маориф» китобидан олимлар ҳақидаги ҳикояни келтирмақчимиз. Бинобарин Марғилондан етишиб чиқққан илм аҳли ҳақидаги тасаввуримизни янада теран англамоқ учун ушбу ҳикоядаги мисоллар яқиндан ёрдам беради деб ўйлаймиз:

«Пайгамбар алайҳиссалом айдиларки:

¹ Марғилонлик дин уламолари ҳақида бизга ўз маълумотлари билан яқиндан ёрдам берган Тожимуҳаммад Ҳожи Фозилжон ўғлига ўз самимий миннатдочилигимизни билдирамыз.

² Тожимуҳаммад Ҳожи Фозилжон ўғли, Муҳаммадамин Абдуҳақим Орифжон қори ўғли. Дуррул Орифийн.- Ф.: Фарғона, 1999. 4-б.

- Қиёмат куни бўлса тўрт нафар одам беҳисоб ва беазоб жаннатнинг эшигига борурлар. Биринчи – илмига амал қилгон олимлар, иккинчи – молини ҳалол ҳаражат қилиб ҳаж қилгонлар, учинчи-худо йўлида дини исломни талошиб жон бергон шаҳидлар, тўртинчи – ҳалол касбдин мол топиб, худонинг йўлида садақа берган сахийлар. Бас, бу тўрт нафар одамлар жаннатга аввал кирмоқни талашурлар. Андин сўнгра Худойи таоло Жаброил алайҳиссаломга амр қилурки: «Эй Жаброил, бул тўрт нафар одамларга бориб, қайси бирлари аввал жаннатга кирмоқликга муносиб бўлсалар, ул кишига одиллик бирла ҳукм қилгил»,- деб. Андин сўнгра Жаброил алайҳиссалом келиб шаҳиддин сўрарларки: Эй шаҳид, сан дунёда нима амал қилиб эрдингики, жаннатга аввал кирмоқни орзу қиларсан? Шаҳид айтурки: «Ё Жаброил, ман дунёда Худойи таоло розилиги учун жон бергондурман». Жаброил алайҳиссалом айтурларки: «Эй шаҳид, сен шаҳидликнинг савоби бу мартабадалигини қайдин билдинг?». Шаҳид айтурки: «Олимлардин эшитдим». Бас, Жаброил алайҳиссалом айтурларки: «Андог бўлса, олимларнинг ҳурматини бажо тутгилки, алардин илгари жаннатга кирмоқ беодоблик бўлур».

Андин сўнг ҳожилардин сўрарларки: «Эй ҳожи, сан дунёда нима амал қилдинг?» Ҳожи айтур: «Мен дунёда ҳалол мол ҳаражат қилиб, сафарнинг азобини чекиб, Худонинг розилиги учун ҳаж қилгондурман». Жаброил алайҳиссалом айтурларки: «Сан ҳажнинг савоби бул мартабадалигини кимдин эшитдинг?» Ва ул айтурки: «Олимлардин эшитдим». Жаброил алайҳиссалом айтурларки: «Ҳаж андог бўлса, олимларнинг ҳурматини бажо тутгилки, алардин илгари жаннатга кирмоқ беодоблик бўлур ». Андин сўнгра сахийдан сўрарлар. Сахий айтурки: «Ман меҳнат бирла касби ҳалолдин пул топиб, Худойи таолонинг йўлида садақа бергандирман». Жаброил алайҳиссалом айтурларки: «Саховатнинг савоби бул мартабадалигини кимдин эшитдинг?». Сахий айтурки: «Олимлардин эшитдим». Жаброил алайҳиссалом айтурларки: «Эй сахий, андог бўлса, олимларнинг ҳурматини бажо тутгилки, алардин илгари жаннатга кирмоқ беодоблик бўлур», - деб аввал жаннатга кирмоқни олимларга ҳукм қилурлар».¹

Шундай экан биз сўз юритмоқчи бўлган Марғилоннинг буюк алломалари ҳам илмига амал қилгон олимлар жумласидан бўлиб, уларнинг файзи осор мазорларини

¹ Манбаъ ул- маориф.- Т.: Янги аср авлоди, 2001. 16-17 б.

зиёрат қилиш асрлар мобайнида кишиларга хузурбахш ҳаловат бахш этиб келган.

БУРҲОНИДДИН АЛ-МАРҒИНОНИЙ

Ўрта асрларда «Илм дарахтининг асоси Мақадда-ю, аммо ҳосили Хуросонда пишадур» деган нақл машҳур бўлган эди. Бинобарин, Мовароуннаҳр диёридан жумладан, Фарғона водийсидан етишиб чиқққан Бурҳониддин ал-Марғиноний сингари олимлар ислом оламининг йўлчи юлдузларига айланганликлари тарихдан маълум.

«Қандия» китобида келтиришича: *«Аллоҳнинг аҳли (Аҳдуллоҳ) орасинда уч азиз бузургвор машҳурдирлар. Биринчиси – Султон Бурҳониддин ибни шайх Аллоиддин Соғарчи. Иккинчиси – Сайид Бурҳониддин Қилич бўлиб, ул зот Имом Абдулло авлодидандурлар ва Даҳбед хожалари ул зотнинг наслдандурлар. Учинчиси: – «Ҳидоя»нинг соҳиби Имом Бурҳониддин Сиддиқи бўлиб, ул зотнинг қабрлари Чокардиза мазоридадир ва Хулоқу ул зотнинг наздида мусулмон бўлгандур».*¹

«Қандия» асари муаллифининг Бурҳониддин ал-Марғиноний ҳазратлари тўғрисидаги келтирган ушбу таърифини келтириш билан биз улуғ аллома тўғрисида бир оз тўхталиб ўтсак. Зеро, кўҳна Марғилон тарихида ул зотнинг ўрни ва хизматлари беқиёсдир.

Шарқ уйғониш даврининг қомусий олими, жаҳон маданияти ва илму фанига улкан ҳисса қўшган олим, ислом қонуншунослигининг асосчиларидан бири улуғ фақиҳ Абу-л-Ҳасан Али ибн Абу Бакр ибн Абду-л-Жалил ал-Фарғоний ар-Рошидоний ал-Марғиноний(1123-1197) ҳақида Абдулҳай

¹ Абул Ҳакими Самарқандий. Қандия. Кўрсатилган асар. 67-б.

Лакнавий ўзининг «Ал-фавоид ул баҳиййа фи тарожим ил Ҳанафиййа» асарида:

«Бурҳониддин ал-Марғиноний имом, фақиҳ, муҳаддис, Қуръон муфассири бўлиб, уни ёд билган олим, фанларни йиғиб туртибга солувчи, закий, тадқиқотчи, художўй ва покдомон инсон, улуг фақиҳ, адабиётчи, шоир, фан ва адабиётда унинг тенги йўқ» деб ёзган эди.¹ Марғилон зиёратгоҳлари ҳақида рисоламизни ёзиш жараёнида Марғилонлик ҳамкасбларимизни Бурҳониддин ал-Марғиноний ва унинг авлодлари ҳақида кенгроқ маълумот бериб ўтиш зарур деган фикр – мулоҳазаларини эътиборга олган ҳолда биз ул зотнинг ҳаёти ва ижоди, шунингдек алломанинг авлодлари ҳақида ҳам мухтасар маълумот бериб ўтишни лозим топдик.

Бурҳониддин ал-Марғиноний суннийлардаги тўртта асосий мазҳаб асосчилари ва уларнинг шогирдлари яратган барча асарларни ўрганиб чиқиб, уларни мукамал билибгина қолмасдан, унинг ўзи ҳам фикҳга оид бир қатор фундаментал асарлар яратган. Унинг бизгача етиб келган асарларидан «Ал-Ҳидоя фил-фуруъ», «Бидоят ал-мубтадий» («Бошловчилар учун дастлабки таълим»), «Кифоят ал-мунтаҳий» («Яқун-ловчилар учун тугал таълим»), «Нашр ул-мазҳаб» («Мазҳабнинг ёйилиши»), «Китоб ут-тажнис» («Муво-фиқлаштириш китоби»), «Китоб ул-мазид» («Илмни зиёда қилувчи китоб»), «Маносик ул-ҳаж» («Ҳаж маросимлари»), «Мажма ул-навозил» («Нозил нарсалар тўплами»), «Китобул-фароиз» («Фарзлар китоби») сингари асарлар шулар жумласидандир.

Шунингдек, бу зотнинг қаламига мансуб «Китоб ул-машойих» («Шайхлар ҳақида китоб») асарида ўзи таълим

¹ Маҳмуд Ҳасаний. Ал-Марғинонийнинг «Ҳидоя» асари ва унга ёзилган шарҳлар. - Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. Т. 2000. 23-б.

олган 40 дан ортиқ шайх ва алломаларни санаб ўтган. Бу рўйхатда Нажмиддин ибн Муҳаммад ан-Насафий, Абу ал-Асир ал-Бадавий, Абу Ёқуб ас-Сайёрий, Абу Исҳоқ ан-Навқавий ва Жаъфар ал-Хиндувонийларнинг номлари бор. Афсуски, бу манба тўғрисида биз бошқа манбалар воситачилигида биламиз, холос. Унда келтирилган маълумотлар эса ўша манбалар учун дастур бўлиб хизмат қилган.

Бутун ислом оламида машҳур бўлган "Ҳидоя" асарини хижрий 573 (милодий 1178) йилда Самарқандда ёзиб тугатди. Бу асарни ёзилиши билан боғлиқ ривоятлар халқ орасида ҳозиргача сақланиб қолган. Маҳмуд ибн Сулаймон ал-Кафавийнинг келтиришича, Бурҳониддин ал-Марғиноний ўзининг «Бидоят ал-мубтадий» асарининг сўз бошида Ҳидоянинг яратилиши тўғрисида шундай ёзган эди:

«Абул Ҳасан Али ибн Бакр ибн Абду Жалил бир куни фикҳ масалаларига доир ҳажми унча катта бўлмаган, лекин мазмуни тўлиқ бўлган бир яхлит китоб зарур эканлиги ҳақида фикр билдирди. Ироққа сафар қилганимда, «Ал-Мухтасар ал-Қудурий» («Қудурий қисқартмаси») ни кўрдим. У фикҳ бобида ажойиб асар эди. Бу пайтда каттаю-кичик, барча «Жомеъ ус-Сагир» («Кичик тўплам») дан фойдаланар эди. Шунда фикҳга оид барча асарларни жамлаб, улардан энг зарур масалаларни олдим ва бу асарга «Бидоят ал-мубтадий» деб ном бердим. Кейинчалик ушбу асарга шарҳ ёзиб, уни «Кифоят ул-мунтаҳий» деб номладим».

Кейинроқ бу асарнинг ҳам ҳажми катталики қилиб, янада мўъжаз бўлган, бутун ислом оламида Ҳанафий мазҳабининг фикҳ масалаларида асосий қўлланмасига айланган Ҳидоя асари яратилди. Мазкур асарни Ҳанафий мазҳабидан тутган ўрни тўғрисида аллома Ҳаддод қуйидаги таърифни беради: «Ҳидоя ҳам Қуръон сингари ўзидан илгари ёзилган китобларни (фикҳшунослик бўйича) эътибордан қолдирди». Шомлик алломалардан бири Ҳидояни ўқиб чиқиб, «Ажабо! Ўзи ажамлик бўлса, бу гапларни қаердан топдидикин?! Биз

араб бўла туриб, бу гапларни билмаймиз»,-деб ҳайратланган эди. Ҳидоя китоби хусусида Бурҳониддиннинг ўғилларидан бири Имомиддин қуйидаги арабча байтни битган:

«Китобул – Ҳидояти йаҳдилхудо ило хавфизийҳи ва йажлуоама,

Фалозихму ваҳфазҳу йа залҳижо фаман нолаху нола ақсолмуна».

Бу байтнинг мазмуни шундай: «Ҳидоя китоби ҳидоят йўлига етаклайди ва кўзсизлар йўлини ёритади, Шундай экан уни лозим деб бил, уни ёдлаб ол, эй ақл эгаси, кимки уни ўзлаштира, энг олий мақсадга эришган бўлади».

Маълумотларга қараганда, Бурҳониддин ал-Марғиноний милодий 1197 йилда иккинчи марта ҳаж сафрига отланади. Бироқ, Самарқандни тарк этишга улгурмай оғир хасталиқдан вафот этади. «Самария» муаллифининг ёзишича, бу ходиса ҳижрий 593 йил, зулҳижжа ойининг 14 кунда, сешанбада (1197 йил 29 октябр) содир бўлган. Уни Чокардиза қабристонига дафн этганлар. Мавлоно Бурҳониддиннинг қабри тўғрисида Абу Тохирхўжа жумладан шундай дейди:

«Мавлоно Бурҳониддин ал-Марғинонийнинг мозори... Чокардиза қабристонига, катта кўчанинг кўнботарида, ҳовузга ўхшаган чўқурнинг ёнидадирким, шў катта йўл ўша ҳовуз орқали шарқий-шимолга қараб ўтади. Мавлоно Бурҳониддиннинг қабри ўша катта йўлнинг жануб тарафида, пишиқ гиштан қилинган баланд суфададир».

Нақл қилишларича, Бурҳониддин вафот этмасидан бир неча кун аввал ўз хокини ватани Риштон қишлоғига олиб келиб дафн этишни васият қилган ва унинг васияти кейинчалик бажарилган экан. Риштондаги Соҳиби Ҳидоя билан боғлиқ ривоятларнинг бирида айтилишича, Мавлоно Бурҳониддин ҳаёт шамини ўчиш арафасида турганлигини хис қилган вақтда Самарқанд ҳукмдоридан она юрти Риштон кентига кетишга ижозат сўрайди. Ҳукмдор буюк алломанинг илтимосини рад эта олмай розилик беради ва Мавлоно

Бурҳониддинга махсус ароба ясатиб, кўп миқдорда олтин-кумуш тангалар билан кузатиб қолади. Соҳиби Ҳидоя хазратлари Риштонга кеч кирганда етиб келади. У йўл мобайнида тангаларни бир-бир ташлаб келаверган. Эрталаб риштонликлар кўрсалар-ки, ариқларда олтин тангалар ётганмиш. Ўшандан буён бу ариқ «заррин ариқ», -деб аталиб келинган экан. ¹

Бундан ташқари Мавлононинг қабри тўғрисида бошқа ривоятлар ҳам мавжуд. Шулардан бири тўғрисида таниқли журналист Адҳам хожи Каримов ўзининг «Ислом оламининг йўлчи юлдузи» номли мақоласида шундай ёзади: «Асли наманганлик бўлган Абдумўмин қори Берди ўғли аввал Қўқон мадрасасида таълим олган. У диний билимлар қомۇсчиси ва тарихчи бўлган. 1930 йиллар бошида диндорларга уюштирилган қатагон туфайли Хатирчига келиб қолган ўламо эди. Абдумўмин қачон Самарқандга йўли тушса, албатта Маргиноний қабрини зиёрат қиларди. Ана шундай таширфларнинг бирида Абдумўмин қори кўҳна қабристонни текисланиб бораётганлигини кўриб, юраги увишиб кетади. Шундан кейин Абдумўмин қори бир неча марта тушида Бурҳониддин ал-Маргиноний билан мулоқотда бўлади. Аллома, «ҳали ўғил кўрасан, исмини «Бурҳониддин» қўясан. Менинг ҳокимни бу ердан олиб кетгин...»- деяди ҳар гал. Нақл қилишларича, ҳақиқатдан ҳам, Абдумўмин қори оиласида ўғил туғилди, уни Бурҳониддин деб атадилар. Абдумўмин қорининг кўп сайи-ҳаракатлари билан Бурҳониддин ал-Маргинонийнинг суюқ ва хоклари Самарқанддаги Чокардиза қабристонидан Хатирчи туманига олиб кетилди».

Тарихчилар орасида ўз ечимини топмаган жумбоқлардан бири, юқорида таъкидланганидек, буюк фақиҳнинг қабри масаласидир. Зотан, бирон-бир аниқ илмий хулосага эга бўлмасак-да, юқорида келтирилган ривоятларни (ўрни келса асосли ривоятларни) эътибордан қочирмасликни сўрардик. XIX аср ўрталаридаёқ вужудга келган мазкур ривоятлар ҳамон ўз изоҳини қидирмоқда. Риштонда, Марғилонда,

¹ Дала тадқиқотлари. 1999 йил. Фарғона вилояти, Риштон тумани, Зодиён кишлоғи.

Самарқандда ва Хатирчида пайдо бўлган Соҳиби Ҳидоянинг қабрлари қайсидир илмий изохни кутади. Шунга қарамай маҳаллий халқлар онгида энг камида икки асрдан буён Соҳиби Ҳидоянинг қабрига нисбатан эҳтиром хисси шаклланиб келди. Чокардиза қабристонидан ташқари Риштон ва Марғилонда ҳам ўтган асрда Соҳиби Ҳидояга атаб мақбаралар тикланган. Зотан, ёзма манбалар қабри Самарқандда эканлигини таъкидлаётган бўлса-да, бу шаҳарлардаги мақбаралар ҳам одамлар томонидан юксак эҳтиром билан ардоқланган. Ҳатто, улар меъморий обидалар сифатида тадқиқотчилар диққатини тортган.

Катта Фарғона каналини қозиш ишлари олиб борилаётган вақтда археологлар Риштон шаҳри атрофида биринчи тадқиқотни олиб боришган ва мақбара билан шаҳарнинг ёшени аниқлашда илк қадамлар ташланган.¹Мазкур мақбара 1992 йилда бузиб юборилди ва унинг ўрнига янгиси тикланди. Ҳозирда унинг ўрнида замонавий мақбара қад кўтариб турибди. Марғилонда бўлса, Соҳиби Ҳидоя чиллахонаси асримизнинг етмишинчи йилларига қадар сақланиб қолган. Мазкур мақбаранинг 1964 йилда олинган фото сурати Фарғона вилоят Ўлкашунослик музейининг фотохужжатлар фондида № КП 2414/12 рақами остида сақланади. Айнан шу мақбаранинг пайдо бўлиши ва яратилиш тарихи билан боғлиқ ривоятлар халқ орасида кенг тарқалган.

Таъкидланганидек, Соҳиби Ҳидоя ҳазратлари диний илмларнинг барчасини эгаллаган қомусий олим эди. У киши ҳуқуқшунос, тарихчи, тилшунос ва адабиётшунослик фанларини мукаммал эгаллаган. Масалан, у «Китоб ул-

¹ Жуков В. Д. отчет о работе второго отряда археологической экспедиции на строительстве БФК// Труды института истории и археологии. Том IV. Т., 1951. С. 70.

машойих» асарида замонасининг машхур шайхлари тўғрисида ёзар экан тарихчи олимлар сингари маълумот беради. Қолган соҳаларда унинг истеъдоди «Ҳидоя» асари орқали яққол намоён бўлади. Ҳуқуқ, тил ва адабиёт қонунларига тўла асосланган ҳолда битилган мазкур асар ўзининг мукамаллиги билан ҳам шуҳрат қозонган.

Бурҳониддин ал-Марғинович ҳазратларини дунёга танитган асар «Ҳидоя» эканлигини яхши биламиз. Бинобарин, Ҳидоя ислом ҳуқуқшунослигининг энг асосий қўлланмаларидан биридир. Бу асарда дастлабки фикҳ олимларининг яратган энг йирик асарларидаги бош ғоя ва мазмун жамланган. Шу боис ҳам Заҳириддин Муҳаммад Бобур бу тўғрида ёзар экан; «Имом Абу Ханифа мазҳабида Ҳидоядан мўтабарроқ фикҳ китоби бўлмағай», – дейди.

Бурҳониддин ал-Марғинович ҳазратлари ўздан нафақат нодир асарлар, балки ахлоқ ва одобда беқиёс гўзал фазилат соҳиби бўлган уч нафар ўғил фарзанд ҳам қолдирган эди. Ўғил фарзандларининг исмлари Жалолиддин Муҳаммад, Низомиддин Умар ва Имомиддин Абу Бакрлардир. Бу уч ўғил оталаридан сўнг узоқ вақт мобайнида Самарқандда шайхул ислом вазифасида турганлар. Жалолиддин Муҳаммад тўғрисида Лакхнавий куйидагиларни келтириб ўтган: *«Муҳаммад «ал-Ҳидоя» китобининг муаллифи бўлган Бурҳониддин ал-Марғиновичнинг ўғлидир. У отасининг бошпанасида ҳаёт кечирган ва илм ҳамда адаб билан тирикчилик қилган. У ўз замонасида мазҳаб раҳнамоси даражасига эришган эди. Отасидан фикҳ илмини ўрганган. Замонасининг аҳллари унинг фазилатларини тан олган эдилар».*

Самарқанд музейидаги Амир Темур даврига оид вақф ҳужжатларини тадқиқ этган шарқшунос олима О. Д. Чеховичнинг таъкидлашича, Амир Темур даврида шайхул ислом вазифасида турган Хожа Абдул Малик Имомиддин Абу Бакрнинг авлоди бўлган. Вақфномалардан бири шайхул ислом Абдул Маликка тегишли бўлиб, вақфномада унинг Бурҳониддин ал-Марғиновичга қадар бўлган *Абу Аҳмад Абду*

Малик ибн шайхул ислом Абдул Ҳалил ибн шайхулислом Абу Бакр ибн шайхул ислом Жалолиддин Муҳаммад ибн шайхул ислом Зайниддин Абдул Раҳим ибн шайхул ислом Имомиддин Абу Бакр ибн шайхул ислом вал муслимин Бурҳониддин сингари ота-боболарининг исмлари ҳам келтирган.¹

Бурҳониддин ал-Марғиноний фарзандларини ўша даврларда Мовароуннахрнинг пойтахт шаҳри ҳисобланмиш Самарқандда шайхул ислом вазифасида турганликларини Шиҳобиддин Муҳаммад ан-Насавийнинг «Сийрат ас-султон Жалол ад-дин Мангубурни» асарида келтирилган маълумотлардан ҳам кўришимиз мумкин.²

Соҳибқирон Амир Темур ва темурийлар даврида Бурҳониддин ал-Марғиноний авлодлари давлат ишларида ҳам фаол иштирок этганлар. Улар Амир Темур асос солган қудратли давлатни шариат қонунлари бўйича идора қилишда, қўл остидаги халқларни адолат мезони билан бошқаришда одил маслаҳатчи сифатида хурмат-эътибор қозондилар. Улар ҳар доим темурийлар сулоласи аҳлига сидқидилдан садоқат билан хизмат қилдилар. Бу хонадон вакиллари темурийлар салтанатининг равнақи учун курашдилар ва бу йўлда кези келганда ўз жонларини ҳам қурбон бердилар. Бурҳониддин ал-Марғиноний авлодларидаги бу олийжаноб хислатлар асрлар мобайнида уларнинг обрўсига обрў қўшиб келиш билан бирга мамлакат ҳумдорлар оддидаги мавқеларини баланд бўлишини таъминлади. Мовароуннахр халқлари орасида Бурҳониддин ал-Марғиноний авлодлари иймон, эътиқод, диёнат, садоқат сингари эзгу туйғуларнинг рамзи сифатида танилиб

¹ Чехович О. Д. Вакуфный документ времени Тимура из коллекции Самаркандского музея// Эпиграфика Востока IV. – М - Л. ,1951. С. 56-63.

² Шиҳобиддин Муҳаммад ан-Насавий. Сийрат ас-султон Жалол ад-дин Мангубурни.- Т.: Ўзбекистон. 1999. 59-б.

келинган. Шу сабабдан мамлакатда парокандалик юз берган вақтларда ҳам халқни тўғри йўлга бошловчи уламолар сифатида юрт осойишталигини сақлаш учун жонбозлик кўрсатганлар.

Бурҳониддин ал-Марғинович авлодлари билан теурийлар ўртасидаги қатъий ишончга асосланган самимий муносабатлар мамлакатда барқарорликни сақлаб туришда муҳим омиллардан бири бўлиб хизмат қилган эди. Бинобарин, дин аҳлининг ҳукмдорлар билан ёнма-ён туриб эл-юрт манфаати йўлида сиёсат юритишлари айнан шу хонадон вакиллариининг фаолиятида яққол намоён бўлади. Уларнинг Амир Темур ва теурийлар тарихида тутган ўрни нақадар муҳим бўлганлигини ўша давр муаррихлариининг асарларида ҳам ўз ифодасини топган.

Шуни таъкидлаб ўтиш жоизки, Бурҳониддин ал-Марғинович билан Соҳибқирон Амир Темур яшаган йиллар ўртасида икки асрлик фарқ бўлса-да, маҳаллий халқ орасида Бурҳониддин ва Амир Темурни бир даврда яшаб ўтганликлари ҳақидаги ривоятларга дуч келамиз. Шу билан бирга Соҳиб Хидоя авлодлариининг хизматларини Бурҳониддин ал-Марғиновичга нисбатан бериш сингари айрим ҳолатлар ҳам мавжуд бўлган. Масалан, Мовароуннаҳрга қилинган Чингизхоннинг хуружи вақтида Бурҳониддин ал-Марғинович ҳаёт бўлмаса-да, бироқ турк олими Шамсуддин Сомий ўзининг «Қомус аълом» асарида қуйидагича маълумот беради:

«Чингиз хуруж қилган чоғларда у (яъни Бурҳониддин ал-Марғинович) Бухорода дарс ўтиш билан шуғулланар экан. Бухоро аҳолиси фақиҳни ушбу жаҳонгир билан сулҳ тузиш учун ўз томонларидан вакил қилиб юборади. Лекин шартнома айрим кишилар томонидан бузилгани сабабли Чингиз шаҳарга ўт қўйиб,

аҳолини қатл этиш жараёнида «Ҳидоя» муаллифи ҳам ҳаётдан кўз юмган экан.»¹

Шунга ўхшаш яна бир воқеа Мулло Салоҳиддин Тошкандийнинг «Темурнома» достонида ҳам келтирилган. Чунончи, мазкур асардаги «Амир Соҳибқироннинг Бурҳониддин Соҳиб Ҳидоятга келмоғи, ул кишини муқошаларининг баёни» фаслига алоҳида эътибор қаратиш лозим. Достонда Амир Темурни Бурҳониддин ал-Марғиноний билан учрашганлиги ва ғанимларига қарши курашда Соҳиби Ҳидоя ҳазратларининг кўмагига таянганлиги ҳикоя қилинади:

«Алқисса, Соҳибқирон Самарқанд ичра кирди. Чақириб айтдиким: «Эй аҳли ислом, ҳар киши уламодин бўлса, бориб Носир Хисрав билан мунозара қилсин, шариятдин сўзласун, қиёматда шафоат истаса, дини Расул алайҳиссаломга ривож берсун». Мунини эшитиб, барча мусулмонлар йиғладилар. Амир Темур ҳам йиғлар эрди. Одамлар айтдилар: «...уламоларимиз фидоийлардин қўрқиб, ер остида беркиниб ётурлар. Улар орасинда олимлар муаллими Соҳиб Ҳидоятдирлар». Соҳибқирон: «Мени ул азизга олиб боринглар», деди. Анда мударрис олдиларига бордилар. Соҳибқирон кўрдиларким, ҳазрат Соҳиб Ҳидоят мударрис афандимиз кўзларини рўмол ила боғлаб дарс айтиб ўлтирурлар.

«Ман қулингиз амир Тарагай Баҳодир ўгли бўлурман, хизматингизга келдим. Қадами шарифингизни Носир олдиға еткурсангиз», деди Амир Темур. Бунга жавобан Соҳиб Ҳидоят айтдилар; «Ман малоҳидани кофир қилиб эрдим. Ул шумлардин бири табиб бўлиб келиб, кўзимга дору қўйиб, кўрмас қилиб қўйди. Ман ҳам алардин қўрқувда эрурман».

Аммо Носир шум фидоийлардин бирини юбордиким, Амир Темур мулоқотда бўлгач, шоҳид бўлиб, ёлгончи дегил. Ўшал ҳол шум фидоий келди. Амир Темур Соҳиб Ҳидоятга сўзлаб ўлтирур эрди, дарҳол маърака ўртасига кириб айтди: «Ман билурман бу йигит фидоийлардин, мусулмонларни барҳам ургали келибдур». Анда Амир Темур: «Тарагай Баҳодир ўглидурман», деди. Халқ

¹ Абдулҳаким Шаръий Жўзжоний. Марғиноний ва унинг издошлари. - Т.: Ислон университети нашриёти, 2000. 11-б.

бовар қилмади Темурни ушлаб, ўшал кечаси мадрасаи Низомулмулкда сақладилар. Соҳиб Ҳидоят воқеағда кўрдилар. Ўшал кеча Расули ақрам салАллоҳи алайҳи вассаллам афандимиз қора кийим кийиб келдилар ва айтдилар: «Эй, Бурҳониддин! Тургил, ул йигит чин сўзлаюр. Ул йигитни топиб, малоҳидаларга анинг бирла боргил, зафар топгайсан».

Филҳол уйқудин турдилар, кўзлари мунаввар бўлиб, очилибдур. Олам муаттар бўлибдур. Ўшал соат йиглаб, Амир Темурни топиб келтурдилар. Одамлар эшитдилар-ки, Соҳиб Ҳидоятнинг кўзлари сиҳат топибди, деб хосу ом зиёратга келдилар. Амир Соҳибқиронни яна навозиш қилиб сийладилар. Соҳибқиронга Соҳиб Ҳидоят айтдилар; «Эй, ўғлим! Сан боргил, кетингдан тезлик ила ман борурман». Амир Темур илгари жўнади. Ҳазрат Соҳиб Ҳидоят асбобларини муҳайё қилиб, неча тевааларга китоб юклаб, миқдор тўрт минг улуг, машҳур муллар билла йўлга туштилар...»¹

Достоннинг давомида келтирилишича, Соҳиб Ҳидоят хазратлари шум Носирни мунозарага чақиради ва савол-жавобларда уни енгади.

Бу сўзлар тарихий ҳақиқатга тўғри келмаса-да, муаллифнинг сирли ишорасига диққатимизни қаратиш лозим. Шу ўринда Салоҳиддин Тошкандий достон иштирокчиларининг тили билан «...уламоларимиз фидоийлардин кўрқиб ер остида беркиниб ётурлар», дейди. Улар орасида бўлса, «олимлар муаллими Соҳиб Ҳидоятдурлар», деб эслатади. Ҳазратнинг келмаслигини билган Амир Темур унинг олдига ўзи боради. Бунинг устига ораларида йўқ бўлган алломаларни эслаб «барча мусулмонлар йиғладилар. Амир Темур ҳам йиғлар эрди». Бу сўзлардан тушуниш мумкин-ки, Амир Темур замонига келиб, «шум фидоийлар» билан беллаша оладиган буюк алломалар оламдан ўтиб кетишган ва уларнинг айримлари қабристонларда («ер остида») эди. Амир Темур Соҳиб Ҳидоят билан гаплашгани қабристонга борган ва у билан шу ернинг ўзида ҳаёлан суҳбат курган. Тошкандийнинг достонидаги бундан кейинги сюжетлар ҳам ҳаётий билан

¹ Темурнома.-Т.: Чўлпон. 1990. 66-б.

ҳаёлий шахсларнинг ўзаро муносабатлари аралашмаси асосида яратилган.¹

Агар Амир Темур Соҳиби Ҳидоя билан ҳаёлан суҳбатлашган бўлса, унинг авлодлари бевосита Соҳибқиронга ўз маслаҳатлари билан кўмақдош бўлишган. Амир Темур замонида Самарқанд шайхул исломи лавозимида шу хонадон вакиллари турганлиги юқорида ҳам таъкидланган. Улар орасида энг машҳури Абдул Малик ас-Самарқандий бўлиб (бу вақтларда улар ўз номларига «Самарқандий» нисбасини қўшиб айтишни қабул қилишган) Академик В. В. Бартольднинг ёзишича, у Сухравардия сўфийлик мактабининг таниқли вакилларидан бири эди. Хожа Абдул Малик Самарқандий 1383 йилларда Мовароуннаҳрда рўй берган воқеалар жараёнида тилга олинади. Бу ҳақда Шарофиддин Али Яздий ўзининг «Зафарнома» асарида шундай ёзади: «Ҳазратнинг (Амир Темурнинг) муборак кўнгли дунёдан совуқ бўлиб, дунё муҳимотларига ҳеч ҳам парво қилмай қўйдиларким, подшоҳлик ва салтанат дунёда борми ё йўқ эди. Уламо ва машойих ва содот ва сулаҳо, мисоли Саййид Барака ва Хожа Абдул Малик ва Шайхзода Соғарчи иттифоқ қилишиб ҳазрат қошига кириб ўлтирдилар ва давлатхоҳлик юзидин ваъз ва насихат била тилларини очиб, оят ва аҳодис била хотирини тасалли бериб, дедиларким, «Фақир ва мискин ва раъоё ғамини есангиз афзал турур, барча нимадин ва адл ва дод била машғул бўлингким, ғам емак билан ҳеч ҳосил бўлмас». Анча сўзлар ва ҳикоялар дедиларким, ул ҳазратнинг муборак кўнгли яна фақиру мискин ва раъоё черикка майл қилиб, мамлакат забтига машғул бўлдилар».²

Амир Темур синглиси Қутлуғ Туркон оға вафоти муносабати билан шундай оғир мусибатга тушиб, барча ишлардан кўнгли совиган бир пайтда, юқорида айтилганидек, мамлакат улуғлари уни давлат равнақи учун

¹ Абдулаҳатов Н., Ҳошимов Б. Бурҳониддин ал-Марғионий даври ва унинг авлодлари.- Ф.: Фарғона. 2002. 59-б.

² Шарофуддин Али Яздий. Зафарнома.- Т.:ШАРҚ, 1997. 98-б.

ўринли маслаҳатлар билан мурасага чақиради. Улар орасида айниқса, Хожа Абдул Малик Соҳибқироннинг яқин маслаҳатгўйи сифатида машҳур эди.

Шайхзода Соғарчи ҳам Амир Темурнинг энг ишонган дин пешволаридан бўлиб, у сўфийлик оқимининг улуғ намоёнчаси бўлиши билан бирга давлатнинг йирик арбобларидан бири эди. У кишини кўпроқ «Абу Саййид» деб аташ қабул қилинган. «Рисолаи кутби чоҳардахум» асарининг муаллифи томонидан келтирилган маълумотга кўра, Абу Саййид хонадони бу вақтга келиб Соҳиб Ҳидоя авлодлари билан қариндошлик ришталарини боғлаган эдилар. Бу икки машҳур оила вакиллари ўртасида тузилган никоҳ, кейинроқ уларнинг обрўларини янада кўтарилишига олиб келди.¹

Шайхул ислом Хожа Абдул Малик фақатгина диний илмлар соҳиби бўлиб қолмасдан, шеърят илмининг забардаст вакили ҳам эди. Бу ҳақда Давлатшоҳ Самарқандийнинг «Тазкирот уш-шуаро» асарида куйидагилар келтирилади:

«Хожа Абдул Малик Самарқандий Самарқанд улуглари жумласидан ... бўлиб, илму фазилатда тенгги йўқ эди. Шу кунларда қадимий одат бўйича, ушбу мансаб (шайхул исломлик мансаби) унинг муборак хонадонидан чиққан авлодлар қўлидадир. Хожанинг илми фазли билан бирга нафис ашъори ҳам бор. Мавлоно Бисотий (Самарқандий) Хожа Абул Маликдан тарбия топган (киши)лар жумласидандир. Мана бу гўзал газал Хожаникидир:

*«Қочма бизим нигоҳдин, аҳли қароқ оқибат,
Азиз умринг қучоқдин қилма йироқ оқибат.
Кетма, эй азиз жоним, чиқиб бетоб танимдан,
Бошимни сен паноҳдин этма узоқ оқибат...»²*

¹ Абдулахатов Н., Ҳошимов Б. Бурҳониддин ал-Марғиноний даври ва унинг авлодлари. Кўрсатилган асар. 60-б.

² Давлатшоҳ Самарқандий. Шоирлар бўстони.- Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1981. 131-б.

Агар, Давлатшоҳ Самарқандийнинг маълумотларига таянадиган бўлсак, Амир Темур замонига қадар «...қадимги одат бўйича, ушбу мансаб унинг муборак хонадонидан чиққан авлодлар қўлида...» бўлган. Биз юқорида келтирган мўғуллар давридаги диний пешволар тўғрисидаги маълумотларга бу сўзлар яна бир карра асос бўлади. Ваҳоланки, Соҳибби Ҳидоянинг авлодлари Мовароуннаҳрда юз бераётган ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ўзгаришларда фаол иштирок этиб келганлар.

Хожа Абдул Малик тўғрисида тарихчи Ибн Арабшоҳ ҳам маълумотлар келтириб ўтган: *«Ўз салтанати кунларида Темур Самарқандга фиқҳ олимларидан мавлоно Абул Маликни шайхул ислом лавозимига тайин этган эди. У Ҳидоя соҳибининг авлодларидан бўлиб, мударрислик қилар, шатранж ва нард ўйинларидан таълим берар, ҳамда ягона бир ҳолатда шеър ҳам назм қиларди»*.¹ Шуниси аҳамиятлики, Амир Темурга нисбатан салбий муносабат билдирган Ибн Арабшоҳ Абдул Маликка нисбатан самимий баҳо беради. Бу эса шайхул исломга нисбатан Арабшоҳда ҳам ҳурмат ҳисси бўлганлигини кўрасатади.

Амир Темур замонидаги шайхул ислом Хожа Абдул Малик Самарқандийни қачон вафот этганлиги, афсуски, номаълум. Бизнингча, у Амир Темур ҳукмронлигининг охирида, сўнгги беш йил ичида оламдан ўтган кўринади. Чунки, Соҳибқироннинг 1403-1404 йилларда Қорабоғга қилган юриши вақтида шайхул ислом лавозимида Абдул Маликнинг амакиваччаси Абдул Аввал турган эди.

Хожа Абдул Аввал Амир Темурнинг сўнги дамларигача ёнида турган. У жияни Исомиддин (Абул Маликнинг ўғли) билан бирга темурийлар хонадони учун энг оғир мусибатли дамларда ҳам, яъни Соҳибқирон вафот этган кунлардан бошлаб уни дафн маросимигача ўтказилган барча маросимларда иштирок этишган. Улар бу маросимларда Соҳибқирон

¹ Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи. 2-китоб.-Т.: Меҳнат, 1992. 85-б.

Амир Темурга бўлган садақатларини намоён қилганлар. Ҳолбуки, дафн маросимларидаги юзларини тилиб, сочларини юлиб йиғлаш расмий исломда, мусулмон шариат қонунқоидаларига зид келувчи одатлардан бири бўлишига қарамасдан, Соҳибқироннинг азасида бу ҳолатга бефарқ қаралди. Бу одат, албатта ўша даврда шайхул ислом вазифасида турган Хожа Абдул Аввал томонидан таъқиқланиши лозим эди. Бироқ, бу гал Абдул Аввалнинг ўзи ҳам қайғули маросимларнинг бевосита иштирокчисига айланди.¹ «Зафарнома» да таъкидланганидек: «...Ўзга шаҳзодалар ва беклар ва ақобиру ашроф, мисли Хожа Абдул Аввал ва Хожа Исомиддин ва Саййид Шариф Журжоний ва Амирак Донишманд ва ғайру барча либосларини тагаййур бориб, ҳозир бўлдилар. Ва самарқандийларнинг аҳли барча дўконларини боғлаб, нола ва фарёд қилур эрдилар. Ва ҳолати бўлдиким, шарҳ қила бўлмас...»²

Амир Темур вафотидан кейин унинг салтанатида катта ўзгаришлар рўй берди. Мамлакат ўзаро низолар ва сулолавий жанжаллар исканжасига тушиб қолди. Гарчи Соҳибқирон васиятига кўра, набираси Пирмуҳаммад тахт ворисхўри сифатида тан олинган бўлса-да, Самарқанд Мироншоҳнинг ўғли Ҳалил Султон кўлига ўтди. Херман Вамберининг таъбири билан айтганда, «Пирмуҳаммад шароб косасини қўйиб, қўлига уруш қуролини олиб, дарҳол аскар тўплаб Самарқанд устига келганда, буvasининг тахтига эга бўлур эди.» Зотан, Ҳалил Султонни Самарқанд учун қилган ҳаракатларидан Пирмуҳаммад хабардор эди. Унинг сусткашликлари Ҳалил Султонга айни мудао бўлди ва у бобосининг тахтини осонлик билан эгаллаб олди. Бу вақтда Самарқанд шайхул исломи Хожа Абдул Аввалнинг ўзи эди. У шаробхўр Пирмуҳаммаддан кўра, Ҳалил Султонни Самарқандда ҳокимлик қилишини маъқул кўрган. Хожа Абдул Аввалнинг сўзлари Пирмуҳаммадга таъсир қилмади. Ваҳоланки, шайхул ислом нафақат дин пешвоси, балки ўша даврнинг валийсифат одамларидан бўлиб, унинг башоратлари кейинчалик ҳақиқатга айланди. Аммо узоқни кўра

¹ Абдулахатов Н., Ҳошимов Б. Бурҳониддин ал-Марғиноний даври ва унинг авлодлари. - Ф.: Фарғона, 2000. 61-б.

² Шарафуддин Али Яздий. Зафарнома. Кўрсатилган асар. 305-б.

олмайдиган Пирмуҳаммад ўзи билан ўзи овора бўлиб, насиҳатларга умуман амал қилмасди. Бу ҳақда Х. Вамбери шундай ёзади:

*«Пирмуҳаммад яна бир неча марта ўз омадини синаб кўрди. Бироқ, ҳар сафар муваффақиятсизликка учрайверган. У бутун вужуди билан ичкиликхўрлик ва нодонликка берилганлиги сабабли унда аввалги қаҳрамонликларидан асар ҳам қолмаганди. Шундан сўнг орадан ҳеч қанча вақт ўтмай, Пирмуҳаммадхон Шибургон шаҳри яқинида 809(1407) йилда, ўзининг чодирда вазири Пирали Тоз томонидан ўлдирилди. Ҳолбуки, Пиралининг ўзи Пирмуҳаммад томонидан оддий хизматкорликдан вазирлик лавозимига кўтарилган эди».*¹

Хожа Абдул Аввал Соҳибқиронга қандай хизмат қилган бўлса, унинг невараси Ҳалил Султонга ҳам шундай хизматда бўлди. Бироқ унинг ёш шаҳзодага бўлган умидлари оқланмади. Ҳалил Султон тахтга чиққач, бобосидан қолган бой ҳазинани беҳудага исроф қилиш ва Амир Темурнинг ишонган одамларини ўзидан бездириш билан машғул бўлди. У бу ҳолатда узоқ ҳукмронлик қила олмади. Худойод ва Шайх Нуриддин томонидан кўтарилган исён Ҳалил Султон ҳокимиятига хотима қўйди. У исённи бостириш учун йўлга чиққанда пистирмага учраб, асир тушди ва маълум муддат тутқунликда қолиб кетди. Бу вақтда Самарқандда тартибни сақлаш ва исёнчиларга шаҳарни бериб қўймаслик учун вақтинчали раҳбарлик қилиш Хожа Абдул Аввал зиммасига тушди. Ўша воқеаларнинг гувоҳи бўлган Ибн Арабшоҳ бу ҳақда: *«Хожанинг рийёсати вақтида икки олам орасида ихтилоф чиқмади. Ва раият устида ҳукм юритишда «икки серка сузишмасдан», унинг ишорати амру нахий билиниб, фармони ариқлари халқ орасида тўхтовсиз оқиб, ўша ўтган кунларда унинг амирлари итоатда бўлди»,* деб ёзади.²

¹ Херман Вамбери. Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр тарихи.- Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1990. 59-б.

² Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи. Кўрсатилган асар. 1-китоб. 60-б.

Хожа Абдул Аввал ўзаро мунозаралардан сўнг шаҳарни Шоҳруҳ Мирзога топширди. Шундан кейинги воқеалар жараёнида Абдул Аввал тўғрисидаги маълумотлар кам учрайди. В.В.Бартольднинг ёзишича, Хожа Абдул Аввал 1409-1411 йилларда содир бўлган сиёсий ўзгаришларда фаол иштирок этган.

Шоҳруҳ Мирзонинг темурийлар пойтахти Самарқандни қон тўкмай ҳеч бир қаршиликсиз қўлга киритишида Хожа Абдул Аввал ва унинг жияни Хожа Исомиддинларнинг роли катта бўлганлигини юқорида келтирилган маълумотдан ҳам билиш мумкин. Шу боис Шоҳруҳ Самарқандга кириб келгач, Хожа Абдул Аввал ва Исомиддинларга ўзгача ҳурмат билан қараган. У шаҳарни Мирзо Улуғбекка топширар экан: «...Аллоҳ ўз саломини йўллагур Пайгамбар варасалари бўлмиш уламоларни эҳтиром кўзи тагига олиб, инъом назари билан мамнун этгин, диний можаролар бўйича иш кўрганингда, уларнинг фатвосини четлаб ўтмагин, Ҳидоянинг муаллифи деб машҳур бўлган миллату диннинг далили шайхул ислом Абдужалил ал-Марғинонийнинг атоқли ва олий мақом хонадонига нисбатан иззат-эҳтиромда бўлиб, у кишининг авлод-аждодларидан тортиб ислом машойихлари ва замона йўлбошчилари бўлиб келаётган фарзандларини ҳаммадан юқори қўйиб, барча ҳолларда уларнинг шон-шавкатлари мулоҳазасига риоя қилгин»,- дея ўтиб беради. ¹

Шоҳруҳ Мирзонинг Улуғбекка айтган бу сўзлари бўйича, Соҳиби Ҳидоя авлодлари эл-юртнинг фаҳри-ғурурига айланган эди. Хожа Абдул Аввалнинг номи 1411 йилдан кейин яна узоқ муддат манбаларда учрамай қолди. Бу ҳолатни турлича изоҳлаш мумкин. Биринчидан, у сиёсат саҳнасидан тушиб, фақат тоат-ибодат билан машғул бўлган бўлиши мумкин. Иккинчидан, бу вақтга келиб у оламдан ўтган ҳам бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Агар Соҳиб Ҳидоя авлодларига бўлган эътиборни инобатга олсак, унинг вафот этган йили бирон-бир манбада кўрсатилган бўлиши керак эди. Бу хусусда шарқшунос олим У. Уватов сўнги йилларда

¹ Абдураззоқ Самарқандий. Матлаъ саъдайн мажмаи баҳрайн. -Т., 1963. 231-б.

айрим тахминларни илгари сурди. Яъни, унинг кузатишича, Ибн Арабшоҳнинг «Амир Темур тарихи» асари ёзилиш жараёнида Абдул Аввалнинг исми рўбарасига, ҳошияга ҳаттот томонидан ҳижрий ҳисоб билан «838 йилда вафот этган» деган ёзув туширилган эди.¹ Эҳтимол, бу Хожа Абдул Аввалнинг вафотига ишора бўлиши мумкин. Агар бу сана миладий йил тақвимига ўтирилса, 1434 йил ҳосил бўлади. Айтиш жоизки, У.Уватовнинг бу борадаги маълумотларига асослангудек бўлсак, Абдул Аввал 1411 йилдан кейин осойишта турмуш тарзига ўтиб, умрининг охирига қадар тоат-ибодат билан машғул бўлган.

Хожа Абдул Аввалдан сўнг шайхул исломлик лавозими унинг жияни Хожа Исомиддинга берилди. Хожа Исомиддин Мирзо Улуғбекнинг Самарқандда хукмронлик қилган йилларида унинг энг яқин одамларидан бири бўлиб қолган эди. Фосих Хавофий, Абдурразоқ Самарқандий сингари тарихчиларнинг ёзишларича, шайхул ислом Исомиддин Мирзо Улуғбекнинг кўп сафарларида бирга бўлган. Жумладан, 1422 йилда Улуғбекни Ҳиротга қилган сафари чоғида Хожа Исомиддин унга ҳамроҳлик қилган. Мирзо Улуғбек билан Соҳиб Ҳидоя авлоди Хожа Исомиддин ўртасидаги самимий дўстона муносабатлар тўғрисида таниқди тарихчи олим, академик Бўрибой Аҳмедов ўзининг «Улуғбек» номли асарида шундай баён қилади:

*«...Улуғбекнинг мусулмон руҳонийлари орасида ҳамфикр дўстлари ҳам кўп эди. Хожа Исомиддин, Абулфатҳ Дайлар, Шамсиддин Муҳаммад Мискин шулар жумласидандир. Улар эса кичик одам эмасдилар. Хожа Исомиддин юртнинг шайхул исломи, демак мусулмон жамоасига бошлиқ ҳисобланади. Лекин, Улуғбек улар билан дўстлаша олди. Хожа Исомиддин «дахрий» подшоҳнинг бутун илмий ва ижтимоий-сиёсий фаолиятини қўллаб-қувватлади, ҳамиша унинг ёнида турди, бора-бора у билан ҳамфикр бўлиб қолди».*²

Хожа Исомиддин отаси каби ўз даврининг машҳур шоирларидан бири бўлган. Шуниси қизиқки, уларга

¹ Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи. Кўрсатилган асар. 2- китоб. 168-б.

² Аҳмедов Б. Улуғбек. - Т., 1989. 124-б.

шоирлик истеъдоди бобокалонлари Бурҳониддин ал-Марғинонийдан мерос бўлиб қолган эди

Хожа Исомиддин ҳам Мирзо Улуғбекдан ўрнак олиб, бунёдкорлик ишларига раҳнамолик қилган. Уша вақтда диний ва дунёвий ишларни бир меъёردа олиб бориш, мусулмонларга нафақат шариат аҳкомлари билан, балки дунёвий ишлар юзасидан ҳам кўмак бериш Самарқанд шайхул исломининг кундалик ҳаётига айланган эди. Хожа Исмоиддин Мирзо Улуғбек сингари ўзидан сўнг ёдгорлик қолдириш мақсадида жамоат учун ўзи яшаб турган «Хожа Абдулласий» маҳалласида ҳаммом қурдирган. Шу муносабат билан у Самарқанд аҳлига катта зиёфат берган. Бу зиёфатда ўз даврининг машҳур созандалари ва қўшиқчилари иштирок этишган.

Фахриддин Али ал-Кошифий ас-Сафийнинг «Рашоҳат айн ул-ҳаёт» номли асарида айтилишича, Мирзо Улуғбек билан Низомиддин Хомуш ўртасидаги кўнгилсизликларда Хожа Исомиддин бетараф бўлиб қолади. Ҳатто, бу ўринда шайхул ислом тариқат намоёнчасининг ёнини олмаганлиги, дин учун курашмасликка йўйилиб, пирнинг нолалари билан Исомиддин хасталикка чалинган эмиш. Қачонки, Низомиддин Хомуш Хожа Исомиддиннинг дардини ўзига олгач, шайхул ислом ўз жонини топширган экан. Хожа Исомиддиннинг хасталигига илоҳий кучларнинг таъсири бўлганми, йўқми, бизга қоронғу. Лекин бу вақтда Исомиддин анчагина кексайиб қолган, давлат ва диний ишларга унча аралашмай, кўпроқ тоат-ибодат билан машғул эди. Хожа Исомиддиннинг вафот этган йили ҳам номаълум. Шуниси аниқки, у Мирзо Улуғбекдан икки-уч йил аввал оламдан ўтган.

Мирзо Улуғбек дин пешволари орасида ўзининг яқин таянчидан айрилгач, орадан ҳеч қанча вақт ўтмасдан, унинг ўзи ҳам фожеали тарзда вафот этди. Хожа Исомиддиндан кейин шайхул исломлик лавозими унинг ўғли Бурҳониддинга топширилган. Бироқ, у ҳали диний муҳитда таъсир ўтказа олмай, отаси сингари давлат арбоби билан дин пешволари ўртасида бўлган муносабатга бефарқ қараб туришга мажбур бўлди. У ҳам отаси каби темурийларга са-

доқат билан хизмат қилишни истарди. Афсуски, кейинги воқеалар унинг ниятларини остин-устин қилиб юборди. Бу жараёни академик Б. Аҳмедов шундай тасвирлайди:

*«...Улуғбек ва Абдулазизнинг Абдуллатиф қирғинидан бир илож қилиб омон қолган амирлари Бобо Ҳусайний Туркистоний деган кекса амир атрофида бирлашдилар. Уларга Абдуллатифдан безор бўлган бошқа амирлар ва хизматкорлар келиб қўшилишиди. Шайхул ислом Бурҳониддин ҳам Бобо Ҳусайний тарафига ўтди. Мазкур иттифоқчилик чиқарган ҳукмга асосан падаркуш Абдуллатиф 1450 йилнинг 9 майида қатл этилди. Бурҳониддин шу ҳодисадан кейин диний раҳнамолар орасида бош ўринга чиқди».*¹

Шайхул ислом Бурҳониддин Абдуллатифнинг ўрнига Улуғбекнинг жияни, ҳам куёви бўлган Мирзо Абдуллани чиқармоқчи бўлди. Чунки, у кўпроқ амакисининг таъсирида тарбия топган бўлиб, сиёсат борасида ҳам унинг ишларини давом эттириши мумкин эди. Бу эса Бурҳониддинга ҳам анчагина қулайликлар яратиб, отаси ва Улуғбек сингари Мирзо Абдулла билан ҳамфикр равишда давлатни бошқариш осон кечарди. Бироқ, Мирзо Абдулла бор-йўғи бир йил атрофида ҳукмронлик қилиб, тахтдан ағдарилди. Тожу тахт илинжида юрган темурий шаҳзодалардан бири Абу Саид Мирзо билан бўлган жангда қаттиқ яраланиб, вафот этди. Абдуразоқ Самарқандийнинг ёзишича, Мирзо Абдулланинг жангда ҳалок бўлганлиги тўғрисидаги хабар Самарқандга етиб келиши билан Хожа Бурҳониддин шаҳарни тарк этишга мажбур бўлди. Чунки, темурийлар ўртасидаги жангда Бурҳониддин Абу Саидга қарши турган эди. Табиийки, бу ҳолатга Абу Саид панжа орасидан қарамас эди. У Самарқанддан чиқиб, Ҳиротга йўл олди. Ҳирот ҳукмдори Абулқосим Бобур Хожа Бурҳониддинни зўр иззат-икром билан қарши олди ва унга чуқур илтифотлар кўрсатди.

¹ Аҳмедов Б. Улуғбек. Кўрсатилган асар. 200-б.

«Тарихи Абулхайрхоний» китобининг муаллифи Масъуд Кўҳистонийнинг ёзишича, Хожа Бурҳониддин Самарқанддан чиқиб кетгач, шайхул исломлик лавозимида яна бир Соҳиб Ҳидоя авлоди Низомиддин Мавдуд қолган. Низомиддин Самарқандга кириб келган ғолиб Абу Саид Мирзо ва унинг иттифоқчиси ўзбек хони Абулхайрхонни пешвоз чиқиб кутиб олган. Бу маълумотдан кўринадики, Самарқанд шайхул ислом вазифасига ҳар қандай вазиятда ҳам Соҳиби Ҳидоя авлодлари тайинланган. Бу одатга тўрт асрдан буён риоя қилиб келинарди. Айниқса, Амир Темур ва темурийлар замонидан бу одатга қатъий амал қилинган. Салтанатни барқарор бўлишини, тахтда узоқроқ туришни истаган ҳар бир темурий шаҳзода бу қонидани четлаб ўта олмасди.

Хожа Бурҳониддин Ҳирот шаҳрида Абулқосим Бобур саройида ҳукмдорнинг яқин кишиларидан бири сифатида юксак ҳурмат-эҳтиром остида яшаётган бўлса-да, кўпроқ мадрасада таълим бериб кун кечирини афзал кўрди. Уни машҳур хонадон вакили эканлигидан ҳабар топган Ҳирот уламолари ва зиёдилари ҳар куни ўз суҳбатларига таклиф қилишар ва Бурҳониддиндан ўзлари ечолмаган жумбоқларга жавоб топишар эди. Бу вақтда Самарқанд ҳукмдори Абу Саид Мирзо ҳам мамлакатни идора қилишда Хожа Бурҳониддин кўмагига муҳтож эканлигини ҳис қила бошлади. Зотан, Бурҳониддин самарқандликлар орасида катта обрўга эга эканлиги, вазият мушкуллашганда халқ унинг маслаҳатларига амал қилганлигини Абу Саиднинг ўзи ҳам инкор қила олмасди. Шу боис у Хожа Бурҳониддинни Самарқандга қайтишини сўраб, чопарлар юбора бошлади. 1455 йилда Ўтрор шаҳрида Абу Саидга қарши кўтарилган исён ҳам уни яна бир бор сергакликка чорлади. Ҳарбий юришлар вақтида Самарқандда ўзининг ишончли кишиси бўлиши зарурлигини тушуниб етган Абу Саид Мирзо Хожа

Бурҳониддинни Самарқандга келишини жуда ҳам истар эди. Шу йили қайта-қайта юборилган чопарларга жавобан Бурҳониддин Самарқандга қайтишга қарор қилади. Абдураззоқ Самарқандийнинг ёзишича, Абулқосим Бобур мавлоно Бурҳониддинни кетишидан олдин унга ўзининг йўл учун мўлжалланган тахтиравонини ҳам тақдим қилган. Унинг ёрдамида Бурҳониддин Самарқандга ҳеч қандай қийинчиликларсиз, йўл азобларидан толиқмасдан етиб келган. Хожа Бурҳониддин Самарқандга кириб келиши муносабати билан бўлган тантаналарни ўз кўзи билан кўрган Абдураззоқ Самарқандий; «Абу Саид Мирзо мавлоно Бурҳониддинни шу қадар катта дабдаба билан қарши олдики, бундай хурмат-эҳтиромни Бурҳониддин аввалги ҳукмдорларнинг ҳеч биридан кўрмаган бўлса керак», дейди.

Хожа Бурҳониддиндан сўнг, Самарқандда шайхул исломлик вазифасида яна бир Ҳидоя соҳиби хонадони вакили турган. Бизнингча, бу зот мавлоно Абдуллоҳ ас-Самарқандий бўлиб, у асосан Султон Аҳмад Мирзо ҳукмронлиги даврида шайхул исломлик вазифасини бажарган. Бу шахс ҳақида манбаларда маълумотлар деярли учрамайди. Фақатгина бизга маълум томони шуки, у Абдуллоҳ Хожа Абулмакоримнинг отаси бўлиб, ўз даврида Соҳиби Ҳидоя авлодларининг энг улуғи эди. Хожа Абулмакоримга шайхул исломлик мансаби отасидан қолган бўлиши ҳам мумкин. Қуйида шу ҳақда сўз юритамиз.

Султон Аҳмад вафотидан сўнг юз берган воқеалар силсиласида Хожа Абулмакорим ҳам муҳим ўрин тутганлигини биз Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг «Бобурнома» асарида тасвирланган воқеалар силсиласидан кўришимиз мумкин. Маълумки, Хожа Абулмакорим Самарқанд тахтида Султон Аҳмад Мирзонинг ўғилларидан бири Бойсунқур Мирзони ўтиришига тарафдор эди. Бироқ, курашлар мобайнида иккинчи ўғил Султон Али Мирзонинг

қўли баланд келди. Оқибатда, Бойсунқур Мирзонинг тарафдорлари таъқиб остига олинди, улардан ўч олиш хавфи кучайди. Хожа Абулмакорим юзага келган қалтис вазиятдан қутилиш мақсадида Самарқанддан чиқиб кетишга мажбур бўлди. У бир амаллаб Ўратепага етиб келди. Бу ҳақда Бобур Мирзонинг ўзи шундай ёзади:

*«Охир ушбу тараддуд ва тафриқа била Ўратепанинг жануб тарафидаги яйлоқларга бордук. Неча кун ул навоҳида ўз ишимизга ҳайрон, борур турар жойимизни билмай саргардон ўтқарилди. Бир кун ушбу ерда эканда Хожа Абулмакоримким, бизнингдек жалойи ватан бўлиб саргардон эди, мени кўргали келди. Борур турар еримиздин ва қилур-қилмас ишимиздин истиғлом ва истифсор қилиб, мутаассир бўлиб, бизнинг ҳолимизга риққат қилиб, фотиҳа ўқиб борди. Манга ҳам бисёр таъсир қилди, риққат қилдим. Ушбу кун кеч намози дигар даранинг аёғидин бир отлиқ пайдо бўлди, бу худ Али Дўст тағойининг навқари экандур. Йўлчуқ отлиқ. Бу мазмун била йиборибтурким, агарчи мандин азим гуноҳлар содир бўлди, вале умидим борким, иноят қилиб, гуноҳимни бағишлаб, беришга мутаважжиҳ бўлсалар, Марғинонни топшириб, бир нав қуллуқ ва хизматкорлик қилгаймен, гуноҳим ариб хижобим рафо бўлгай».*¹

Мирзо Бобурнинг саргардонлик вақтида Хожа Абулмакорим унинг ёнига келиб, кейинги ҳаётидаги кескин бурилишларга оқ фотиҳа тилаган. Абулмакоримнинг маънавий мадади ва шахсий иштироки билан Бобур ҳузурига шу куни кечга яқин Марғинон ҳокими Али Дўстан чопар келиб, шаҳарни унга топширилажаги тўғрисидаги хабарни етказди. Афтидан, бу вазиятда марғинонликларнинг фаҳри ҳисобланган Хожа Абулмакоримни Бобур Мирзога қўшилганлиги катта рол ўйнаган кўринади. Чунки, шу вақтга қадар Бобур Мирзо Фарғонадаги ҳамма шаҳарлардан ажралиб бўлган ва ҳукмдорлик имкониятидан умидини мутлақо узган эди.

¹ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Кўрсатилган асар. 67-б.

Фақатгина, Абулмакоримнинг пайдо бўлиши билан унда тахт учун кураш шашти уйғонди.

Хожа Абулмакорим Бобурни Марғионга юбориб, ўзи Самарқандга қайтади. Шайбонийхон қўшинлари томонидан Самарқанд олингач, Бобур Мирзони Самарқандга келишга чорлайди. Бу ҳақда Муҳаммад Солихнинг «Шайбонийнома» достонида ҳам маълумотлар келтирилган:

*«Жон вафо оз киши бирла ҳосил,
Шаҳр ичинда турубтур гофил.
Кел фалон кеча, фалон кўча сори,
Ким санинг сори келур халқнинг бори...»¹*

Мазкур чақирувдан кейин Бобур Мирзо Самарқандга етиб келгач, Хожа Абулмакорим шаҳардан чиқиб унга қўшилади. Бу тўғрида «Бобурнома»да ҳам маълумотлар учрайди: «Бир-икки кундин сўнг Асфидак қўрғонидин Васманд қўрғонига келилди. Бовужудким, бир қатла Самарқанд навоҳисига бориб, тўйдириб келиб эдук, яна тангрига таваккул қилиб, ушал ҳаёл била Васмандин намози пешиндин сўнг Самарқанд устига илгадук. Хожа Абулмакорим ҳам ман била ҳамроҳ эди».²

Бу ҳақда Ҳ. Вамбери шундай ёзади: «...ўз сулоласи манфаатига содиқ Бобур бу даврда ўзининг бир неча садоқатли тарафдорлари билан Зарафшоннинг юқори жойларида қўшин тўпламоқда ва Хожа Абулмакорим ҳам унинг ёнида эди. 906 (1500) йилнинг куз фасли қоронгу бир кечада хўқандликлар (фаргоналиклар) Самарқанд дарвозасига яқинлашуви билан халқ уларга қўл узатди. Шайбоний Самарқандни қанчалик осон олган бўлса, шунча енгил бой берди».³

Тарихдан маълумки, Мирзо Бобур иккинчи бор Самарқандни олгандан сўнг ҳукмдорлиги олтиойдан ошмади. Шайбонийхон томонидан шу вақт ичида шаҳарни тинмай қамал қилиниши туфайли уни ташлаб чиқишга мажбур бўлди. Мирзо Бобур ўзи билан бирга Хожа Абулмакоримни

¹ Муҳаммад Солих. Шайбонийнома. Кўрсатилган асар. 87-б.

² Захириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Кўрсатилган асар. 79-б.

³ Херман Вамбери. Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр тарихи. Кўрсатилган асар. 80-б.

ҳам олиб кетган кўринади. Чунки, Бобур Мирзо Тошкент ҳокими бўлмиш тоғаси Маҳмудхоннинг олдиди эканлигида Абулмакорим ҳам бирга эди. Маҳмудхон ҳам Хожа Абулмакоримга нисбатан юксак ҳурмат билан қараганлиги сабабли ўз сўзларини шу зот орқали етказмоқчи бўлди. Бу ҳақда унинг ўзи шундай ёзади: «Хожа Абулмакоримнинг тавассути билан бу сўзни орага солдимким, Шайбонийхондек ганим пайдо бўлибтур, мунинг зарари туркка ва мўғулга мусовидир. Мунинг фикрини ҳалолиқтаким, улус яхши босмайдур ва улгаймайдур вожибдур. Нечукки дебутурлар:

*Имрўз бикиш чу метавон кушт,
Оташ чу баланд шуд жаҳон сўхт.
Магзор ки зих кунад камонро,
Душман чу ба тийр метавон дўхт.»*

Мазмуни: Агар кучинг етса оловни шу он ўчир, акс ҳолда у жаҳонни куйдиради. Душманни ўқ билан уришга қодир экансан, уни камон керишига имкон берма.¹

«Бобурнома»да кейинги воқеалар саҳнасида Хожа Абулмакоримнинг номи тилга олинмай қўйди. Унинг кейинги тақдири тўғрисида Абу Тоҳирхўжанинг «Самария» китобида қисман маълумот келтирилган: «Мавлоно Абулмакоримнинг мазорлари Тиллақорий жомеъсининг кунботар томонида, ундан икки юз одим чамаси олисроқдадир. Абулмакорим «Муҳтасар ул-виқоя»га шарҳ ёзганлардан бўлиб, Муҳаммад Шайбонийхон(шоҳ) Будоқ Султон ўгли замонида фикҳ илмида замонанинг биринчи олимларидан эди. Шайбонийхон у кишидан бир қийин масала юзасидан фатво сўраганда, у киши жавоб ёзмадилар. Шунинг учун Шайбонийхон тажрибасизликдан, буюриб у кишини арра билан шаҳид эттирди. Дерларки, ўзи ҳам бир неча кундан кейин Марвада шоҳ Исмоил Сафавий билан бўлган урушда қилич дами билан боши кесилиб, шаҳид бўлган».²

¹ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Кўрсатилган асар. 90-б.

² Абу Тоҳирхўжа. Самария. 1991.- Т.: Камалак, 1991. 42-б.

Демак, Абулмакорим Шайбонийхон билан бир йилда, яъни 1510 йилда вафот этган. Эътиборли жойи шундаки, Абулмакорим ҳар қанча темурий шаҳзодалар ёнини олмасин, Шайбонийхон даврида ҳам шайхул ислом лавозимида тураверган. Қаҳри тошиб, аламини ичига ютиб юрган Шайбонийхон бир «масала»ни баҳона қилиб, у зотни қатл эттирган. У кишининг ўз қўллари билан кўчирган «Шарҳи мухтасари виқоя» асари Ўз ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида № 2184 рақами остида сақланади.

Биз юқорида Бурҳониддин ал-Марғинович авлодларини Мовароуннаҳр тарихида тутган ўрни ҳақида мухтасар ҳикоя қилар эканмиз ўқувчиларни чалғитмаслик учун яна Марғилон шаҳридаги зиёратгоҳлар мавзусига қайтиб сўзимизни давом эттирсак.

Маълумки, Бурҳониддин ал-Марғинович ҳазратлари «Соҳиби Ҳидоя» номи билан машҳур бўлган. Шу боис ҳам Мирзо Бобур Соҳиби «Ҳидоя» Марғиновичнинг Рушдон отлиқ кентидиндур дея тилга таъкидлаб ўтади.¹ Айнан шу ном билан улуғ аллома қадимдан машҳур бўлган ва зиёратгоҳлари ҳам шу ном билан юритиб келинган.

Маълумотларга кўра, Бурҳониддин ал-Марғинович ҳазратлари ҳам ўзларининг шоҳ асарлари «Ҳидояи Шариф»нинг биринчи жилдини айнан Марғилонда яшаган кезларида ёзганлар.² Ул зот ижод қилган жойни ҳозирда Соҳиби Ҳидоя чиллахонаси деб атайдилар. Ушбу зиёратгоҳ Марғилон шаҳридаги Пур Сиддиқ зиёратгоҳи яқинида жойлашган. Нақл қилишларича, Бурҳониддин ал-Марғинович 9 ёшидан бошлаб 13 йил давомида Марғилондаги Пур Сиддиқ мадрасасида таълим олганлар ва

¹ Заҳриддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Кўрсатилган асар. 35--б.

² Тожимуҳаммад хожи Фозилжон ўғли. Кўрсатилган асар. 3-б.

шу ерда ўз нонларини ҳалол топиб ейиш мақсадида
косибчиликни ўрганганлар. Шу тариқа «Ал-Ҳидоя»
асарининг биринчи қисми бўлган «Дафтари аввал» китобини
рўза тутган ҳолда Марғилонда ёзганликлари ҳақида хали-
хануз ривоятлар сақланиб қолган.

ГҶРИ АВВАЛ ЗИЁРАТГОҶИ

ГҶри аввал зиёратгоҶи Марғилон шаҳри ГҶри Аввал маҳалласида жойлашган. Ривоятларга кўра, Ҳазрат Бурҳониддин ал-Марғиноний ушбу ГҶри аввалга биринчи марта дафн этилган дейилади. Сабаби, ул зот сакта касали билан оғриган эканлар. Ул зотнинг шогирдлари, ёру биродарлари «Ҳазрат вафот этдилар», - деб ушбу жойга, Марғинон шаҳрининг энг марказий ери бўлган маҳаллага дафн этадилар. Бурҳониддин ал-Марғинонийни қабрига қўйиб кетаётганларида унинг яқинларидан бири ул кишининг вафот этганликларини эшитиб:

– Ҳазратим бир китобни бошлаган эдилар. Шу л китоб ёзилиб битдими? Шун л бир кўрсам эди, – дейдилар.

Бу китоб «Ҳидояи Шариф» бўлган. Бурҳониддин ал Марғиноний китобларининг биринчи муқовасида:

– Бисмиллохир раҳмонир раҳийм, кимда-ким чоршанба кун л иш бошласа ана шу л иш битмасдан қолмас, - деган ҳадис ёзилган экан.

Шунда биродарлари:

– Бу зот ҳали ҳаётлар, чунки китоб ярмига борибди. Ҳазратимни қаерга дафн этдиларингиз, – деб сўрабдилар. Шунда шогирдларидан бири «Марғинон-нинг марказига дафн этдик», деб жавоб беради. Бу жавобдан қоникмаган биродари:

– Ёзилаётган китоб ва айтилган ҳадисга биноан бу л зот ҳали ҳаётлар. Қабрни бориб хабар оламиз, – дейдилар.

Барчалари ортларига қайтиб келиб, қабрни очиб қарасалар, Бурҳониддин тирик. Шунда билибдиларки, сакта касаллигидан фориг бўлгач, яна ўзларига келган экан. Ўзига келган Ҳазрат Бурҳониддин: «Мени оламдан ўтди деб оила аҳларим, шогирдларим жанозамни ўқишиб, қабрга қўйишибдида, буёғи энди Аллоҳдан», дея Қуръон ўқиш билан машғул эканлар. Унинг тириклигин л кўрган шогирдлари Аллоҳга минг ҳамду санолар айтиб хурсандликларидан уввос қўтариб фарёд қилган эканлар. Воқеани шу тарзда яхшилиқ билан ниҳоясига етганидан сўнг улўф зот «Ҳидояи Шариф»ни

ёзишда давом этганлар.¹ Шундан кейин, Бурҳониддин ал-Марғиноний Самарқанд ва Бухорода таълим олганлар, Маккаи мукаррамани, Каъбани зиёрат қилганлар ва вақти келиб Самарқандда вафот қилганлар.

Ул зотнинг биринчи нурли қабрлари шу ерда бўлиши сабабли бу маскан «Гўри аввал» номини олган дейишади.

Ривоятлардан бирида келтирилишича, Бурҳониддин ал-Марғиноний ҳазратлари «Ал Ҳидоя» китобининг дастлабки нусхаларини ўқиш учун ўша вақтдаги ҳукмдорларидан бирига топширмоқчи бўлиб саройга келибди. Ўша вақт саройдаги мажлисда ул зотни билим ва тафакуррини зимдан кўра олмайдиган баъзи бир ҳасадгўй уламолар ҳам ҳозир эканлар. Улар қулай фурсатни пойлаб туриб, ҳукмдорга Бурҳониддин ал-Марғиноний ҳазратлари ва унинг китоби ҳақида имкон қадар бўлмагур фикрларни айтишдан ўзларини тўхтатмабдилар. Ҳасадгўйларнинг қабих режалари амалга ошиб ҳукмдор ул зотнинг китобларини қабул қилолмаслигини маълум қилибди. Фаросатли зукко олим Бурҳониддин ал-Марғиноний ҳазратлари бу ишларнинг бошида кимлар турганлигини ўша заҳоти тушуниб саройдан афсус билан чиқиб кетибди. У шу кетганича ҳаж сафари сари йўлга отланибди. Ҳаж зиёрати вақтида Макадаги масжидларидан бирида намоз ўқий туриб Бурҳониддин ал-Марғиноний ҳазратлари «Эй бори Худо, агар мен ҳақ ёки ноҳақ бўлсам, шу масжидларнинг устунлари овоз берсинлар», дея Худога муножот қилибди. Шу вақт масжуд устунларидан «Эй Бурҳониддин сен ҳақсан» деган овозлар эшитилибди. Нақл қилишларича, ўша онда бу ҳолат унга ҳасад қилган уламолар ва ҳукмдорнинг тушида ҳам аён бўлган экан.²

Маълумотларга кўра, Гўри аввал зиёратгоҳи олдида шу ном билан аталувчи мадраса ҳам бўлган. Кўқон хонлари даврида Гўри аввал мадрасаси учун Заркенд, Рамадон кишлоқларидаги ерлар вақф қилиб берилган эди.³ Бундан кўринадики, Гўри аввал зиёратгоҳи яқин ўртада ривоятлар

¹ Дала тадқиқотлари. 2003 йил. Фарғона вилояти, Марғилон шаҳри, Гўри Аввал маҳалласи.

² Дала тадқиқотлари. 2003 йил. Фарғона вилояти, Марғилон шаҳри, Гўри Аввал маҳалласи.

³ Троицкая А. Л. Каталог архива Кокандских ханов XIX века. Кўрсатилган асар. 178-б.

асосида пайдо бўлган зиёратгоҳ эмас, балки тарихда қадимдан мавжуд бўлган муқаддас жойлардан биридир. Зеро, ушбу зиёратгоҳ бўлмаганида, унинг олдида Гўри аввал мадрасаси ҳам бино қилинмаган бўлур эди.

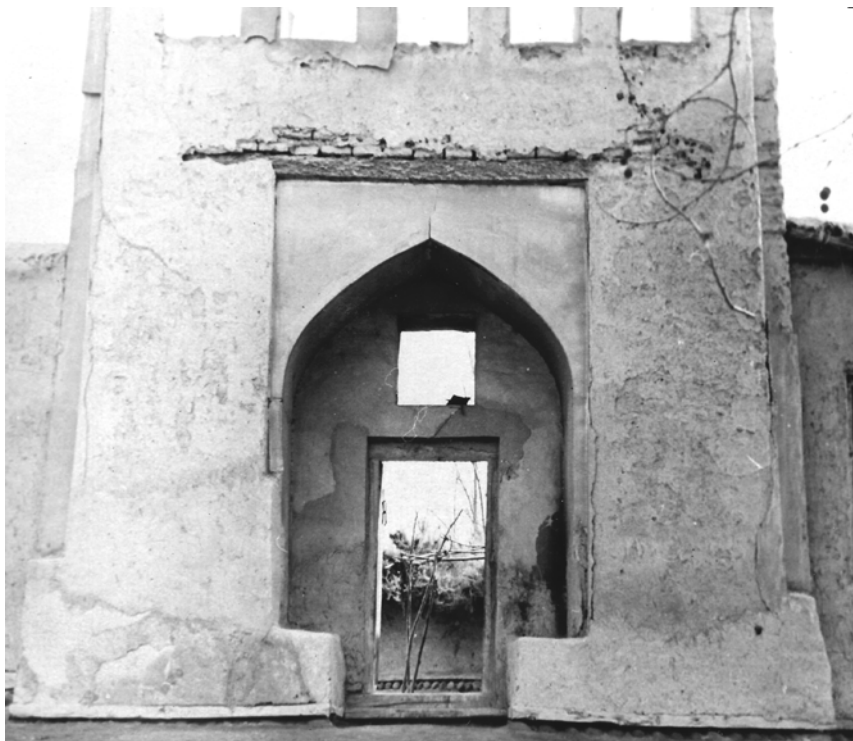
УЛУҒ ОТА ЗИЁРАТГОҲИ

Улуғ ота зиёратгоҳи Марғилон шаҳрининг Машад маҳалласида жойлашган. Халқ орасида «Улуғ мозор», «Қуруқ мозор», «Чаққа мозор» номи билан машҳур бўлган.¹ Нақл қилишларича, бу ерга Имом Абдулазиз ибн Абдураззоқ ибн Наср ибн Жаъфар ибн Сулаймон ибн Суккон ал-Марғиноний дафн этилган. Маълумотларга кўра, унинг олти олим ўғли бўлган. Уларнинг ҳаммаси ўз замонасида дарс беришга қодир ва тақводор кишилар бўлиб етишган эдилар. Имом Абдулазиз ўз ўғиллари билан (кўчага)чиқса, одамлар оталарини ҳам қўшиб, «битта онадан (туғилган) еттита раҳмат ҳазиналарига йўллари очилганлар чиқишди», дер эканлар. Имом Абдулазиз имом Абулҳасан Замир ибн ал Ҳасан ва бошқалардан дарс тинглаган. Шайх Лакнавий унинг ўғилларидан Абулҳасан Заҳириддин Али ва Шамсуддин Маҳмуд ал-Ўзжандий жуда машҳур эканликларини айтади. Шунингдек «Битта ҳовлидан еттита илмга мафтун бўлганлар чиқди» ибораси ҳам унга тегишлидир. Имом Абдулазиз ҳақида унинг ўғиллари ривоят қилганлар. У Самарқандга кетиб, ўша ерда яшайди. Ҳадис илмидан дарс беради. Кексайгач ўз юртига қайтиб, 477 ҳижрий (1084) йили Марғилон шаҳрида 68 ёшда вафот этган.² Демак ушбу маълумотдан кўринадики, Имом Абдулазиз 410(1016) йилда дунёга келган.³

¹ Дада тадқиқотлари. 2005 йил. Фарғона вилояти, Марғилон шаҳри, Машад маҳалласи.

² Нажмуддин ан Насафий. Самарқандия.- Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси.2001. 111-б.

³ Исломов З. «Китобу -л-ансоб»даги марғилонлик олимлар// Имом ал-Бухорий сабоқлари. №4. 2005. 176-б.

Улуғ мазор зиёратгоҳи. XX асрнинг 50- йилларидаги кўриниши.

Ривоятларга кўра, Имом Абдулазиз Машад маҳалласида таваллуд топганлиги учун уни шу ерга дафн этишган экан. Шу аснода машҳур алломанинг қabri марғилонликлар учун муқаддас зиёратгоҳга айланган.

Машҳур биограф, тарихчи ва сайёҳ Абу Саъид Абдулкарим ибн Муҳаммад ас-Самъонийнинг (1113-116йй.) «Китоб ал-ансоб» («Насаблар ҳақида китоб») номли асарида алифбо тартибида исломиятдан то муаллифнинг замонигача мусулмон мамлакатларида, кўпроқ Эрон ва Мовароуннаҳрда ўтган машҳур кишилар ҳақида кенг маълумот берилади.¹

¹ Аҳмедов Б. А. Ўзбекистон халқлари тарихи манбалари. 108-б.

Хусусан, Самъоний Марғилонни Фарғонанинг энг машхур шаҳарларида эканлигини айтиб, унинг «Қандоб» номли маҳалласини эслатиб ўтади:

«Абу Муҳаммад Умар ибн Аҳмад ибн Абулҳасан ал ал-Қандобий ал-Марғинонийдир. Марғилондаги Қандоб маҳалласидан бўлиб, у «ал-Фаргоний» номи билан танилган. У ҳижрий 485(1093)йилда таваллуд топган. Самарқандда муфтилик ҳам қилган. Фикҳ илмини қози Маҳмуд ал-Ўзжандийдан ўрганган. Ўз даврининг кучли фақиҳларидан саналган. Балхда Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Хусайн ас-Симжоний, Абу Али Исмоил ибн Аҳмад ал-Байҳақий ва Абу Бакр Муҳаммад ибн Абдурахмон ал-Хатибдан таълим олган. Абдулкарим Самъоний ҳам Самарқандда у кишидан ҳадис илмини ўрганган».¹

Машхур сайёх, географ, адиб ва тарихчи Ёқут Ҳамавийнинг(тўлиқ исми Абу Абдуллоҳ Шаҳобиддин Ёқуб ибн Абдуллоҳ ар Румий ал Ҳамавий 1179- 1229 йй.) «Мўъжам ул булдон» («Мамлакатлар рўйхати») номли 14 жилдлик топонимик асарида ҳам Марғилон ва Қандоб маҳалласига оид маълумотлар учрайди.²

Улуғ мазор зиёратчилари. XX асрнинг 50-йиллардаги сурат.

¹ Исломов З. «Китобу -л-ансоб»даги марғилонлик олимлар. Кўрсатилган асар 176-177 –блар.

² Ирматов Б.М. Основные источники сведений о Мавераннахре в «Муджам ал-булдан» Йакута. Общ. науки в Узбекистане. 1991. № 6. 45-б.

Самъоний Марғилондан етишиб чиққан фозил кишилар тўғрисида ҳам алоҳида тўхталиб, жумладан ундай фикрларни баён қилади:

«Марғиноний – бу (сўз) Фаргона вилоятнинг машҳур шаҳарларидан бири бўлмиш Марғинон шаҳрига нисбатан берилади. Урдан бир қанча илм аҳллари етишиб чиққан. Улардан бири Абу Юсуф ибн Аҳмад ибн Ҳамза ибн Моҳус ибн Бус ибн Моҳ ал- Марғиноний бўлиб, бу олим фарғоналиклар ичида биринчилардан бўлиб, Маккада Абу Али ал-Ҳасаний ибн Абдураҳмон аш-Шофеъийдан дарс тинглаган. Унинг ҳақида Муҳаммад ибн ан-Насафий ривоят қилади ва ал Марғиноний имом ал Ҳажожга сўз айтган дейди. У Сарахс (ҳозирги Туркменистон) шаҳрида яшаган ва у ерда (тахминан) 416 (1025) йилда вафот этган.

Улуғ мазор зиёратгоҳининг ҳозирги кўриниши.

Имом Абулмаолий Қайс ибн Исҳоқ Муҳаммад ибн Амир (Кабир) ал-Марғиноний фозил кишилар жумласидан эди. Самарқандда яшаган ва шу ерда дарс берган. Ундан Маҳмуд ибн Абдуллоҳ ал-Журжоний дарс тинглаган. У ҳақда Абу Ҳафз Умар ан-Насафий ривоят қилган. Самарқанд жомеъ масжидида жума куни мунозарада гапириб бўлгандан кейин вафот этганда, у рўзадор эди. Бу воқеа шаввол ойининг 19-куни 526 (31 июл 1132 йил) содир бўлган. Унинг жасади уйига олиб кетилган ва шанба куни имомлар кўмиладиган Чокардиза қабристонига дафн этганлар.¹ Шуни айтиб ўтиш керакки, Чокардиза қабристонига Самарқандда яшаб ўтган ўз даврининг буюк алломаларининг аксарияти дафн этилган эди.

Шомийнинг «Раддул мухтор» асарида келтирилишича, бу қабристонга 400 га яқин Муҳаммад номли фақиҳлар дафн этилганлиги учун «Муҳаммадийлар қабристони» (Турбатул-Муҳамма-дийин) номи билан машҳур бўлган.² Алаҳусус, Чокардиза қабристонинг машҳурлиги ҳақида Абул Ҳакими Самарқандий шундай ёзади:

*«Нақл қилибдурларким, Мадинаи мунаввардаги Боқия қабристонидан ва Маккаи Макаррамадаги Муалло қабристонидан бошқа, Чокардиза қабристонидан бузургроқ қабристон йўқдир. Басе фикримизнинг якунида шуни айтиши жоиздурки, Арабу-Ажамда машҳур бўлган «Ҳидоя» китоби соҳибининг қабри ҳам иншоолло ўша ердадур».*³

Имом Абул Ҳасан ал-Марғиноний ҳам машҳур имом уламолардан бўлиб, зоҳидлик ва ҳикмат, ҳамда малиҳ, латиф шеърлар ёзган ва бу шеърлар юртма-юрт одамлар орасида оғиздан-оғизга кўчиб юрган.

У Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Аҳмаддан ривоятлар қилган ва Муҳаммад ибн Юсуф ал-Азизийнинг дўсти бўлган. У ҳақда Абдураззоқ ибн Маъсуд ривоят ва шеърлар тўплаган.

Шуни айтиб ўтиш керакки, Абул Ҳасан Марғинонийнинг шеърлари асосан араб тилида ёзилган. Шу боис Боҳарзийнинг (1075 йилда вафот этган) шоирлар

¹ Нажмуддин ан Насафий. Самарқандия.- Т.:Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 2001. 239-б.

² Абдулҳаким Шаърий Жўзжоний. Марғиноний ва унинг издошлари. Кўрсатилган асар. 10-б.

³ Абул Ҳакими Самарқандий. Кўрсатилган асар. 12- б.

тазкирасидаги номлари зикр этилган 22 нафар арабий забон шоирлар орасида унинг исми ҳам тилга олинган ва шеърларидан намуналар келтирилган. Агар Боҳарзийнинг XI асрда яша-ганлигини инобатга олсак, Абул Ҳасан Марғиноний у билан замондош эканлиги маълум бўлади. Агар Абул Ҳасан Марғиноний аввалроқ яшаганида унинг вафот этган йили ҳам кўрсатилган бўлар эди. Аниқроқ қилиб айтсак, Боҳарзийнинг шоирлар тазкираси ёзилган вақтда Абул Ҳасан Марғиноний ҳаёт бўлган.¹

«Алмуто» китобини ёзган фақиҳ Ал Ҳасан ибн Али ибн Абдулазиз ал Марғиноний (1203 йил) ҳам марғилоннинг машхур алаомаларидан бири бўлган.² Васиятлар ҳақидаги китобнинг муаллифи ҳам фақиҳ Шоҳ Вали Марғиноний бўлиб Самарқандда яшаган.³ Тожимуҳаммад хожи Фозилжон ўғлининг келтирган маълумотларига кўра, ислом оламида бугун оилалари билан танилиб машхур бўлган ва ўзларидан кейин йирик асарлар қолдирган Марғилонлик алломалар қуйидагилардир:

«Садрлар оиласидан чиққан фақиҳ Ҳисом ад-ин ас-Садр аш-Шаҳид ал-Бухорий ал Марғиноний Бухорода ҳокимлик даражасига кўтарилган қорахитойлар билан Самарқанддаги Қатвон даштида бўлган жангда 1141 йили шаҳид бўлган. Ул зот йигирмадан ортиқ асарлар муаллифидир. Тож-ад-Дин Аҳмад ас-Садр ас-Саъид ал Бухорий ад Марғиноний аллома ислом оламида машхур. Лекин унинг ҳозиргача бирор асари аниқланмаган. Бурҳониддин ал-Марғиноний ўзининг машхур устозлари қаторида алломанинг исмини ҳам келтириб ўтади.

¹ Мусаев О. Абу Ҳасан ал-Маргинани – представитель арабоязычной поэзии Средней Азии XI века. СНТТУ, №497. Востоковедение. Т. 1977. С. 85.

² Собрание Восточных рукописей Академии Наук. Том VIII.- Т.: Издательство Академии Наук. 1967. С. 264.

³ Собрание Восточных рукописей Академии Наук. Том VIII.- Т.: Издательство Академии Наук. 1967. С. 457.

ИМОМ ЗАҲИРИДДИН МОЗОРИ

Заҳир-ад-дин ал-кабир Али ин Абд ал-Марғинович (1222 йили вафот этган.) «Фатаво-йи Заҳирийа» асари муаллифининг мозори Марғилон шаҳрининг Машад маҳалласида жойлашган.¹

Ул зот тўғрисида Шайх ал-Лакнавийнинг (вафоти 1304 йил) «Ал-фавоид ил-бахиййа фи тарожим ил- Ҳанифиййа» номи китобида ҳам маълумотлар келтирилган: «Ал-Ҳасан ибн Али Заҳириддин ал-Кабир ибн Абдулазиз ал-Марғинович «Заҳириддин Абулмаҳосин» номи билан машҳур бўлиб, у Бурҳониддин ал-Кабир Абдулазиз ибн Умар ибн Моза, Шамс ал-Айма Муҳаммад ал-Ўзжандий ва Закийуддин ал-Хатиб ибн Ҳасан ал-Кошонийлардан фикҳ илмини ўрганди. Ундан бўлса, синглисининг ўғли, «ал-Хулоса» китобининг муаллифи Заҳириддин Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Бухорий ва Фаҳриддин ал-Ҳасан ибн Мансур ал-Ўзжандийлар фикҳ илмини ўрганганлар.

Ал-Ҳасан ал Марғинович ибн Абдураззоқ Заҳириддин ал-Кабир ал -Марғинович фикҳ илмини отаси Абдулазиз ибн Абдураззоқдан, ас-Сайид ибн Мужоо Муҳаммад абн Аҳмад ибн Ҳамзадан, Бурҳониддин ал-Кабир Абдулазиз ва бошқалардан ўқиб ўрганди. У она томонидан «ал-Хулоса» китобининг муаллифи Тоҳир ибн Аҳмаднинг отаси Қавомуддин Аҳмад ибн Абдурашидлар фикҳ илмини ўрганганлар. «Ал-Жавоҳир ул-Муъжизи» (Нурли жавоҳирлар) китобида ёзилишича, у суннат илми фозилларидан бири Фаҳруддин Қозихонинг устози бўлган. У 506 (1112) йилда оламдан ўтган».

¹ Дала тадқиқотлари. 2005 йил. Фарғона вилояти, Марғилон шаҳри, Машад маҳалласи.

Аллома Маҳмуд ибн Тожуддин Аҳмад ал-Марғинович (1156-1219)нинг ўнга яқин асарлари мавжуд бўлиб, улар ичида «Ал-Муҳит ал-Бурхоний» асари исломоламида жуда машҳурдир. Низом ад-дин Бурхонуддин ал-Марғинович Самарқандда бир муддат қози ва муфтий лавозимларида ишлаган. Муҳаммад аш-Шайбоний асарларига шарҳлар битган.

«Тазкира-ал Атқийё» асарининг муаллифи Муҳаммад Амин ибн Муҳаммад Азим ал-Марғинович мўғуллар истилоси даврида шаҳид бўлган. Ҳомид ибн Қосим ал-Марғинович алломанинг руҳ тарбиясига оид «Жомеъ ал Ҳақийқа» асари мавжуд бўлиб, 1130 йилда вафот этган. Аҳмад Носириддин ал Марғинович тасаввуф шайхларидан бўлганлар. Табоқот асарларида ул зотнинг номи Шайх Амир Аҳмад номи билан зикр қилинади».

Шуни айтиб ўтиш керакки, Бурхониддин ал Марғиновичнинг набираси Абулфатҳ Зайнуддин Абдурахим ибни Имомуддин ал-Марғинович ҳам Самарқандда яшаб, илмий ишлар билан шуғулланган.

Маълумотларга кўра, Абдурахим ал-Марғи-новичнинг номи бобоси сингари Мовароуннаҳрда машҳур бўлган. Бу зот ўзининг «Ал-Фусул ул- имадия» номли асари билан фикҳшунослар орасида шуҳрат топган.

Мўғуллар даврида яшаган ва ижод қилган яна бир марғилович аллома бу Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Марғинович бўлиб, ул зот 1326 йилда вафот этган. У фикҳ ва адабиёт соҳасида замонасининг машҳур олимлари даражасига эришган эди. Лакнавий Муҳаммад ал Марғиновични ўз замонида дунёдаги жамики илмларнинг сарвари бўлган дея унинг билимига юксак баҳо берган эди. Муҳаммад ал Марғинович «Шарҳ ал жамиъ ул кабир», «Назм ал жамиъ ул кабир» сингари асарларнинг муаллифи бўлган.

Ўрта асрлардаги Марғилонлик алломалар ҳақида ёзар эканмиз, биз ўзининг саховатпеша ва маърифатпарварлиги билан илм аҳлини қўллаб қувватлаган Марғилондан етишиб чиққан давлат арбоблари ҳақида тўхтиб ўтишимиз лозим бўлади. Зеро бундай зотларнинг ҳомийлиги остида илм-фан гуркираб ривожланган эди. Алалхусус, Баҳоуддин Марғинович шундай зотлардан эди.

Академик В. В. Бартольд ўзининг асарларидан бирида мўғул хонларининг саройида бош вазир бўлган Баҳоуддин Марғинович тўғрисида сўз юритиб, уни фарғоналик шайхул исломнинг авлодидан эканлигини ва она томондан насл-насаби Қорахонийлар сулоласига бориб тақалишини айтиб ўтган. Ушбу маълумот бизни Баҳоуддин Марғинович «ал-Ҳидоя» асарининг муалли-фи Бурҳониддин ал-Марғиновичнинг авлодларидан бири бўлса керак деган фикрни илгари суришимизга асос бўлди. Зотан, ҳар бир мамлакатда бўлгани сингари диний уламолар билан яхши муносабатда бўлиш одатига Чингизхондан тортиб унинг авлодлари ҳукмронлиги даврида ҳам зарурий ҳолат деб қаралган эди. Гарчи бу одат баъзан қаттиқ суистеъмол қилинса-да, ҳар қалай уламолар фикри билан ҳисоблашиш айрим ҳолларда уларга ҳам бегона бўлмаган кўринади.

Мавзудан четга чиқмаслик учун Баҳоуддин Марғинович ҳақида тўхталсак. Тарихдан маълумки, улкан салтанат соҳиби Чингизхон тириклик чоғидаёқ ўз фарзандларига қўл остидаги барча улусларни бўлиб берган эди. Улусларни бўлиш чоғида шарқий Туркистоннинг жанубий қисми, Еттисув ва Мова-роуннаҳр Чингизхоннинг иккинчи ўғли Чигатойга ўтади. Чигатой кўчманчиларнинг турмуш тарзига содиқ қолган ҳолда Мовароуннаҳр шаҳарларида яша-май, бу ўлкани бошқаришни мусулмон амалдорларига топширади. Гарчанд, бутун Мовароуннаҳр диёрини идора қилиш Маҳмуд Ялавочнинг ихтиёрига берилган бўлса-да, Фарғона

водийси Арслонхон измида қолган эди. Табиийки, уларнинг барчаси олий ҳукмдор Чиғатойга итоат этган ҳолда ҳукмронлик қилганлар.

Қолаверса, Чиғатойнинг бош вазири ҳам Қутбиддин Хабаш Ҳамида исмли мусулмон киши бўлган. Маълумотларга кўра, Хабаш Ҳамида ўз халқига хиёнат қилиб, мўғуллар хизматига кирган Ўтрор бойларидан эди. Ҳатто мўғулларга Мовароуннаҳрни босиб олишда йўл кўрсатганлардан бири ҳам Хабаш Ҳамида бўлган.¹ У Чиғатойга садоқат билан хизмат қилганлиги учун Хоразмшоҳнинг асирга олинган қизларидан бирини Қутбиддин Хабаш Ҳамидага хотинликка берган эди. Чиғатой даврида Қутбиддин чекланмаган ваколатларни қўлга киритган.

Чиғатой ўлимдан сўнг ҳам Хабаш Ҳамида аввалги мавқеини сақлаб қолиш билан бирга яна қўшимча имтиёзларга эга бўлган. У Чиғатойнинг набираси Қора Хулагу даврида ҳам шу мансабинини эгаллаб турган. Аммо тожу-тахтлар бирон бир подшоҳга вафо қилмаганидек, олий мансабдорларга ҳам вафо қилмаслигини Хабаш Ҳамида ўз бошидан ўтказди. Унинг ҳаётида қора кунлар бошланиб, бош вазирлик мансабидан ҳам, обрў-эътиборидан бир кунда маҳрум бўлган. Ҳатто унинг ҳаётига қасд қилмоқчи ҳам бўладилар. Шундай қалтис пайтда унинг жонига тутинган ўғли Баҳоуддин Марғионий оро кирган эди.

1246 йили мўғуллар империясининг олий ҳукмдори Гуюк хоқон томонидан Чиғатой улусининг хони бўлган Қора Хулагу тахтдан ағдарилади. Улуснинг янги хони этиб Чиғатойнинг ўғли Есен Мунке тайинланган. Янги хон тахтга чиққан кундан бошлаб атрофига содиқ кишиларни йиға бошлайди. Ўз навбатида аввалги хоннинг хизматида турган

¹ Йўлдошев Н. Бухоро авлиёларининг тарихи. Кўрсатилган асар. 68-б.

амалдорларни бирин-кетин кўздан йўқотишга киришади. Саройнинг бош вазири этиб марғилонлик Баҳоуддин тайинланади. Баҳоуддин Марғиноний собиқ бош вазир Қутбиддин Хабаш Ҳамидани хон қаҳри ғазабидан сақлабгина қолмай унга худди ўз отасидек муносабатда бўлади. Баҳоуддин Марғиноний шу замида Есен Мунке ҳукмронлик қилган даврда (1246-1251 йиллар) улуснинг бош вазири бўлиб хизмат қилди. Ўша пайтларда ул зотни хондан кейинги одам деб, хонга қандай муносабатда бўлсалар, унга ҳам шу тарзда муурожаат қилганлар.

XIII асрда яшаб ўтган тарихчи Аловуддин Ота Малик Жувайний ўзининг «Тарихи жаҳон қушойи» (Жаҳонгир Чингизхон тарихи) номли асарида Баҳоуддин Марғиноний тўғрисида қуйидагиларни келтиради:

«Бу зоти олий ўзида диний ва дунёвий билимларни мужассам этган. Унинг хонадони ўша пайтда ҳаёт бўлган барча олим-фозиллар учун тўпганиб суҳбат қурадиган илм масканига айланган эди. Баҳоуддин Марғиноний ҳазратлари замонида у кишининг сайиъ-ҳаракатлари билан мусулмон илмлари аввалгидай қадр-қимматини тиклай бошлади».

Муаррихнинг бу сўзларидан кўринадикки, Баҳоуддин Марғиноний илм аҳлига ҳомийлик қилиб, уларнинг билим ва салоҳиятини ғоят даражада қадрлай олган эди. Бу эса мўғуллар ҳукмронлиги даврида инқирозга юз тутган илм-фан соҳасини жонлантиришга интилган зотлардан бири чиндан ҳам марғилонлик вазир Баҳоуддин бўлганлигини яна бир бор тасдиқлайди. Бинобарин мўғуллар босқинидан сўнг Мовароуннаҳрдаги мактаб ва мадрасалар хувиллаб қолган, илм аҳлининг аксарияти ўз ватанларини тарк этган эдилар. Мана шундай оғир даврларда Баҳоуддин Марғинонийнинг ҳаракатлари қаҳрамонликнинг ўзи эди. У мушкул аҳволни бошидан кечираётган илми кишиларни моддий ва

маънавий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш билан бирга уларни ҳимоячисига айланган эди.¹

Янги вазирни қисқа вақт ичида катта обрў-эътибор қозониши улус амалдорларининг баъзиларига хуш келмаган эди. Улар орасида собиқ вазир Қутбиддин Хабаш Ҳамида ҳам бўлиб, у тутинган ўғли Баҳоуддиндай ўч олиш учун қулай фурсат кутаётган эди. Бундай фурсат фақат янги хонни давлат тепасига келиши билан боғлиқ эди. 1248 йили мўғуллар империясининг янги ҳукмдори Гуюк хоқон вафот этгач, унинг ўрнини Ўқтой авлодидан эмас, балки Чингизхоннинг кичик ўғли Тулуй авлодидан бўлган шаҳзода эгаллайди. Бу сафар Чингизхоннинг «Ўқтой хоқон наслидан бир парча гўшт қолган бўлса ҳам, уни хон қилиб кўтариш лозим», деган сўзларига ҳам амал қилинмаган. Манкухон олий хоқон этиб сайлангач, Чигатой улусига ҳам ўзига яқин кишисини хонлик тахтига чиқарган. Есен Мунке тахтдан туширилиб, хонлик тахтга Қора Хулагу ўтиради. Бу ишлар албатта тинч йўл билан ҳал этилган эмас. Тахтдан маҳрум бўлаётган хон ўзи ва оиласининг келгуси тақдири ҳақида қайғурар экан, тахтни рақибига осонлик билан топширмаслиги ўз-ўзидан маълум эди. Аммо олий хоқон фармонига қарши чиқиш ҳам ўз ҳаётига олдиндан хотим яшаш билан баробар бўлган. Нима бўлганда ҳам мўғул хонларини ҳам одатдагидек тахтдан туширилган кезде фожеали қисмат кутар эди. Бундай қисмат нафақат унинг ўзини балки атрофидаги содиқ кишиларини ҳам четлаб ўтмаган. Қора Хулагу хонлик гаштини узоқ сура олмаган. Ўлим унинг барча орзу-умидларини чипакка чиқаради. Тахтга балоғатга етмаган Муборакшоҳ исмли тўнғич ўғли ўтиради. Бу пайтда улусни идора қилиш Қора Хулағунинг беваси Муборакшоҳнинг онаси Эркина ихтиёрига ўта-

¹ Абдулаҳатов Н., Ҳошимов Б. Бурҳониддин ал-Марғинович даври ва унинг авлодлари. Кўрсатилган асар. 56-б.

ди. Эркина хотинни ҳокимиятини ўз қўлига олиши Қутбиддин учун айна муддао эди. Қора Хулағунинг садоқатли хизматкорини хоннинг беваси ҳам яхши билганлиги учун бош вазирликни яна Қутбиддин Хабаш Ҳамидага топширади. Бу билан мўғул маликаси аввалги хон хизматида бўлган одамларни ҳам жазолаш ваколатини ҳам унинг ихтиёрига бериб қўйган эди. Турган гап-ки, бу ваколатни Хабаш Ҳамида ўзи учун маликадан олий тухфа деб билган.

Баҳоуддин Марғинович гарчанд вазирлик мансабидан туширилган бўлса-да, Хабаш Ҳамида билан ўртадаги муносабатлари самимий эканлигига ишонган. Чунки улар ўртада кечган суҳбатларнинг бирида Хабаш Ҳамида унга «Бундан кейин менинг ўғлимдек бўлиб қолдинг», деган сўзлари кечагидек ёдида қолган эди. Бир вақтлар Қутбиддин Хабаш Ҳамидани дор остидан олиб қолган Баҳоуддиннинг ҳаёти тақдир тақозоси билан энди унинг қўлига ўтади. Баҳоуддин «тутинган ота»сидан ўзи сингари олийжанобликни кутади. Аммо «чаён иши ниш урмоқ» деганларидек Хабаш Ҳамида ҳам чаённинг ишини қилган. Янги бош вазир Чигатой улусида катта ҳурматга эга бўлган Баҳоуддин Марғиновичнинг юрт олдидаги барча хизматларини лоақд эслаб ҳам қўймай барча қилган яхшиликларидан юз ўтириб, уни қатл этишга буюради. У ҳатто жазолаш усулини ҳам мўғуллар одатига кўра амалга оширади. Баҳоуддин Марғиновичнинг қўл-оёқлари боғланиб, кигизга ўралиб, танаши бурда-бурда бўлиб кетгунга қадар калтакланган. Бу ҳам етмагандек марҳумнинг мол-мулки ҳам мусодара қилиниб, оила аъзолари қул сифатида соттириб юборилган.¹

Ўз даврининг буюк давлат арбоби, илм-фан раҳномоси, мусулмонларнинг фахри саналган Баҳоуддин Марғинович ҳаёти шу тарзда фожеали якун топди. Қутбиддин Хабаш

¹ Бартольд В. В. Сочинения том II часть I.- М.: 1963. 148-б.

Ҳамиданинг вазирлик «фаолияти» шу билангина чекланмай қолганлигини ўша давр муаррихлари келтирган маълумотлардан кўришимиз мумкин.

Маълум бўлишича, тасаввуф аҳлининг улуғ намояндаси Юсуф Саккокийнинг қатл этилишида ҳам айнан Хабаш Ҳамиданинг қўли бўлган. Қолаверса, унинг ўғли Сулаймонбек даврида ҳам юртнинг кўзга кўринган машҳур уламоларидан бири Сайфиддин Боҳарзийнинг ўғли шайх Бурҳониддин қатл эттирилган. Кўриниб турибдики, Баҳоуддин Марғинович бошига тушган аччиқ қисмат бошқа алломаларни ҳам четлаб ўтмаган.¹

Бизни Марғилон зиёратгоҳлари ҳақида сўз юрита туриб Баҳоуддин Марғинович ҳақида фикр юритишимизнинг балки ўрни эмасдир. Аммо назаримизда Марғилондан етишиб чиқиб, ўз даврида қанчадан – қанча алломаларни ҳимоясига олиб, улардан меҳр-мурувватини дариғ тутмаган инсон тўғрисида сўз айтмай ўтишни ноўрин деб билдик. Қолаверса, Марғилон заминидаги муқаддас зиёратгоҳларда ётган улуғлар ҳам Баҳоуддин Марғинович сингари эзгу қалб соҳибларидир. Инчунун шу мазорларнинг бирида балки Баҳоуддин Марғиновичнинг аждодлари сокин топгандир.

Биз юқорида ўрта асрларда Марғилондан етишиб чиқиб, ислом оламида машҳур бўлган улуғ зотлар номини зикр қилиб ўтган бўлсакда, уларнинг издошлари сифатида кейинги XIX-XX асрларда ислом дини тараққиёти учун улкан муносиб ҳисса қўшган марғилонлик олимлар ҳақида ҳам тўхтаб ўтишни ҳам қарз, ҳам фарз деб билдик. Зеро бугунги кунда ҳам Марғилон аҳли ул зотлар номини юксак эҳтиром билан тилга оладилар. Тожимуҳаммад ҳожи Фозилжон ўғлининг келтирган маълумотларига кўра, улар қуйидагилардир:

Муҳаммад Юсуфхон Марғинович. «Хонақоҳи Ҳазрат Домла» (1836-1914) Улуғ мутасаввуф, шариат ва тариқат илмларининг билимдони сифатида танил-ганлар. Баъзи

¹ Ўша асар, 148-б.

кўлёмаларда «Мавлоно», «Ориф Раббоний», «Устоди кулл», «Қутб», «Соҳиби илми Ладун», дея таърифланганлар. Марғилондаги «Хона-қоҳ» мадрасасида мударрислик қилиб кўплаб шогирдлар ва муридлар тарбиялаб чиқарганлар. «Ҳазин» тахаллуси билан ижод қилганлар.

Мирҳайдар Домла Марғинович. Тасаввуф тариқатининг кўзга кўринган йирик намоёндаларидан, фазилатли шайх, «Хожа Порсо» мадрасасининг мударриси бўлиб, кўплаб шогирдлар ва муридлар тарбиялаганлар. Уларни маънавий камолот сари етаклаганлар. «Толи» тахаллуси билан бир қанча ахлоқий, ирфоний мазмунида ғазаллар ёзганлар. 1911 йили вафот этганлар. Марқадлари «Хўжа Порсо» қабристонига жойлашган.

Мирҳалил Марғинович. «Ҳазрат Бухорий Домла», «Бухор Домла» номлари билан машҳур бўлиб, Марғилондаги «Чукур мадраса»сида мударрислик қилганлар. Шариат илмининг беназир олими бўлган Мирҳалил Марғинович узоқ вақт Бухоройи шарифда таълим олганлар. Хабарларда айтилишича, мадрасадаги таҳсилларини тамомлаб Марғилонга қайтаётганларида Бухоро мударрислари «Бу йигит Бухоронинг ярим илмини ўзи билан Марғилонга олиб кетди», деб баҳо беришган экан. Мирҳалил Марғинович сўнги даврларда Марғилон шаҳрида муқтадолик қилган кўплаб уламоларнинг устози ҳисобланадилар. Ул зот 1921 йилда оламдан ўтган.

Хожажон қози Домла Рожий Марғинович (1834-1918). Марғилон шаҳрининг қозикалони, Фарғона водийси бош қозиси-Қозиюл қузот вазифасини эгаллаб, қирқ йил қозилик мансабида турганлар. Шу билан бирга ул зот XIX асрнинг охири XX аср бошларидаги ўзбек адабиётининг истеъдодли вакили сифатида машҳур бўлган.¹ Шоир Фурқат 1891 йили «Туркистон вилоятининг газети»да Рожий тўғрисида шундай ёзади:

¹ Мадғозиев М. Рожий Марғилович - XIX асрнинг охири XX аср бошларидаги ўзбек адабиётининг талантли вакили// Ўзбекистонда ижтимоий Фанлар. 1972. №9. 38-б.

«Марғилон шаҳрининг қозийи калони домла Хожажон Хожа бирлан маърифат пайдо айладим. Аруз фанида кўп моҳир киши экандур. Туркий газал машқида таъби кўп латиф ва равон эрмиш. Амир Алишер Навоийнинг бир газалига қилган муҳаммаси кўп мустаҳасан кўринди. Писандида авор ва ҳамида афъол киши экандур. Тариқат йўлига кирган, муҳаббатлик киши экандур».¹

***Марғилон шаҳрининг таниқли амалдорлари.
1916 йил. Суратда иккинчи қаторда чандан бешинчиси ўз
даврининг машҳур шоири ва қозиси Хўжажон Рожий
Марғилоний.***

Хожажон Хожа Рожий ҳазратлари замонасининг энг илғор маърифатли уламози сифатида машҳур бўлган зотлардан бири сифатида нафақат Фарғона водийсида, балки бутун Туркистонда доврў қозонган эди. 1902 йили Марғилон шаҳрига ташриф буюрган шарқшунос олим академик В.В. Бартольд ҳам Хожажон Хожа Рожий ҳазратлари билан суҳбатлашиш бахтига муяссар бўлган.²

Рожий Марғилоний 84 ёшида 1918 йили вафот этган ва «Хўжа Порсо» қабристонига дафн этилган. Ўша вақтда унинг

¹ Икромиддин Останакул. Фарғоналик валийлар. Кўрсатилган асар. 89-б.

² Бартольд В. В. Сочинения, Т. II часть. I. - М.: 1963. С. 360.

жанозасига бутун Марғилон аҳли йиғилган.¹ Нақд қилишларича, қабристон сари жанозаси олиб кетилаётганда, бир гуруҳ ҳофиз мухлислари «Нечук жонман» деб бошланувчи ғазалини йиғлашиб куйлаб боришган экан.² Мазкур китобга маълумотлар йиғиш чоғида Хожажон Хожа Рожий ҳазратларининг ҳам қабрларини топишга ҳаракат қилдик. Аммо изланишларимиз зое кетди. Нақд қилишларича, собиқ Шўролар даврида қабристон ёнидан йўл ўтказиш вақтида ул зотнинг қабри ҳам бузилиб кетган экан.

Абдулҳамид Махдум Марғиноний(1887-1950). Буюк олим, муфассир, шариатнинг толмас ходими. Исломот дини равнақи учун беқиёс хизмат қилганлар. Қатағон йилларида ёпилиб қолган «Хонақо» масжидининг 1943 йили қайта очилишида шижоат кўрсатганлар. Ўшандай қийин, қалтис даврларда «Хонақо» масжидида имом хатиб вазифасида туриб дин учун кўп хизмат қилган зотлардан ҳисобланадилар. Устозлари Хонақойи Ҳазрат домла. Шоҳимардон қишлоғида «Ҳазрат Али масжиди» ва мазорини қайта тиклашга катта ҳисса қўшганлар. Оқмасжид қабристонидида дафн этилган.

Фозилжон Махдум Марғиноний Сулаймон хўжа Эшон ўғли. 1878 йилда туғилган. Беназир фақих, муҳаддис, баён илмида ўз даврида тенгги йўқ бўлган бу олим Бухоро Амири томонидан таъсис этилган «Дахяк»(Ўндан бир)мукофотини олишга муваффақ бўлган. Пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в.) туғилишларига бағишлаб ёзилган имом Жаъфар ал Барзанжийнинг «Мавлудин наби» китобини ўзбек тилида шарҳлаб «Фатхул вадуд ала шархул Мавлуд» деган китоб ёзганлар.

Ҳолмуҳаммад қори Мулла Соҳиб ўғли(1855-1939). Шариат илмининг етук билимдони. Тасаввуф тариқатининг кўзга кўринган вакили. Кўзлари аъмо(кўрмас) бўлишига қарамай йирик олим даражасига етишдилар. Ҳар қандай чигал масалаларнинг жавобини, ҳал қилиш йўлини сўраб у кишига муурожаат этишганда, каромат билан уларнинг тўғри

¹ Пўлотжон Домулла Қайюмов. «Тазкираи Қаюмий».Т., 1998. 324-б.

² Икромиддин Останақул. Фарғоналик валийлар. Кўрсатилган асар. 90-б.

жавобларини қайси китобнинг, қайси саҳифасида эканлигини айтиб берар эдилар. Марғилон шаҳридаги «Чукур мадраса»да мударрислик қилган. Халқ орасида «Қори домла» номи билан машҳур бўлган.

Нақл қилишларича, марғилонлик бир неча киши саёҳат билан Қозоғистонга боришганда, ўша ердаги масжидга киришади. Масжиднинг имоми уларни марғилонлик эканликларини билиб: «Ҳолмуҳаммад Қоридадани танийсизларми?» деб сўрабдилар. Шунда улар: «Ҳа таниймиз. У кишига яқин маҳаллада турамиз», дейишибди. Масжиднинг имоми тиз чўкиб, уларнинг этакларини кўзларига суртиб зиёрат қилган эканлар. Ўзларининг номларидан у кишининг номларига кўплаб дуою саломлар етказишларини сўраган эканлар. Ҳамшаҳарлар қайтиб келишиб, бўлган воқеани етказганида, Қоридада ҳовлига чиқиб, ўша томонга юзланиб уч бора эгилганча таъзим қилган эканлар.

Марғилонлик забардаст олимлардан бўлмиш Орифжон қоридаданинг нақл қилишларича, уч юз йил мобайнида Марғилондан Ҳазрати қори домла каби олим чиқмаган экан.¹

Абдусамад Охунд Марғиноний. Етук олим, ирфон соҳиби. «Комил» таҳаллуси билан ўнлаб насиҳат мазмунидаги ғазаллар, муҳаммаслар, баёзлар ёзган. Ул зот ҳақидаги таърифларда «Ҳақиқатдан баҳра олган зот эдилар» дейилди.

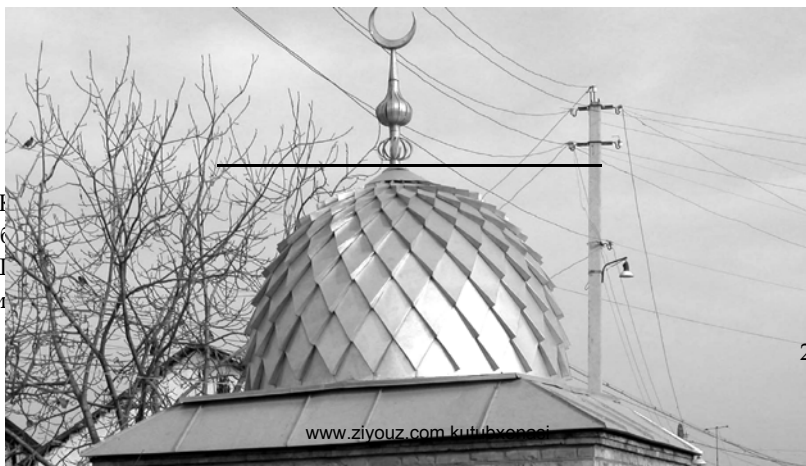
Абдулазиз қори Болтабой ўғли. Тараққийпарвар олим, диний ва дунёвий илмларнинг етук билимдони. «Ғолиб» таҳаллуси билан ахлоқий ва диний мазмунида кўплаб шеърлар ёзганлар. Ўз авлодлари, Марғилонда ўтган айрим уламолар ҳақида қимматли маълумотларни ўзида мужассам этган «Насаб» номли китобни таълиф этганлар. Аллоҳ таолонинг гўзал сифатларига бағишланган «Асмои ҳусна» номли китоб ёзганлар.

¹ Тожимуҳаммад ҳожи Фозилжон ўғли. Ҳолмуҳаммад қори маноқибларидан. Ф.: Фарғона, 2006. 24-27 б.

ЯККА ҚАБР ЗИЁРАТГОҲИ

Якка қабр зиёратгоҳининг иккинчи номи Савдо кушойиш мозори. Марғилон шаҳри Аввалбек маҳаласида жойлашган. Нақл қилишларича, бу ерга Бурҳониддин ал Марғинонийнинг шогирди Халфа Зар Эшон дафн этилган. Мазкур зиёратгоҳ савдо аҳлининг ҳомийси ҳам ҳисобланади. Шу сабабдан қайси хунарманд ёхуд савдогар савдо-сотик ишларини бароридан келишини истаса, шу мозорга келиб эҳсонлар қилган. Ҳозирда ҳам ушбу анъана сақланиб қолинган бўлиб, савдо соҳасида иши юришмай қолган тадбиркорлар дастлаб шу мозорнинг зиёратига келади.

Аҳоли ўртасида қарашларга кўра, муқаддас жойлар ҳар доим ўзини ҳимоя қилиб келган. Собиқ шўролар даврида бу ҳол муқаддас жойларни бузмоқчи бўлган машиналарнинг сабабсиз ишламай қолиши, мозорларни бузишга қўл кўтарган шахсларни турли фалокатларга йўлиқиши, тўсатдан автохалокатга учраши, касаликка чалиниб бевақт оламдан ўтиши, эгаллаб турган мансабидан айрилиб ақлдан озиши билан боғлиқ ҳолатлар фикримизнинг яққол далилидир. Бунга яна бир мисол тариқасида Мўйи Муборак зиёратгоҳи, Шоҳ Толиб, Эшон Дада, Подшоҳ Искандар зиёратгоҳларини бузиш чоғида юз берган воқеалардан кўриш мумкин.¹

¹ Р
А
Ш
зи

Якка қабр зиёратгоҳи.

Шуни таъкидлаб ўтиш керакки, муқаддас зиёратгоҳларда дафн этилган авлиёлар айнақса, ислом дини йўлида ғайридинлар томонидан ўлдирилган зотлар ривоятларда идеал қаҳрамон сифатида тасвирланган ва ардоқланиш даражасига кўтарилган. Ҳадисларда айтилганидек: «Пайғамбарлар ва ҳам худо йўлида ғазот қилиб, сўқиш майдонларида ўлган шаҳидлар қабрларда чиримайдилар. Уларни ейишни Аллоҳ таоло тупроққа ҳаром қилди».¹ Шу сабабдан шаҳидлар ўлмаган, керак бўлганда чиқиб, авлодларга ёрдам беради деган тушунча аҳоли ўртасида кенг тарқалган. Ҳақиқатдан ҳам, бу ишонч шуни билдирадики, «Бир вақтлар ҳаётда ўзлигини намоён қилган ҳар қандай улуғ зот, машҳур нарсалар изсиз йўқолмайди, бироқ ғоятда беилож, хатарли дамларда қайта намоён қилиш учун

¹ Алихонтўра Соғуний. Тарихи Муҳаммадий. Биринчи китоб. – Т.: Оқ булоқ, 1991. - 129 б.

вақтинча ўз кучини яширади. Вақти келганда улуғ зотлар халоскор ва нажоткор ролида қатнашадилар».¹

Муқаддас мазорлар ва улар билан боғлиқ муқаддас тош, муқаддас булоқ, муқаддас дарахт ҳамда муқаддас буюмлар ҳақидаги қарашлар аҳолининг диний ҳиссиётларини шаклланишида муҳим аҳамият касб этган. Шу сабабда аҳоли орасида азалдан улуғ мазорларни зиёрат қилиш ярим ҳаж қилиш билан баробар сифатида қараб келинган. Бу қарашлар асрлар давомида юзага келган.² Юқорида ҳалифаликнинг дастлабки даврларидан бошлаб муқаддас мазорларни зиёрат қилиш диний тусга кирганлигини айтиб ўтган эдик. Бу ҳолат, айниқса, ҳалифалиқда юз берган урушлар, таҳликали йилларда, яъни ҳаж қилиш учун йўлларда хавф-хатарнинг кўпайиб кетганлиги вақтида янада кенгроқ тус олган. Зиёратга бориш ниятида бўлган мусулмонлар ҳаж амалларини бажариб, мусулмонларнинг фарз арконларини адо этиш учун турли жойларни зиёрат этиш билан ўзларидаги ташналикни қондириш илинжида бўлганлар. Шу сабабдан ҳам XI-XII асрларда энг кўп зиёрат қилинадиган мазорлар Каъбага зиёратига боришнинг имкони йўқлиги туфайли Маккадаги ҳаж вазифасини бажарган.³ Ўша даврларда бундай муқаддас мазорларни зиёрат қилиш нафақат Ироқнинг Карбало ва Нажаф шаҳарларида балки, Самара шаҳрида ҳам ташкил қилинган эди. Бу шаҳарда Каъба ва Арофат ҳамда Мино тоғларига ўхшаш сунъий равишда қурилган муқаддас жойларни зиёратчилар тавоф қилганлар.⁴ Ўрта Осиёда Самарқанддаги Қусам ибн Аббос қабрини зиёрат қилиш Каъба зиёрати билан тенглаштирилган. Шу сабабдан зиёратчилар Каъба атрофида етти марта айланганларидек, бу мазор атрофида

¹ Имомов К. Афсона//Ўзбек фольклори очерклари. Кўрсатилган асар.- 27 б.

² Дала тадқиқотлари. 2003 йил. Фарғона вилояти, Фарғона тумани, Шоҳимардон қишлоғи.

³ Немцева Н. Б. Многофункциональный меъмориально-культурный комплекс Ходжа Машад на юге Таджикистана// Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. 1995. № 5-6-7-8. - 128 б.

⁴ Мец А. Мусульманский ренесанс. Кўрсатилган асар. – 255 б.

етти бор айланганлар. Хуросонда эса Имом Ризо мозори шу вазифани бажарган эди.¹

Маҳаллий шароитда юқорида тилга олинган мазорларга ҳам бора олмаган аҳоли ҳаж амалларини ўзларига яқин ва боришга хатарсиз бўлган муқаддас мазорларда бажарганлар. Бу улар учун кичик ҳаж ўрнида қабул қилинган.² Масалан, Баҳоуддин Нақшбанд қабрини уч марта зиёрат қилиш Макка ва Мадинага ҳаж қилиш билан баробардир деган ақида халқ орасида ҳали хануз мавжуд.³ Шу сабабдан муқаддас зиёратгоҳлар тўғрисидаги қадимги анъанавий қарашлар аҳолини маҳаллий ҳудуддаги зиёратгоҳларга бориши учун муҳим роль ўйнаган.

Маълумки, мазор зиёрат қилинадиган муқаддас жой тарзда қабул қилиниб, асосан, қадимдан мусулмонларда азиз-авлиёларнинг қабрини англаган. Исломнинг илк даврларида мазор сўзини авлиёлар шаҳид бўлган жойга нисбатан «машҳад» деб атаганлар. XI асрдан кейин Ажам ўлкаларида мазор ислом дини йўлидаги зотлар қабрига нисбатан қўланилган. Ўрта асрларга келиб эса мазор сўзи кенг маънони ифодалай бошлади. Яъни мазор сўзи остида фақат шаҳид бўлган инсонлар эмас балки ўз ўлими билан ҳаётдан кўз юмган, пайғамбар авлодлари бўлмиш саййидлар, хўжалар, эшонлар уламолар, олимлар, шоирлар, саркардалар қабрлари ҳам тушунила бошланди. Муқаддас мазорлар жумласига ҳаётда яшаб ўтган реал тарихий шахслар дафн этилган мазорларнинг киритиш мумкин. Мазорларнинг катта қисми Фарғона водийсига ислом дини ёйиш учун келиб шаҳид бўлган жангчилар қабри билан боғлиқ.

Аллоҳ олдидаги шаҳидлар мартабаси ҳақидаги ҳадислар бундай «Машҳад» мазорлар ҳақидаги диний қарашларни аҳоли ўртасида кенг тарқалишига сабаб бўлди. Самура(р.а.) ривоят қиладилар: «Расулудлоҳ(с.а.) марҳамат қилдилар:

¹ Немцева Н. Б. Кўрсатилган асар. - 130 б.

² Тансықбаева С. И. Ислам в повседневной жизни современной пакистанский деревни//Ислам в странах ближнего и среднего Востока.- М., 1982. – 220 б.

³ Абдуллаев И. Баҳоуддин Нақшбанд// Ғойиблар хайлидан ёнган чи-роқлар.- Т.: Ўзбекистон, 1994. - 170 б.

«Кечаси мен тушимда икки кишининг (яъни, икки фариштанинг) қошимга келиб, мени (жаннатдаги) бир (бахайбат) дарахт тепасига олиб чиқишганини кўрдим. Ул уй шул қадар мухташам ва гўзал эрдик, мен ундан яхшироқ уйни сира кўрмаганман. Улар менга: «Бул уй – шаҳидлар уйдур»деб айтишди». Яна бир ҳадиси шарифда: «Аллоҳ йўлида шаҳид бўлмоқ қарздан бошқа ҳамма хатони ювиб кетади», дейилади.

Арабларнинг Мовароуннаҳрга қарши қилган ҳарбий юришлари давомида улар ўзлари босиб олган ҳудудларда дин йўлида ўлдирилганлар, яъни «шаҳидлар» культини (ардоғланишини) пайдо бўлишига ҳаракат қилдилар. Ҳалифаликнинг дастлабки йилларидаёқ жангчилар билан бир вақтнинг ўзида кириб келган ислом дини тарғиботчиларининг саъйи-ҳаракатлари туфайли жойларда ғайридинлар билан бўлган жангларда ўлдирилган мусулмонларнинг қабрлари «Машҳад», яъни шаҳидлар мазорларининг сони ортиб борди.

Шаҳидлар қабрига бориш зиёрат сифатида кўрилгач, маҳаллий халқ орасида исломий зиёратгоҳларни зиёрат қилиш одат тусига кирди. Қуръони каримнинг «Бақара» сурасининг 154 – оятида: «Менинг йўлимда ўлган дўстларимни ўлди деманглар, балки улар тириқдурлар. Лекин ҳаммаларнигиз тириклигини билмайсизлар» дейилади. «Шаҳидлар ўлмаган» деган тушунча улар дафн этилган мазорларни зиёрат қилиш туфайли кишиларда турли балолардан халос бўлиш умидини уйғотганлиги эҳтимолдан холи эмас. Қолаверса, пайғамбар (с.а.в.)ҳадисларининг бирида: «Шаҳид бўлган кишига қариндошларидан 70 кишини шафоат қилишликка ҳуқуқ берилади», деб айтилганлиги ҳам кишиларни шаҳид мазорларга бўлган ихлосини янада ошириши табиий эди.

Шу боис ислом дини йўлида ғайридинлар томонидан ўлдирилган зотлар ривоятларда идеал қаҳрамон сифатида тасвирланган ва ардоғланиш даражасига кўтарилган. Муборак ҳадисларда айтилганидек «Пайғамбарлар ва ҳам Худо йўлида ғазот қилиб, сўқиш майдонларида ўлган шаҳидлар қабрларда чиримайдилар. Уларни ейишни Аллоҳ таоло тупроққа ҳаром қилди». Шу сабабдан шаҳидлар ўлмаган, керак бўлганда чиқиб, авлодларга ёрдам беради, деган тушунча аҳоли ўртасида кенг тарқалган. Ҳақиқатдан

хам, бу ишонч шуни билдирадики, «Бир вақтлар ҳаётда ўзлигини намоён қилган ҳар қандай улуғ зот, машҳур нарсалар изсиз йўқолмайди, бироқ ғоятда беилож, хатарли дамларда қайта намоён қилиш учун вақтинча ўз кучини яширади. Вақти келганда, улуғ зотлар халоскор ва нажоткор ролида қатнашадилар».

Бундан кўринадики исломнинг илк давридаёқ мусулмонларнинг зиёратгоҳлари ислом йўлида шаҳид бўлган зотларнинг мазорлари билан боғлиқ бўлган. Бу мазорлар аксарият ҳолларда «Машҳад», ёки «Шаҳид» мазор номи билан аҳоли ўртасида машҳур бўлган. Шу ўринда Шаҳид сўзи ва Шаҳид мазор номи билан боғлиқ зиёратгоҳлар хусусида.

Ўзбек тилининг изоҳли луғатида шаҳид сўзи қуйидагича изоҳланади:

Шаҳид I [а] – Дин ёки мазҳаб йўлида ҳалок бўлган шахс.

Шаҳид II [а] – Ватан уруши учун ёки ҳаққоният йўлида қурбон бўлган, жонини фидо қилган одам.¹

Биз юқорида шаҳидлар мартабаси хусусида тўхталиб ўтган бўлсاقда, Фарғона водийсида мавжуд Шаҳиди аъло ва Шаҳиди Худо номли зиёратгоҳлар хусусида баъзи фикрларни келтириб ўтмоқчимиз. Зеро, бу ном билан аталувчи мазорларни қадимдан халқимиз зиёрат қилиб келган.

Фарғона вилояти Олтиариқ туманида Шаҳиди Аъло мазори мавжуд. Нақл қилишларича, Шаҳиди Аъло шаҳидлар пири бўлганлиги учун шу номни олган экан. Бироқ бу таъриф халқ ибораси билан айтилган бўлиб, аслида «Шаҳиди Аъло» номи билан юритилган мазорлар ислом дини йўлида ёки юрт ҳимояси учун олиб борилган жангларда ҳамда намоз чоғида ўлдирилган кишиларга нисбатан айтилган. «Шаҳиди Худо» эса табиий офатлар чоғида ҳалок бўлган одамларга нисбатан қўлланилган. Бу ҳақда «Мунаббихот» рисоласида қуйидаги ҳадис келтирилган бўлиб, жумладан шундай баён этилади:

«Пайғамбар алайҳиссалом айтдилар: «Аллоҳ йўлидаги жиҳодда шаҳид бўлганлардан ташқари яна етти шаҳид бор:

1. Қорни оғриб ўлган киши;

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати.- М.: Рус тили нашриёти, 1981. 406-б.

2. Чўкиб ўлган киши;
3. Ўпка касали билан ўлган киши;
4. Ёниб ўлган киши;
5. Устун остида қолиб ўлган киши;
6. Кўзи ёриётганда ўлган аёл;
7. Вабо билан ўлган киши;

Ислом анъанасида шаҳидлар қаерда ҳалок бўлган бўлса, шу ернинг ўзида эғнидаги кийим билан дафн этилган. Бу ҳақда қуйидаги ҳадис фикримизнинг яққол далилидир: «Жобир ибн Абдуллоҳ ривоят қиладилар: «Расуллуллоҳ саллаллоҳу алайҳи ва саллам: «Шаҳидларнинг (ювмай) қонлари бирлан дафн қилаверингизлар!» – дедилар. Ўшал кунни шаҳидларни ҳеч ким ювмади».

Фарғона водийсида Шаҳид мазор аталувчи зиёратгоҳлар ва Шаҳидон номи билан юритилувчи жой номлари ҳар бир вилоятда учрайди. Тадқиқотчиларнинг келтирган маълумотларига кўра, Шаҳидон номи турли табиий офатлар натижасида ҳалок бўлган ёки зўрлаб қатл этилган кишилар, яъни шаҳидлар маконига берилади. Фарғона шаҳри, Бешбола қабристонига Шаҳид мазор бўлиб, бу ерда 20-йилларда дашноқлар жазо отряди томонидан ўлдирилиб юборилган бегуноҳ тинч аҳоли дафн этилган. Бинобарин, дашноқ жазо отрядларининг Фарғона водийсида олиб борган хунрезликларини таърифлашга тил ожизлик қилади. Зеро бу машъум воқеалар ҳақида Алихонтўра Соғуний қуйидагиларни баён қилган эди:

«Буларнинг бошчи қўмондонлари эса турк қонига чанқаган. Қоничкич дашноқ фирқасининг аъзолари бўлганликдан Хўқанд шаҳи устида кўрсатган ваҳшийликлари ўрта аср йиртқичларидан Чингиз даҳшатларини унуттирмиш эди. Онгсиз халқ бунини унутган бўлсалар ҳам, душман суққон найзаларининг зарбаларидан юраклари парчаланмиш, кўз қонлари билан кўнгил саҳифаларига даҳшатли зулм хатларини ёзмиш тарихчилар, бу каби фожиаларни ҳеч қачон унутмайдилар. Халқ кўзини қўрқитиб, уларга даҳшат солиш учун, бир томондан, отиш-чопиш бошланган бўлса, иккинчи ёқдан, ўт қўйиб бутун шаҳар бозор расталарини куйдирмиш эдилар».¹

¹ Алихонтўра Соғуний. Туркистон Қайғуси.- Т.:ШАРҚ, 2003. 34-б.

Андижон вилоятидаги мавжуд Шаҳид мазорлар Фарғона водийсига ислом динини кириб келиши даврида шаҳид бўлган араб жангчилари ва чоризмни босқинчилик сиёсати туфайли ҳалок бўлган бегуноҳ кишиларнинг мазорлари билан боғлиқдир. В.П. Наливкиннинг ёзишича, 1842 йили Бухоро амири Насруллахоннинг Қўқонга қилган ҳарбий юриши вақтида Бешариқнинг Патар қишлоғи ёнида ўлдириб юборилган тинч аҳолининг мазоридир. Қишлоқнинг номи дастлаб Қораянтоқ бўлган. 1842 йилда Бухоро Амири Насруллахонни Қўқонга қолдириб кетган ноиб Шералихон томонидан ҳайдаб юборилгач, Насруллахон Қўқонни қайта босиб олиш учун яна қўшин тортиб келади. Аммо Насруллахон бу гал шаҳарни ололмай қайтишга мажбур бўлади. Қораянтоқ қишлоғига келган вақт алами зўрайиб, қишлоқ аҳлини кириб ташлайди. Бухоро лашкари кетгач, Тошбой деган киши тасодифан бу ерларга келиб қолиб, бу аҳволни кўргач, атроф қишлоқлардан ҳашарчи олиб келиб, тўрт юз олтиш майитни йиғади ва умумий қабрга дафн этади. Сўнгра қабр устига мақбара куради. Шундан сўнг бу жойнинг номи ўзгариб, «Шаҳид мазор» деб аталадиган бўлди. Олтиариқ тумани Қапчиғай қишлоғидаги Шаҳид мазор эса босқинчилар томонидан ўлдирилган Халфа Эшон оиласига мансуб зиёратгоҳдир.

ЕТТИ ОҒА-ИНИ БОТИРЛАР ЗИЁРАТГОҲИ

Етти оға-ини (халқ тилида «оғайни») ботирлар мазори Марғилон шаҳри Машад маҳалласида жойлашган. Нақл қилишларича, Машад маҳалласининг етти жойида етти оғайни ботирларнинг қабрлари бўлган.¹ Ҳозирга келиб улардан учтаси сақланиб қолмаган. Ахборотчи Йўлбарсхон Ҳожиматовнинг келтирган маълумот-ларига кўра, етти оғайнининг барчасининг қабрларини зиёрат қилиш фарз бўлиб, кимнинг бошига қандай мусибат тушмасин шу азизларнинг қабрларини зиёрат қилса, мушқиллари осон

¹ Дала тадқиқотлари. 2005 йил. Фарғона вилояти, Марғилон шаҳри, Машад маҳалласи.

бўлар эмиш. Афсуски, уларнинг ким эканлиги ва қайси даврларда яшаб ўтганлиги номаълум бўлиб қолмоқда.

Шуниси қизиқки, уларни етти ботир деб аташларининг замирида қадимда етти баходир жангчиларни улуғлаш тушунчаси ётса керак. Қолаверса маҳалланинг Машад деб аталаши ҳам шу етти оғайни зиёратгоҳи билан боғлиқ бўлиши мумкин. А. К. Писарчикнинг таъкидлашича, Машад маҳалласидаги Машад номли мазор Марғилон шаҳридаги энг кўхна зиёратгоҳ ҳисобланган.¹

Шуни таъкидлаб ўтиш керакки, тарих саҳифаларида Марғилон бир неча бор қонли урушларни бошидан кечирган. Албатта, қирғин-барот урушлардан шаҳарни аввайлаб-асраш осонликча бўлмаган. Ташқи душманларнинг тажовузларига мардонавор туриш учун Марғилон халқи асрлар мобайнида ўзининг жанг қилиш ҳарбий санъатига эга бўлган кўринади. Зеро, Заҳириддин Муҳаммад Бобур «Жангарилиқ расми Мовароуннаҳрда шойиғдур, Самарқанд ва Бухорода номдор жангарилар аксар Марғинонийдур»², дейиш билан марғилонликларнинг жанг қилиш бобида машҳур эканликларини бежиз таъкидлаб ўтмаган эди.

Баъзи бир маъумотларга кўра, Чингизхоннинг ишонган машҳур саркардаси Жабба нўён Фарғона водийсига қилган ҳужуми вақтида Марғилонда қаттиқ қаршиликка дуч келган.³ Марғилонда мўғуллар билан бўлган қонли жанглар қандай кечганлигини тасаввур қилиш учун тарихга қайтсак.

Мўғул босқинчиларининг ёвузлиги ҳақида шундай бир нақл тўқилган: Чингизхоннинг асосий рақиби бўлган Жамухадан бири киши сўрабди: «Қўй подасини қўйхона эшигигача қувиб келаятган бўрилардек бизнинг одамларни қувиб келаятган кимлар?». Шунда Жамуха: «Булар Темучиннинг одам гўшти бериб боқилган тўртта ити; у, буларни темир кишанга солиб қўйган эди; буларнинг пешонаси мисдан, тишлари қайралган, тиллари бизиз сингари ўткир, юраклари темирдан ясалган. Буларда қамчи ўрнида қайрилган қилич бор. Улар шудринг ичади, шамолда учади, жангларда одам гўштини ейди.

¹ Писарчик А. К. Некоторые данные по исторической топографии городов Ферганы. Кўрсатилган асар. 155-б.

² Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Кўрсатилган асар. 35-б.

³ Бартольд В. В. Сочинения. Том V.- М.: Наука, 1968. С.241.

Ҳозир улар занжирдан бўшатиб юборилган, уларнинг оғзидан сўлақлари оқмоқда. Улар шод, хурсанд. Бу тўртта ит: Жабба, Қубила, Жалма, ва Субутойдир», деб жавоб берган экан.

Ўрта аср муаррихларидан бири мўғул лашкарини «қумдан ҳам кўп» деб таъриф қилган эди. «Занжирдан бўшатиш», «қумдан ҳам кўп» бўлган одамхўрларни тасаввур қилайлик. Шу юришларнинг шоҳиди бўлган араб тарихчиси, Ибн ал-Асир (1160-1233) бу ҳақда:

«Куну тунларда мисли кўрилмаган ва ҳамма ёқни, хусусан, мусулмонлар яратган бойликларни қамраб олган гоаят катта бир фалокат бўлди. Агар биров ҳамма нарсага қодир Аллоҳ одамни яратгандан буён, дунё бундай нарсани кўрмаган, деса ҳақ гапни айтган бўларди. Дарҳақиқат, йилномаларда бунга ўхшаши ва унга тенг келадиган бундай зўр фалокат бўлмаган. Уларда тасвирланган воқеалар ичида Навуходоноснинг исроилийларни қалтаклаши ва Қуддусни вайрон қилиши бобидаги қилмиши энг даҳшатлисидир. Бироқ бу лаънатилар(мўғуллар) вайрон қилган мамлакатлар олдида Қуддус нима бўлипти? Бу мамлакатлардаги ҳар бир шаҳар Қуддусга икки баробар келади! Мўғуллар қириб ташлаган одамларга қараганда исроилийлар нима бўлипти? Ахир, битта шаҳарда мўғуллар қалтаклаган аҳоли барча исроилийлардан кўп бўлган. Улар ҳеч кимни аяшмади: аёлларни, эркаларни, гўдакларни шафқатсиз дўтослашди, ҳомиладорларнинг қорнини ёриб, болаларини ўлдиришди», – деб ёзган эди.¹

Бундан кўринадики, марғилонликлар ёвуз босқинчиларга осонлик билан таслим бўлмаганлар. Улар ўз шаҳарларини матонат билан мадоновор ҳимоя қилганлар. Ривоятларга кўра, мўғуллар билан жанг ҳозирги «Ёвқочар» маҳалласида содир бўлган. Шу ерда марғилонликларнинг қаршиликларига дош бера олмаган ёвуз босқинчилар қоча бошлаганлиги учун маҳалла «Ёвқочар» номини олган экан. Гарчанд тадқиқотчилар «Ёвқочар» номини ўзбек уруғларидан бири эканлигини эътироф этсалар ҳам, халқ орасида бу ном айнан, мўғул босқини билан боғлиқ равишда талқин этилади.

¹ Равшанов П. «Темурнома» ҳақида сўз// Темурнома.- Т.: Чўлпон. 1990. 5-6 б.

Нақл қилишларича, Марғилонлик ватан ҳимоячилар учун кўшни «Кўрхона» маҳалласида қурол тайёрланган экан. Бизнингча, жангларда мардларча ҳалок бўлган жангчиларни шаҳар аҳли иззат- икром билан дафн этганларидан сўнг уларнинг қабрлари зиёратгоҳга айланган кўринадди. Етти оғайни ботирлар қабри шу зайдда пайдо бўлганлиги эҳтимолдан холи эмас.

ҚИРҒИЗ МОЗОР ЗИЁРАТГОҲИ

Қирғиз мазор зиёратгоҳи Марғилон шаҳри Галатой маҳалласида жойлашган. Мазкур зиёратгоҳ ҳақида фақатгина қуйидаги ривоят сақланиб қолган:

Нақл қилишларича, кунларнинг бирида маҳалла ёнидан ўтган сойда нотаниш бир қирғиз йигитини жасади оқиб келибди. Маҳалла кексалари унинг ким эканлигини билмасалар-да, мусулмончилик аҳкомлари асосида марҳумни иззат-икромини жойига қўйиб шу ерга дафн этишибди. Орадан бир қанча вақт ўтиб, бир гуруҳ отлиқ қирғиз йигитлар шу ерга келиб, ўзларининг дўстларини қай тариқа дафн этил-ганлигидан хабар топишгач, маҳалла аҳлидан мамнун бўлиб ортга қайтибдилар. Ўша вақтдан бошлаб аҳоли ўртасида ушбу мазор ҳам зиёратгоҳга айлан-тирилибди.¹

Бизнингча, мазкур зиёратгоҳда дафн этилган шахс Марғилон шаҳрини душман ҳужумидан ҳимоя қилишда ҳалок бўлган жангчилар саркардаси бўлса керак. Чунки, халқимизда азалдан мард, баҳодир жангчиларга нисбатан бўлган юксак эҳтиром ўз навбатида уларни азиз-авлиёлардек қадрлашга олиб келган. Афсуски, вақт ўтиши мобайнида улар тўғрисида аниқ маълумотлар деярлик сақланиб қолмаган.

¹ Дала тадқиқотлари. 2005 йил. Фарғона вилояти, Марғилон шаҳри, Галлатой маҳалласи.

АЁЛЛАР НОМИ БИЛАН БОҒЛИҚ МУҚАДДАС ЗИЁРАТГОҲЛАР

Ҳозирги кунда Фарғона водийсида мингдан ортиқ исломий муқаддас зиёратгоҳлар мавжуд. Биргина Фарғона вилоятининг ўзида сўнги йилларда олиб борилган тадқиқотлар натижасида 300 га яқин зиёратгоҳлар номи аниқланди. Ушбу муқаддас зиёратгоҳлар ичида аёллар номи билан боғлиқ мазорлар сони озчиликни ташкил этса-да, аммо Фарғона водийси аёлларининг ҳаётида алоҳида ўрин тутади. Жумладан, Модарихон, Сафед Булон, Биби Убайда зиёратгоҳлари нафақат Фарғона водийсида балки, Ўрта Осиёда ҳам машҳурдир.

Фарғона вилоятида аёллар номи билан боғлиқ зиёратгоҳлар жумласига Биби Убайда, Чилдухтарон, Оппоқ биби, Улуғ Можи, Қирқ қизлар, Тошкелин, Хур қиз зиёратгоҳларини киритиш мумкин.

Фарғона вилоятидаги аёллар номи билан зиёратгоҳлар асосан ғорлар ва қўллар, қоялар, тошлар, дарахтлар сингари табиат ёдгорликлари билан боғлиқ зиёратгоҳлар ҳисобланади

Аёллар зиёратгоҳига нисбатан кўп ҳолларда «Биби», «Момо», «Она» «Буви» атамалари қўшиб айтилиб, зиёратчи аёллар уларни ўзларига энг яқин меҳрибон инсонлар сифатида қараб, онажонимиз, бувижонимиз, момомиз, дея ҳурмат маъносида тилга оладилар. Зиёратгоҳларни шу жиҳатдан қуйидагича туркумларга ажратиш мумкин.

1. Биби атамаси билан боғлиқ зиёратгоҳлар;
2. Момо атамаси билан боғлиқ зиёратгоҳлар;
3. Буви атамаси билан боғлиқ зиёратгоҳлар;
4. Қиз атамаси билан боғлиқ зиёратгоҳлар;

Шу сабабдан мазкур зиёратгоҳларда зиёратгоҳнинг асл номи кўп ҳолатларда айтилмайди. Уларга нисбатан ҳар бир нотўғри ҳаракат жиддий салбий оқибатларга олиб келишига ишонганлар.

ШОИРА УВАЙСИЙ ЗИЁРАТГОҲИ

Жаҳон отин – Увайсий XVIII асрнинг охири ва XIX асрнинг биринчи ярмида яшаб ижод этган истеъдодли шоирадир. Увайсий ҳақида Пўлатжон Домуллага Қайюмов ўзининг «Тазкираи Қаюмий» асарида қуйидагиларни келтиради:

«Бу шоира Марғилон шаҳаридан бўлуб XIX асрнинг бошларинда Хўқанд шаҳарида нашҳу намо этмишдур... Бу шоиранинг номи Жаҳондур – деб кўрсатилмишдур (Ўзбек поэзиясининг анатологияси-да). Марғилонлик кекса шоир Файзийнинг қизидир. Адабий соҳага отаси тортмишдур. Вафоти олдидан шоир вазир Абулқосим оталиққа дўстона алоқаси бўлганидан, ҳам ўзига муносиб бўлмаган эридан ажралиб кўп қийинликка дуч келган қизининг (аҳволини) кўриб отаси Оталиқ билан бирга таҳсил кўрган эканидан ишончли топиб Хўқандга юборган. Оталиқнинг оиласи Арк атрофида бўлганидан шунда хизмат этиб турган.

Баъзиларнинг айтишича, Оталиқнинг укаси Нақибнинг хотунига яқинроқ қариндош бўлганидан шунда турди. Бир икки йилдан сўнгра шоиралиги билан шўҳратланди ва овоза Хоннинг ҳарам саройига маълум бўлгач, Моҳлар ойим ўз ҳузурига қабул этди ва унга мушфиқлик этиб ҳарамда ўзига муносиб бир ўрун кўрсатди. Умархоннинг ўзидан ҳам қочар, одоби таълимда ягона эди, деб мўлла Салоҳжон маҳдум қозидан эшитиб, шоир Мирзойи Хўқандий сўзлаб эди».¹

Увайсийнинг чевараси Холжон отин(1872-1960) келтирган маълумотларга кўра, Жаҳон отин Ҳожихон деган кишига эрга берилиб, ундан Муҳаммад номли ўғил ва Қуёшхон номли қиз кўрган. Шоира Жаҳон отин (Увайсий)нинг ўғли Мажнун, қизи эса Хокий тахаллуси билан шеърлар ёзган. Холжон отиннинг ҳикоясидан маълум бўлишича, шоира Хокий (Қуёшхон)нинг қизи Хадича отиндан Холжон отин (тахаллуси Мағзий) дунёга келиб, у Абдурахмон (1928 йилда вафот этган), Абдуразоқ (1934 йилда вафот этган) номли

¹ Пўлатжон Домуллага Қайюмов. Тазкираи Қаюмий. -Т., ЎзРФА Қўёзмалар институти таҳриририй нашриёт бўлими. 1998. 161-б.

икки ўғил, Жаҳон отин номли қиз ва шу қиздан Фозилжон ва Икромжон номли икки набира кўрган.¹

Нақл қилишларича, Увайсийнинг шоирлик истеъдодини кўришиб, Нодирага таъриф ва тавсиф қиладилар. Нодира Увайсий билан танишади ва уни саройга келтиришни эри Умархондан илтимос қилади. Умархон Увайсийни ўрдага муаллима, созанда, хонанда сифатида қабул қилади. Увайсий ўрдада ёш болаларни ва канизақларни ўқитади. Нодиранинг ижодий ишига кўмаклашади.

1809 йилда Золимахон лақабини олган Олимахон ўлдирилиб, ўрнига Умархон (1809-1822) хон бўлди. У Марғилон ўрдасидаги бутун ҳарам билан пойтахт – Қўқонга кўчиб келади. Бу даврда ота-онасининг вафоти устига эри ўлиб, икки боласи билан бева қолган Увайсий Марғилонда яшар, акаси Охунжон ҳофизнинг ёрдами, муаллималиқдан келган даромади билан тирикчилик қилар эди.

Увайсийнинг оташнафаслик билан ёзган шеърлари Нодирага ёққани каби Умархоннинг ҳам эътиборини ўзига жалб қилган бўлиши шубҳасиз. Шунинг учун бўлса керак, у саройдаги кўпчилик тутқун аёлларнинг, биринчи навбатда Нодиранинг илтимосини қабул қилади. Увайсий махсус ёрлиқ билан Марғилондан Қўқонга чақирилади. Нодира Увайсийни ўз химоясига олади. Иккала шоира эгачи-сингил тутинадилар. Нодира эгачисига Қўқондан ҳовли-жой инъом қилади. Увайсий Қўқонда Нодиранинг энг яқин кишиси, суҳбатдоши, сирдоши бўлиб қолади. Халқ орасида тобора унинг обрўйи, шуҳрати ортади. Нодира саёҳат билан қаерга борса, Увайсийни ҳам ўзи билан бирга олиб боради. Нодира билан у Конибодом, Хўжанд, Ўратепа, Тошкент, Андижон, Ўш ва бошқа шаҳарларда бўлган.

¹ Абдуллаев В. А. Ўзбек адабиёти тарихи.- Т.: Ўқитувчи, 1964. 331-б.

Шоира Увайсий зиёратгоҳи.

Тул хотиннинг боши кўприк дейилганидек, бу оқила-зукко, эл-юрт ичида обрўли бева аёл – Увайсийга уйланиш орзусида юрган кишилар ҳам кўп бўлган. Аммо зўр ирода кучига эга бўлган шоира иккинчи марта эрга тегишни қатъиян рад этган, икки гўдагини ўгай отага хўрлатишни муносиб кўрмай, севимли машғулоти-адабий ижод, мутолаа, музыка, мактабдорлик билан шуғулланиб, умр ўтказган.

Маълумотларга кўра, отаси Умархон ўрнига тахтга ўтирган Мадалихон (1822-1842) шоирани эрга тегишга мажбур қилиб кўради. Хоннинг Қашқарга юриш-ларидан бирида (1832-1834) Саид Ҳасан охун исмли киши унга эргашиб Фарғонага келган. Мадалихон уни Увайсийнинг

Қўқондаги ҳовлисига қўшни қилиб, сўнгра шоирани унга олиб бермоқчи бўлган. Увайсий эса, бу одамга тегишни мутлақо истамаган. Шунда Ҳасан боққол хоннинг маслаҳати билан қози, мударрис, муҳтасиблар билан келишиб, Увайсийнинг ҳовли-жойини ўзиники қилиб олган. Бу макр-хийлалар тепасида хон турганлигини билмаган шоира «Қутқар, э хоним, Ҳасан боққол балосидан мени», деган мусаддас билан хонга мурожаат қилган. Аммо унинг арз-додидан ҳеч қандай натижа чикмаган ва ҳовли-жой Ҳасан боққолга ҳукм қилинган. Шу тарзда Маъдалихон Увайсийга Нодирабегим берган инъомларни ҳам қайтариб олган.

Маълумотларга қўра, шоиранинг эндигина 14 ёшга тўлган ўғли Муҳаммадхонни Мадалихон аввал маҳрамликка олади, сўнг уни сарбоз қилиб Қашқар юришига жўнатади. Бу мусибатлардан қон ютган Увайсий «Соғиндим», «Юборсунлар» радифли шеърларида ўз шахсий кечинмалари орқали кўзининг оқу қораси – ёлғиз ўғлидан зулм-зўравонлик туфайли ажралган онанинг оҳ-фиғонларини ифодалайди.

Бухоро амири Насрулло 1842 йилда Қўқонни талон-торож қилиб, Нодирабегимни ваҳшиёна ўлдиргандан кейин, Увайсий бутунлай Марғилонга кетиб қолади ва умрининг охиригача у ерда яшайди. Увайсийнинг қизи Қуёшхон марғилонлик Абдусамадбойга турмушга чиқади. У ўттиз ёшда вафот қилиб, ундан Бибихадича ёки Отинча исми қиз қолган. Отинчани Увайсийнинг ўзи тарбиялаб, Мингтепалик Абдужаббор Тўқсобанинг ўғли Абдуқодирга унаштиради. Увайсий набирасининг тўйини кўра олмайди. Отинча 10-11 ёшга етганида, Увайсий 65 ёшида Марғилон шаҳридаги ўз ҳовлисида вафот этган. Уни Чилдухтарон қабристонига ўз уруғлари қаторига дафн қиладилар.¹

¹ Увайсий. Девон.- Т.: Давлат Бадий адабиёт нашриёти, 1963. 6-б.

Нақл қилишларича, Увайсий хон саройида обрў-эътибор қозонгач, Умархон унга атаб ота юрти Марғилонда уй солдирмоқчи бўлади. Увайсий хоннинг бу ниятидан беҳад хурсанд бўлиб ўзи учун қурилажак уйни жияни Абдураззоқ ховлисида бўлишини истаган экан. Шундан сўнг Умархон амри билан Абдураззоқ ҳофиз ховлисида Увайсий учун шинамгина устунлари арчадан қилинган уй бино қад кўтарган экан. Уйнинг устунлари ғоят гўзал бўлганлиги учун чор устун деб атаганлар. 1935 йили Абдулла Қодирий Умархон даври бўйича тарихий роман ёзиш ниятида Фарғона водийсига келган вақт Увайсий уйини ҳам зиёрат қилган эди. Бу ҳақда ёзувчи Наби Юсуфий ҳикоя қилади:

*«Абдулла ака Марғилонда Абдуллахон Абдурахмонов, Юсуфжон қизиқ каби кўпни кўрган, тарихни билган кишилар билан учрашиб суҳбатлашдилар. Хотиримда, бир гал мен Абдулла акани Юсуфжон қизиқнинг уйига бошлаб бордим. Унда бир оз ўтиришгач, учовлашиб марҳума шоира Увайсий (Жаҳон отин)нинг уйига бордик. Абдулла ака шоиранинг яшаган уйлари, баъзи қолдиқ асарлари, қариндошлари билан танишдилар, сўзлашдилар. Айтишларича, Увайсий гўзал аёл бўлган, Нодирабегим билан саройда бирга турган, Нодирага шеърятда устозлик қилган экан».*¹

Увайсийдан қолган мазкур уй 1968 йилга қадар сақланиб турган. Маълумотларга кўра, шундан кейин чор устун Тошкентдан келган мутахассислар томонидан музейга тарихий экспонат сифатида олиб кетилган. Увайсийни жияни Абдураззоқ билан яшашининг сабабига келсак, бизга бу ҳақда маълумот берган ахборотчиларнинг сўзларига кўра, Увайсий шу жиянинг кўлида ҳаётдан кўз юмган. Қабрга ҳам Абдураззоқ ҳофиз қўйган дейишади. Шу тарзда Увайсий Сочли эшон авлодлари учун ажратилган алоҳида қабристонга дафн этилган экан. Чунки, Абдураззоқ ҳофиз

¹ Ҳабибулла Қодирий. Отам ҳақида. - Т.: Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1983. 200-б.

худди онасидек бўлиб қолган мунис аёлнинг қабрини қайинотаси бўлмиш Сочли эшондек хурматли зотни муқаддас мазори олдида бўлишини истаган кўринади. Шу тарзда Увайсий қабри Сочли эшон авлодлари қабрлари орасидан жой олган.¹

Шуни айтиб ўтиш керакки, гарчанд совет даврида ёзма адабиётларида шоира Увайсини Чилдухтарон қабристонига дафн этилган деб кўрсатилсада, бироқ бу маълумотлар шу кунга қадар ўз тасдиғини топмаган. Чунки келтирилган маълумотлар аҳолини узук-юлуқ хотирасига асосланган ҳолда ёзилган эди.

Нақл қилишларича, Увайсийга атаб рамзий қабрини тикланишига сабабчилардан бўлган маҳалланинг кекса фаолларидан бири қилган ишининг нотўғри эканлигини тушуниб, Маҳмудхон эшон ҳузурига келади ва ундан бу қилмиши учун кечирим сўраб: «Эшон бува, Увайсийнинг қабрини била туриб, мен нотўғри жойдан кўрсатиб қўйдим. Нима қилай қаровсиз жой эди. Шу ер обод бўлиб қолсин деган эдим. Мана энди минг бор афсус қилмоқдаман. Мени кечиринг!», дея узр сўраганларида Маҳмудхон эшон: «Мендан нега кечирим сўрайсиз. Сизни Аллоҳ кечирсин» деб айтган экан. Худо охиратини обод қилсин Меҳринсо пошшо(1892-1995) бир асрдан зиёд умр кечириб дунёдан ўтган бўлсалар-да тириклик вақтида ҳар доим Увайсининг қабри Чилдухтарон мазорида эмас, балки эшонлар авлоди қабри олдида бўлганлигини айтар экан.

¹ Дала тадқиқотлари. 2005 йил. Фарғона вилояти, Марғилон шаҳри, Увайсий маҳалласи.

ЧИЛДУХТАРОН ЗИЁРАТГОҲИ

Маълумотларга кўра, Увайсий Марғилонга қайтиб келгач, қирқ нафар маҳалла қизлари йиғиб Майдонлик масжидига яқин бўлган жойда ўқитганлиги учун ҳам маҳалла кейинчалик «Чилдухтарон» деб аталган эмиш. Тадқиқотлар шуни кўрсатдики, маҳаллий аҳоли орасидаги тушунчаларга кўра қирқ қизлар -ўйинчи, созанда канизаклардан бўлиб, уларнинг сони қирқта бўлган. Қолаверса, бундай қарашлар Абдулла Қодирийнинг «Меҳробдан чаён» романида ҳам ўз аксини топган эди:

«Бу ҳовли ундаги ўйинчи, созанда ва навозанда канизларнинг сонидан олиб «Қирқ қизлар» аталган эди».¹ Бироқ бу фақат тахминлар бўлиб, аслида бу ерда афсонавий қирқ қизлар билан боғлиқ муқаддас мазор мавжуд бўлганлиги учун маҳалла ҳам шу ном билан аталган эди. А.К. Писарчикнинг келтирган маълумотларига кўра, Чилдухтарон маҳалласида шу ном билан аталувчи мазор ва масжид ҳам бўлган. Ривоятларга кўра, Чилдухтарон мазори XVIII асрларда хом ғиштда гумбазсимон шаклда бунёд этилган.² Дастлаб, Чилдухтарон мазори ўрнида Муродбахш Валид исмли авлиёнинг қабри бўлган экан. Айтишларича, бузғунчилик замонда душман таъқибидан қаерга беркинишни билмай турган қирқ нафар қизлар шу мазор олдида келганларида уларни мазор ичкарасидан кимдир чақира бошлайди. Мазор ичига кирган қизлар шу заҳоти кўздан ғойиб бўладилар. Вақтлар ўтиши билан улар чилтонларга айланган эканлар.

¹ Абдулла Қодирий. Меҳробдан чаён. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашри, 1967. 119-б.

² Писарчик А. К. Строительные материалы и приемы мастеров Ферганской долины. Кўрсатилган асар. 263-б.

А.К. Писарчик 1938 йили ушбу ривоятни сўзлаб берган кишидан «Чилтонлар ўзи кимлар?» дея сўраган пайт «Чилтонлар ҳар доим ибодатда бўлгучи ғойиб эранлардир» деган жавобни эшитганлигини таъкидлайди.¹

Чилдухтарон мазори. XX асрнинг 30 йилларидаги кўриниши.

Шу ўринда Чилдухтарон тўғрисида. Фарғона вилоятининг ўзида Олтиариқ, Риштон, Фарғона, Сўх, Бешариқ, Фарғона, Охунбобоев, Қува туманларида қирқ қизлар номи билан боғлиқ зиёратгоҳлар мавжуд. Масалан, Сўх туманидаги «Чилдухтарон, қоясини олайлик. Ривоятларга кўра, қадим

¹ Писарчик А. К. Полевой отчет по экспедиции в Ферганскую долину 1938. С. 17. Ўзбекистон Республикаси Маданият ва спорт ишлари вазирлиги Маданий мерос объектларини муҳофаза қиш ва улардан фойдаланиш бош бошқармаси архиви. № 1491.

замонда қишлоқнинг эркаклари овга кетган вақтда, қишлоққа тўсатдан душман хужум қилибди. Шунда қирқта қиз худодан илтижо қилиб сўрабдиларки: «Эй Худо, бизнинг туманимизни душман ўтиб бўлмас қояларга айлантиргин, биз қоя бўлиб душман йўлин тўсайлик». Уларнинг оҳ-зорлари ижобат бўлиб, қирқта қиз баланд қояларга айланиб қолибдилар. Душман кўшини эса доғда қолиб, орқага қайтиб кетибди. Ҳозирда ҳам Чилдухтарон қоясида тунаган кишилар бу ердан қизлар қулгуси эшитилиб туришини айтадилар. Зотан Чилдухтарон қоясига кимнинг кўзи тушмасин, беихтиёр кўз олдига қирқ қиз номоён бўлади. Чунки қоялар ўз шакли билан қирқ қизни эслатади.¹

Риштон туманидаги Соҳиб Ҳидоя қабристонида олиб борилган археологик қазишмалар туфайли халқимиз орасида ҳозиргача мавжуд бўлган баъзи бир афсона ва ривоятлар билан танишишга муяссар бўлдик. Айниқса, Соҳиб Ҳидоя қабристонидаги улкан чинорлар билан боғлиқ афсона бизни эътиборимизни қаратди. Бу афсона Қирқ қизлар билан боғлиқ бўлиб, нақл қилишларича мана шу чинорлар бағрига қачонлардир қирқта қиз кириб ғойиб бўлган экан. Одамлар ҳозир ҳам шу чинорлар остига келиб ният дуоларини қиладилар.² Гўёки, чинорлар бағрига яширинган қирқ қиз кишиларга мушуқулларини енгил қилаётгандек туюлади. Биз ҳам баъзан ярим кечалари мана шу чинорлар остида халқимизда оғиздан-оғизга кўчиб келаётган қирқ қизлар ёки форсча чилдухтарон тўғрисидаги афсона ва ривоятларни эслаб, имкон бўлса шу мавзуда қалам юритишга ният қилган эдик. Зотан қирқ қизлар хусусида сўз кетаётганда, нимадир дилимизга ором бермаётгандек бўлади.

Қирқ қизлар билан боғлиқ ривоятларда қирқ рақами сакрал аҳамиятга эга бўлган рақам сифатида муҳим аҳамият

¹ Дала тадқиқотлари. 2003 йил. Фарғона вилояти, Сўх тумани, Падиргон қишлоғи.

² Дала тадқиқотлари. 2003 йил. Фарғона вилояти, Риштон тумани, Чинигарон маҳалласи.

касб этади. Бинобаринқирқ рақамини эъзозлаш туркий халқларда қадим замонлардан бошланганлигини деярли барча олимлар тасдиқлашади. Бу рақам исломдан аввалги урф-одатларга бориб тақалади. Энг муҳими, рақамларни илоҳийлаштириш, унинг кароматларига ишониш ва у билан турли маросим ва тадбирларни белгилаш, айниқса, Ўрта Осиёда кенг тарқалган эди. Вақтлар ўтиши билан мазкур «сеҳрли» рақам ислом қоидаларига ҳам сингиб турли маросимлар мана шу рақам атрофида амалга ошириладиган бўлди.

Масалан, мулозимлар, канизаклар, шахсий қўриқчилар, хизматкорлар ва бошқа вазифалардаги одамлар сони 40 та атрофида бўлиши шарт эди. Афтидан, ҳалифалиқда Ўрта Осиёдан етишиб чиққан йирик амалдор ва алломаларнинг таъсирида бу одатга ўтилган бўлиши мумкин. Ўрта Осиёда бўлса, юқорида айтилганидек, 40 рақамининг кароматларига Ислом дини шаклланмасдан илгари ҳам ишониб келинган. Шунинг учун ҳозирги кунларга қадар халқимиз орасида кўплаб урф-одатлар 40 рақами билан боғлиқ.

А. С. Толстовнинг таъкидлашича, «Қирқ қиз» номи билан боғлиқ ривоятлар ва халқ достонларининг илдизлари эрамиздан аввалги V – IV асрларда яшаган Сак – массагет қабилаларидаги мавжуд ривоятлар билан чамбарчас боғлиқдир. Чунки сак-массагетлар яшаган даврда жангчи қизлар бўлинмаларининг мавжудлиги, яъни амазонка аёлларнинг борлиги Юнон ва Рим тарихчилари томонидан тилга олинган. Кейинчалик улар тўғрисида турли ривоят ва достонлар юзага келади.¹ Шу тариқа жой номлари ҳам пайдо бўлган.

Наманган вилоятининг Наманган туманидаги Қирғиз қўрғон қишлоғида Қирққиз мозори мавжуд. Бу Қирқ қиз мозорида катта бир ғаройиб қабр сақланиб қолган. Унинг атрофини панжара билан ўраб қўйилган. У қабрнинг эни 3,5

¹ Толстов А. С. Отголоски массагето-аланского субстрата в фольклоре тюркоязычных народов Хорезмского оазиса// Этногафии и археология Средней Азии.- М.: 1979. С. 156 .

ёки 4 метрлар чамасида девор шаклида қурилган бўлиб, оқ ранга бўялган ва бу деворни пастки қисмидан бир одам сиғадиган тешик, яъни ёйсимон тешик бор. Қабр эса деворнинг иккала томонида ҳам бор. Олди томонидаги қабр каттароқ, орқа томонидаги қабр эса кичикроқ. Бу қабр нимага бундай қурилгани ва кимнинг қабри эканлиги, ҳозирча, аниқ эмас. Лекин бу ҳақда ҳар хил афсона ва ривоятлар бор.

Бу Қирқ қиз мозорида бир туп катта тут дарахти ва бир туп катта узум дарахти бор. Одамлар бу ерга зиёратга келишганида, қўй сўйиб, қурбонлик қилишади ва тут дарахтини ковагига пул ёки бирор бир буюм ташлаб кетишади. Бу мазорнинг яна бир хусусияти шундайки, халқ орасида «Фарзанд кўрмаганлар мазордаги тут ва узум мевасидан худодан илтижо қилиб 40 донадан ейишса, қўп фарзандли бўлиб кетишади», деган гаплар бор. Мазор ҳақидаги ривоятда айтилишича, бу ерга бир пайтлар осмондан 40 та пари қиз учиб тушган экан ва шу ердаги сойда чўмилаётганларида бир овчи, яъни балиқчи уларни кўриб қолибди. Буни сезган пари қизлар шу ерда ғойиб бўлишган экан. Кейин бу ерни одамлар кўрғон билан ўраб қўйишган экан. Шу-шу бу жойни одамлар Қирқ қиз мозори деб атай бошлашган эканлар. Бу қишлоқни номи ҳам шу номдан келиб чиқиб Қирқ қиз кўрғони бўлиб, ҳозирга келиб, Қирғиз кўрғон деб атала бошлаган.¹

О. Муродовнинг ёзишича, Ўрта Осиё халқларида қадимдан «Қирқ қизларга» илтижо қилиб мадад сўраш одати мавжуд бўлган. Бу одат кейинчалик фолбин аёлларда сақланиб қолган. Элшунос олима О. А. Сухарева томонидан ёзиб олинган матнда фолбин аёлни чилтон покиза, яъни қирқта бокира ҳур қизларга мурожаати ҳам келтирилган:

Кўҳи Қофдан келганлар,

Парихони сардори.

Олима шохи мармари,

¹ Дала тадқиқотлари. 2004 йил. Наманган вилояти, Наманган тумани, Қирғизкўрғон қишлоғи..

Ҳар шохида бир пари.

Чилтони покиза,

Пушти панохим худо.¹

«Қирқ қиз» ёки форсча «Чилдухтарон» номли жойлар Ўрта Осиёда кўплаб учрайди. Академик В. В. Бартольднинг таъкидлашича, Ўрта Осиёда қадимги иншоатларни маҳаллий халқ кўп ҳолларда «Чилдухтарон» номи билан боғлашга одатланганлар.²

Афсона ва ривоятларда эл-юрт, ватан ҳимоячиси ёки душман таъқибидан қочиб сирли йўсинда ғойиб бўлган қирқ нафар соҳибжамол гўзал образининг юзага келишида қирқ сонининг магик рақам сифатидаги мифологик талқинлари ҳам муҳим ўрин тутган. Маълумки, қирқ рақами қадим замонларда санокнинг чеки, яъни охири вазифасини бажарган ва бўлиқлик, тўлиқлик, буюклик, илоҳий қудрат тимсоли маъноларини англатган. Қирқ рақами матриархат даврида ҳам кўплик тушунчасини мифологик ифодаси вазифасини бажарган. Шу боис чилтон ҳамда чилдухтарон образларини миқдорий кўрсаткичини белгилашда ана шу магик рақамнинг тимсолик маъносига асос солинган. Яъни афсоналарда тасвирланган қирқ қиз айнан қирқта бўлган эмас, бу ўринда ҳам «қирқ» рақами анъанавий тарзда қўлланилган.³

ҚИЗЛАР МОЗОР ЗИЁРАТГОҲИ

Қизлар буви мозори Марғилон шаҳри Иттифоқ маҳалласида жойлашган. Нақл қилишларича, Қизлар буви ҳусн-малоҳатда тенгсиз соҳибжамол бўлиб, Қорсақол ота, Сармозор ота, Қорощу мозор ота, Теватаги буваларнинг синглиси

¹ Муродов О. Шаманский обрядовый фольклор у таджиков средней части долины Зарафшана// Домусульманские верования и обряды в Средней Азии. - М.: Наука, 1975. С. 115 .

² Бартольд В. В. Сочинения, Том II, часть 2. - М., Наука, 1964. С.152 б.

³ Жўраев М. Саидова Р. Бухоро афсоналари.- Т.: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. 2002. 42- б.

экан.¹ Ривоятларга кўра, Қизлар бувининг қирқ канизаги ҳам бўлган. Шўролар даврида мазор атрофидаги ерлар ўзлаштирилиб, пахта даласига айлантирилганлиги учун фақатгина мазор билан боғлиқ тепалик сақланиб қолган, холос. Маҳаллий аҳоли орасида Қизлар буви мазори билан боғлиқ хотиралар сақланиб қолган. Жумладан, Эгамберди Худойбердиев бу ҳақда шундай хотиралайди:

«1952 йилнинг ёз ойлари эди. Қизлар буви мазори олдидаги пахта даласига ишлов бераётган эдик. Саратоннинг айна жазирама палласи бўлганлиги учун тушлик вақти мазор ёнидаги тутларнинг тагида бир оз дам олмоқчи бўлдим. Кўзим уйқуга кетиб қолибди. Бир маҳал қаршимда оқ либосда юзларидан нур ёғилаётган Қизлар буви онамиз пайдо бўлди. У менга қараб «Тур болам, тура қол» дея кўздан ғойиб бўлди. Унинг сиймоси ўша-ўша кўз олдимдан кетмайди. У худди менинг онамга ўхшаб кетар эди».

Қизлар буви мазорини беҳурмат қилганларни турли касаликка чалинганликлари ҳақида кўплаб мисоллар мавжуд. Масалан бу ҳолатни ўз бошидан кечирган Турсунали Ҳамзаев бу ҳақда шундай ҳикоя қилади.

«Уруш вақти бўлганлиги учун далада суғориш ишларини ёш бўлишимизга қарамай, биз болалар катталар билан бир қаторда бажарар эдик. Ўша вақтдаги ҳосилотимиз келиб, менга Қизлар буви мазори олдидаги сув ичмай қолган ерларни яхшилаб суғоришни топширди. Тушгача ишларимни тугаллаб, мазор олдидаги тутлар тагида дам олмоқчи бўлдим ва оёғимни мазорга қаратиб узатганимча ухлаб қолибман. Бир вақт кўзимни очиб турай десам худди мени биров қаттиқ босиб тургандай. Ҳатто ўрнимдан тура олмадим. Шу вақт кексаларимизнинг Қизлар буви мазорига қаратиб оёқ узатиб бўлмаслиги ҳақидаги сўзлари ёдимга тушди. Афсус мен буни кечроқ тушуниб етибман ва бу ерда алламаҳалгача ётавердим. Охир-оқибат мени излаб топишди ва уйга олиб кетишди. Уйда шу ётганимча икки ойга қадар ўзимга кела олмадим. Бахтга қарши кўзларим ҳам кўрмай қолди. Шаҳардан келган шифокорлар қай тарзда бу аҳволга тушганимни била олмай даволашга ожиз эканликларини айтдилар. Онаизо-

¹ Дала тадқиқотлари. 2003 йил. Фарғона вилояти, Марғилон шаҳри, Иттифоқ маҳалласи.

рим нима қилишларини билмай жони халакда қолдилар. Шу пайт маҳалламиздаги кўпни кўрган, эскичадан хабари бўлган кампир келиб, Қизлар буви онамизга атаб ис чиқариш лозимлигини айтди. Онам мени шу мазорга олиб келиб ис чиқардилар. Шундан сўнг бир кун ўтар-ўтмас кўзим очилиб асл ҳолатимга қайтдим ва мен яна далага отландим».¹

Шуни айтиб ўтиш керакки, аёллар номи билан боғлиқ зиёратгоҳларга зиёратга келувчилар ҳам асосан аёллардан иборат бўлиб, эркак зиёратчилар аёллардан фарқли равишда зиёратгоҳнинг ичига кира олмайдилар. Масалан Биби Убайда (Бувайда тумани) мазорининг шайхларидан бўлган Абдуллажон Эшонқуловнинг айтишича, шу мазорда йигирма йилдан зиёд вақт мобайнида шайхлик қилишига қарамай бирон бир марта Биби Убайда мазорига кирмаган. Фақатгина болалик пайтида онаси билан мазорнинг ичига кириб чиққан, холос. Бунинг сабабини у бизга қуйидагича тушунтириб берди: «Ўсмирлик чоғимдаёқ отам менга айтган эди. Болам, Биби Убайда бизнинг ҳам шайхимиз, ҳам эшонимиз. Сен мазорга кириб уни бехос топтаб қўймагин».² Шу сабабдан зиёратгоҳнинг ички томонига эркаклар кирмайди. Сафед Булон (Қирғизистон Республикаси) зиёратгоҳида ҳам худди шундай эркакларга нисбатан таъқиқлар мавжуд. Сафед Булон мазорида ҳам фақат аёллар зиёрат қилиб, дуолар ўқийдилар. Сафед Булон қабрига эркак кишини, яъни номаҳрамнинг кўзи тушмаслиги учун оқ мато билан тўсиб қўйилган. Сафед Булон мазорига эркаклар кирмасилиги учун қаровчилари ҳам шу аёллардан иборат бўлган»³ Бундай зиёратгоҳларга эркак киши кирса, унга зиён етади деб қаралган.

Тадқиқотлар шуни кўрсатдики, Фарғона водийсидаги Биби Мушқулқушод, Зурайк момо, Қизлар буви, Хурқиз, Қизмомо сингари маҳаллий аҳоли томонидан муқаддаслаштирилган аёллар Ўрта Осиёдаги и исломдан

¹ Дала тадқиқотлари. 2003 йил. Фарғона вилояти, Марғилон шаҳри, Иттифоқ маҳалласи.

² Абдулаҳатов Н., Ҳайдарова З. Биби Убайда тарихи.- Ф.: Фарғона. 2003. 75-б.

³ Ислам на территории бывшей Российской империи. Энциклопедический словарь. Выпуск 3. – М., 2001. С 88.

аввалги диний эътиқодларнинг исломлаштирилган кўринишидир. Г.П.Снесаревнинг таъкидлашича, Ислом дини Ўрта Осиёга кириб келгач, Анахитанинг вазифаси мусулмонлар орасида муқад-даслаштирилган. У Муҳаммад пайғамбар (с.а.в.)нинг қизлари Биби Фотима ва маҳаллий халқ орасидан чиққан Анбар она номи билан машхур бўлган аёлларнинг ҳомийсига бевосита ўтиб кетган.¹ Н.Немцеванинг фикрига кўра, биргина «Биби мушкул кушод» келиб чиқиш моҳиятига кўра маъбуда Анахита (Нахид)га бориб тақалади. Қадимда Ўрта Осиё ва Эронда юзага келган зардуштийлик дини Орол денгизидан то Форс кўрфазигача, Ҳиндикушдан то Византия империяси чегарасигача бўлган ҳудудларга тарқалган эди.

Анахита деҳқончилик ва чорвачилик, ҳосилдорлик ва пишиқчилик маъбудаси ҳисобланиб унинг қудратига инсон ва ҳайвонлар, қушлар ва барча жониворлар ҳам бўйсунган, деб ҳисобланар эди. Ана шу қудратли ишонч зардуштийлик динига, сўнгра ундан ислом динига кириб келди ва мусулмон халқлари орасида «Биби Мушкулкушод», яъни ҳар қандай мушкулдан халос этувчи Она образида ўрин топди.²

Шуни таъкидлаб ўтиш керакки, аёллар номи билан боғлиқ зиёратгоҳлардани муқаддаслаштирилган аёллар фақатгина гўзаллик тимсоли сифатида эъзозлаб келинмаган. Улар инсонлардаги энг олий сифатларни ўзларида мужассам этганликлари учун ҳам муқаддас аёллар даражасиги кўтарилганлар. Улар билан боғлиқ ривоятларда садоқат, муҳаббат, меҳр сингари эзгу туйғулари ҳақида хикоя қилинган. Шу сабабдан ҳам аёллар номи билан боғлиқ зиёратгоҳлар асрлар мобайнида маҳаллий аёлларга умид ва ишонч берувчи муқаддас жой сифатида эъзозлаб келинган.

ХОТИМА

¹ Снесарев Г.П. Кўрсатилган асар, 243-б.

² Немцова Н. Сохта қадамжолар// Сирли олам. –Т., 1988. 109-б.

2003-2006 йилларда олиб борилган илмий изланишларимиз натижасида Марғилон шаҳрида ўттиздан ортиқ муқаддас зиёратгоҳлар мавжудлиги аниқланди. Шуниси диққатга сазоворки, маҳаллий халқ мазкур зиёратгоҳларни Муҳаммад пайгамбар издошлари саҳобалар, тобеъин ва тубба тобеъинлар, диний уламолар, тасаввуф тариқати намоёнлари номи билан боғлайдилар. Гарчанд, улардан баъзиларини Фарғонада бўлганликлари тарихий ҳақиқатга тўғри келмасада, бироқ ислом тарғиботчилари дастлабки вақтларда бу зотларнинг номларидан исломдан олдинги маҳаллий диний эътиқодларга қарши курашда кенг фойдаланганлар. Оқибатда, исломдан олдинги муқаддас жойлар ўрнида мусулмон авлиёлари билан боғлиқ мазорлар пайдо бўлган. Бинобарин, авлиёлар тўғрисидаги халқона қарашларга кўра, улар халқнинг юксак орзуларини, манфаатларини ҳимоя қилувчи, оғир вазиятларда инсонларга кўмақдош, ёвузликнинг кушандаси сифатида намоён бўлади. Мазкур қарашлар замирида эса аждодларимизнинг қадимги диний эътиқодларининг ўзига хос элементлари сақланиб қолган. Уларнинг аксарияти исломий ҳарактерда бўлиб кўринса-да, аслида исломий анъаналар билан уйғунлашган формасидир.

Масалан, зиёратгоҳларда бажараладиган урф-одатлар замирида исломгача бўлган диний эътиқодларнинг кўриниши мавжуд бўлса-да, бироқ аҳоли тушунчасига кўра, ушбу одатларнинг барчаси исломий анъаналардан келиб чиққан деб эътироф этилади. Зотан ислом динининг кириб келиши билан маҳаллий динлар ва уларга хос урф-одатларга барҳам берилганлигига қарамай, уларнинг айрим қолдиқлари зиёратгоҳлардаги исломий анъаналар қобиғида сақланиб қолди. Ислом дини таълимотида азиз-авлиёлар руҳидан мадад сўрашлик, зиёратгоҳларда ис чиқариш, чироқ ёқиш, латта боғлаш, тавоф қилиш сингари одатлар ислом динига қадар мавжуд бўлган динларга хос одатлар деб қараб келинган. Ислом ақидасиги кўра қабрни қўл билан сийпаш, ушлаш, ўпиш, кўзга суртиш, қабр устида шам ёки чироқ ёқиб қўйиш, арвоҳлар шам ёки чироқ атрофига келади, деб эътиқод қилиш «ширк» яъни мажусийларнинг одати деб қаралган. Бироқ тарихшуносликда муқаддас зиёратгоҳларни ушбу қадимги урф-одатлар ва диний қарашларни сақлаб келаётган қимматли манба сифатида тадқиқ этиш ўта

муҳимдир. Чунки, аҳолини зиёратгоҳлардаги мавжуд дарахт, булоқ ва жониворлар тўғрисидаги қарашларида қадимги зардўштилик дини, шомонийликка хос анимизм, фетишизм, тотемизм каби қадимги диний эътиқодларга хос хусусиятларни кўриш мумкин.

Марғилон шаҳри зиёратгоҳлари тадқиқотининг хулосаси сифатида қуйидаги фикрларни келтириш мумкин.

Биринчидан, муқаддас зиёратгоҳларда ҳалқ руҳияти ифодаланган бўлиб, уларда асрлардан асрларга ўтиб келаётган афсона ва ривоятлар, турли ҳикматли ҳикоятлар ҳалқ оғзаки бадиий ижодининг намунаси сифатида маънавий меросимизнинг узвий қисмини ташкил этади. Жумладан, авлиёлар ҳаёти билан боғлиқ ибратли ҳикоятлар, миллий қаҳрамонларнинг душманларга қарши мардона курашлари ва жасоратлари тўғрисидаги афсона ва ривоятлар ҳозирги кунга қадар сақланиб қолган бўлиб, улар ўзликни ҳамда миллий қадриятларнинг моҳиятини англашда аҳолига яқиндан ёрдам беради.

Иккинчидан, муқаддас зиёратгоҳлардаги ҳайвонлар, дарахт ва ўсимликлар ҳамда булоқлар билан боғлиқ қарашлар экологияни сақлаб қолишда муҳим аҳамият касб этади. Шу билан бирга кишиларнинг экология тўғрисидаги билим ва тушунчаларини мустаҳкамлаб боради.

Марғилон зиёратгоҳлари кишиларни ватанпар-варлик, мардлик руҳида тарбиялашда муҳам тарбиявий аҳамиятга эгадир. Зеро уларда мамлакатга душман ҳужумлари содир бўлган маҳалда аҳолини ватан ҳимоясига чорлаш мақсадида Марғилон шаҳридаги муқаддас мазорларнинг аҳоли орасидаги маъқайдан фойдаланилган. Масалан, XVIII асрда Фарғона водийсига қалмоқларнинг ҳужуми, Қўқон хонлигига Бухоро амирининг ҳужумлари, ҳамда Чор Россиясининг истилочилик юришлари вақтида, большевикларнинг давлат тепасига келган пайтларда маҳаллий руҳонийлар Шаҳид мазор, Мўйи Муборак ва Хўжа Маъоз, Пур Сиддик, Подшоҳ Искандар зиёратгоҳларида туриб, аҳолини юртни ҳимоя қилишга чорлаганлар. Шунингдек, ёшларда меҳр-саховат туйғусини уйғотишда муқаддас зиёратгоҳларнинг роли жуда муҳимдир. Чунончи, зиёратчилар авлиёлар мазорларини зиёрат қилар эканлар авлиёлардаги саховат, меҳр-мурувват сингари эзгу туйғуларни ўзларида ҳам мужасам бўлишига интиланлар.

Аҳолида меҳнатсеварлик хислатларини кучай-тиришда муқаддас зиёратгоҳлардаги авлиёлар культининг роли муҳим аҳамият касб этади. Улуғ зотларнинг авлиёлик даражасига етишида тинимсиз меҳнат ётганлиги боис аҳоли ўртасида меҳнатга бўлган муносабат авлиёлар ҳаётига тақлидий равишда кечган. Бу қарашлар Баҳоуддин Нақшбанднинг «Дилба ёри, даст ба кор» шиорига ҳамоҳанг ҳолда олиб борилган. Муқаддас мазорлар билан боғлиқ халқ қарашларида, аввало, поклик бош мезон бўлиб, бировлар ҳақида кўз олайтирмаслик, фоҳишабозлик, ичкиликбозлик каби қабих ишлар қаттиқ қораланган.

Марғилондаги зиёратгоҳларга дафн этилган авлиёларни ардоқлаш, одамларни ҳаром-ҳариш йўллардан узоқ юришга, инсофли-диёнатли бўлишга, ўзидан фақат яхшилик қолдириш сингари ҳайрли ишларга ундаб келган. Уларда тарбия – одоб ахлоқ, ўзаро дўстона муносабатлар, қариндош, ота-она ва фарзандларининг ҳақ-ҳуқуқлари, меҳр оқибат, ҳаллоллик, адолат сингари инсоний қадриятларни улуғлашга ундаб келган.

Келтирилган маълумотлардан кўриниб турибдики, Марғилон шаҳридаги кўҳна зиёратгоҳлар асрлар мобайнида ўзига хос маънавий тарбия вазифасини бажариб келган. Бу кишилар тафаккурида табиатга, ватанга бўлган меҳр-муҳаббатларни ўстириб боришда муҳим омил сифатида катта аҳамият касб этади.

АХБОРОТЧИЛАР РЎЙХАТИ

1. Тўхтасин Умурзақов – 1937 йилда туғилган. Маргилон шаҳри, Хожа Порсо маҳалласидан.
2. Муҳаммадмўсо Абдусаидов – 1937 йилда туғилган. Маргилон шаҳри, Хожа Порсо маҳалласидан.
3. Қўшақвой Камолов – 1931 йилда туғилган. Маргилон шаҳри, Кўкмозор маҳалласидан.
4. Қумрихон Отажонова – 1942 йилда туғилган. Маргилон шаҳри, Шоҳимардон маҳалласидан.
5. Ғуломжон Аминов – 1930 йилда туғилган. Маргилон шаҳри, Иттифоқ маҳалласидан.
6. Худойберди Эгамбердиев – 1930 йилда туғилган. Маргилон шаҳри, Иттифоқ маҳалласидан.
7. Турсунали Ҳамзаев – 1931 йилда туғилган. Маргилон шаҳри, Иттифоқ маҳалласидан.
8. Иўлошжон Мираҳмедов – 1937 йилда туғилган. Маргилон шаҳри, Сармозор маҳалласидан.
9. Ойпошхоҳон Абдуллаева – 1928 йилда туғилган. Маргилон шаҳри, Ёрқин маҳалласидан.
10. Иўлбарсхон Ҳожиматов – 1952 йилда туғилган. Маргилон шаҳри, Машад маҳалласидан.
11. Қумрихон Қобилова – 1915 йилда туғилган. Маргилон шаҳри, Ёйилма маҳалласидан.
12. Файзулла Ҳасанов – 1940 йилда туғилган. Маргилон шаҳри, Машад маҳалласидан.
13. Оминахон Ғозиева – 1946 йилда туғилган. Маргилон шаҳри, Галатой маҳалласидан.
14. Мухторали Раҳматуллаев – 1941 йилда туғилган. Маргилон шаҳри, Галатой маҳалласидан.
15. Комолхон Каримов – 1962 йилда туғилган. Охунбобоев тумани, Сармозор ҚФЙ, Пўлатхон маҳалласидан.
16. Ҳабибулла Мўминов – 1955 йилда туғилган. Маргилон шаҳри, Ёвқочар маҳалласидан.
17. Абдуҳалил Мадаев – 1944 йилда туғилган. Маргилон шаҳри, Гўриаввал маҳалласидан.
18. Одилжон Фахриев – 1931 йилда туғилган. Маргилон шаҳри, Янгибоғ маҳалласидан.
19. Абдушукур Сатторов – 1948 йилда туғилган. Маргилон шаҳри, Увайсий маҳалласидан.
20. Тойиржон Маҳмудов – 1957 йилда туғилган. Маргилон шаҳри, Увайсий маҳалласидан.
21. Насибхон Саидҳалилова – 1933 йилда туғилган. Маргилон шаҳри, Увайсий маҳалласидан.
22. Саййид Усмонхон Саййид Зиёбхон ўғли – 1932 йилда туғилган. Маргилон шаҳри, Гумбаз маҳалласидан.
23. Салимжон Бобоев – 1942 йилда туғилган. Маргилон шаҳри, Машад маҳалласидан.
24. Қосимов Маъруфжон – 1943 йилда туғилган. Маргилон шаҳри, Машад маҳалласидан.

МУҲДАРИЖА

Муқаддима	3
Марғилон зиёратгоҳлари.....	6
Подшоҳ Искандар зиёратгоҳи	31
Мўйи муборак зиёратгоҳи.....	52
Ҳазрат Али авлодлари номи билан боғлиқ зиёратгоҳлар.....	83
Шоҳ Мансур ва Носир Шоҳ зиёратгоҳлари.....	91
Улуғ Ҳазрат Бобо зиёратгоҳи	103
Киргил мазор зиёратгоҳи.....	111
Подшоҳон тўра зиёратгоҳи	116
Ғавсул Аъзам авлодларининг зиёратгоҳи.....	118
Ҳожам Подшоҳ (Офоқхожа) зиёратгоҳи	119
Саҳобалар ва тобеъинлар номи билан боғлиқ қадамжолар.....	126
Хўжа Маъоз зиёратгоҳи	130
Хўжа Эгиз мазори	141
Пур Сиддиқ зиёратгоҳи	147
Сафилтўда зиёратгоҳи.....	162
Жиддий мазор зиёратгоҳи	164
Тасаввуф тариқати намоёнадалари номи билан боғлиқ зиёратгоҳлар	166
Ҳожа Муҳаммад Порсо зиёратгоҳи.....	168
Сочли Эшон зиёратгоҳи.....	174
Довудхўжа Эшон зиёратгоҳи	181
Қирғиз Халфа мазори.....	184
Кўкмозор зиёратгоҳи.....	184
Ҳожа Ланголанг зиёратгоҳи	202
Шамсиддин Табризий зиёратгоҳи	205
Яккатут мазори	209
Сар мазор зиёратгоҳи.....	213
Собир Эшон зиёратгоҳи	216
Азиз мазор зиёратгоҳи.....	218
Оқ Эшон Ота мазори.....	221
Муҳаммадниёз зиёратгоҳи	222
Дин уламолари билан боғлиқ зиёратгоҳлар.....	223
Бурҳониддин Ал-Марғиноний	226

Гўри Аввал зиёратгоҳи.....	253
Улуғ ота зиёратгоҳи	255
Имом Заҳириддин мазори	261
Якка қабр зиёратгоҳи	273
Етти Оғайни Ботирлар зиёратгоҳи	280
Қирғиз мазор зиёратгоҳи.....	283
Аёллар номи билан боғлиқ муқаддас зиёратгоҳлар	284
Шоира Увайсий зиёратгоҳи.....	285
Чилдухтарон зиёратгоҳи	291
Қизлар мазор зиёратгоҳи.....	296
Хотима	299
Ахборотчилар рўйхати	303

Илмий-оммабон нашр

Н. АБДУЛАҲАТОВ, Ў. ЭШОНБОБОВ

КЎҲНА МАРҒИЛОН ЗИЁРАТГОҲЛАРИ

Масъул муҳаррир:

Ўзбекистон Фанлар Академиясининг академиги.

Муҳаррирлар:

Т.С.Жўраев,

филология фанлари номзоди

Г.П.Иванов,

тарих фанлари номзоди

Тех. муҳаррир: С. Ҳасанов

Дизайнер: У. Жабборов

Мусахҳих: Т. Акбарова

Теришга берилди: 2006 й. 27. 11. Босишга рухсат этилди: 2007 й. 05.01.

Нашриёт босма табоғи: 19,0. Шартли босма табоғи: 21,75.

Бичими 60x90 ¹/₁₆. Офсет усули. Адади 1000 дона. Буюртма № 15.

«ФАРФОНА» нашриёти.

150104. Фарғона шаҳри, Соҳибқирон Темур кўчаси, 28.

«Ўқитувчи» НМУ босмахонаси.

100110. Тошкент шаҳри, Навоий кўчаси, 69.